

*Мге Хурцац — мге сыгдсег ивсгом
Цронсен йе знаг — црон Арсымсер раңыг
сефсымсеры ныхмисе Хурцацдсер ма цы ча!
Цеыккайы Ахмсет*

МАХ ДУГ

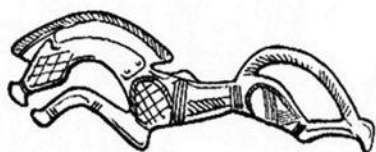

2

2001

Цæлыккаты Ахмæт.

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПУБЛИЦИСТИКИ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция:

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет:

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2001

МАХ

ДУТ

2
'01

Джиппы уагд цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

АИВ ЛИТЕРАТУРÆЙЫ,
ПУБЛИЦИСТИКÆЙЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци:

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæйы лæгтæ:

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2001

НОМЫРЫ ИС:

ЦÆЛЫККАТЫ Ахмæт. Таурæгътæ, новеллæтæ	5
МЕДОЙТЫ Хъазыбег. Ахмæты фæндæгтæ	45
ХÆМЫЦАТЫ Албег. Иры фарн — мæ тырыса, мæ ис. Æмдзæвгæтæ	53
ГУСАЛТЫ Барис. Хуыздæр фæлладуагъд — æхсыз- гон куыст	63
ГУЫРДЗЫБЕТЫ Барис. Æртæ этюды	135
<u>ДАРЧИТЫ ДАУЫТ : 90 АЗЫ</u>	
ДАРЧИТЫ Дауыт. Æмдзæвгæтæ	138
<u>БАСИТЫ МЫСОСТ : 90 АЗЫ</u>	
БАСИТЫ Мысост. Цыбыр радзырдтæ	149
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	155
<u>АРВИСТОН</u>	<u>164</u>

ТАУРАГЪТÆ, НОВЕЛЛАТÆ

ХАКИМЫ ЛÆХЪУЫМАТÆ¹

Ай-гъай, бирæ, тынг бирæ азтæ рацыд уæдæй нырмæ... Хур-иу тарцъæх хæхты фæстæйæ сленк кодта, стæй та-иу нынныгъуылди денджызы уылæнты. Дæттæ-иу ныйих сты, фæлæ та-иу уалдзæджы ногæй сæ баст атыдтой, раивылдысты-иу. Æнакæрон цъæх быдыртæ-иу зымæг мæрдвынæй баисты, фæлæ та-иу хуры хъарммæ дзыхъхъынног фестадысты. Фæлтæр фæлтæры ивта. Ацал-ауал æнусы бир-бирæ дон-хъалон фæласта Сау денджызмæ Хъубан.

Иу паддзахад уыд, æмæ дзы царди мæгуыр кæсагахсæг Хахим. Иуахæмы та кæсаг ахста хызæй. Бон-изæрмæ фæбадти доны бы, фæлæ йæ къухы ницы бафтыди. Цæй, фæстаг хатт ма бафæлварон, зæгъгæ, йæ хыз ногæй баппæрста донмæ, йæхинымæры та хъуыды кæны: æвæццæгæн, Хуыцауы раз исты тæригъæдджын дæн, æндæр ай циу? Рахæцыд йæ хызыл. Тыхтæ-амæлттæй йæ раласта былмæ. Æмæ дын мæнæ æвирхъау диссаг! Зæлдаг кæрдæгыл хызæй йæхи ратоныныл удаист фæлтæрæнтæ кодта адæмæн æмбисонды рæсугъд чызг. Йæ урс-урсид буар тæмæнтæ калдта. Цæстытæ денджызы

¹ Лæхъуымæ — фысы сойы фых дæргъæццон черкесаг гуыл. (Авторы фиппаинаг).

арфау — цъæх-цъæхид. Йæ дзыккутæ — сатæг-сау цыллайæу. Ахæм рæсугъд чызг суанг йæ фыны дæр никуы федта Хаким. Æмæ хинымары скарста: паддзахæн æй йæхимæ акæнон.

Паддзахæн та йæ къухы уыди цыбыр лæдзæг, алыхуызон хæзна дуртæй йыл нывæфтыдтæ. Хаким æм æрбакодта чызджы, стæй йын радзырдта, хызæй йæ куыд æрцахста, уый. Паддзах чызджы фæрсы: чи дæ, цы дæ, куыд бахаудтæ хызы, доны бын цы куыстай?

Фæлæ чызг ницы дзырдта.

Уæд паддзахи амындай чызгæн алы фыдмитæ кæнын байдыттой. Йæ къæхты йын зылын загæлтæ къуырджыттой. Уæддæр чызг хъусæй лæууыди. Ноджы йын æбуалгъдæр фыдмитæ кæнын байдыттой: артмæ-иу æй ныддардтой, доны-иу æй ныппæрстой, кардæй йæ рæхуыстой. Уæддæр чызджы дзыхæй сым дæр не схауди.

Паддзахи сæркъуырты бон ын ницы уыди, бафæлладысты дзы æмæ йæ ныккæндай фæстæмæ галуанмæ фæцæйкодтой. Ныр сæхæдæг æмризджы ризынц, паддзах сыл йæ масты пырхæнтæ куы акала, уымæй тæрстæйæ. Фæндагыл чызг ауыдта, цырыхъхъытæ чи 'лхæдта, иу ахæм лæджы. Лæг-иу цырыхъхъы уафс йе 'нгуылдзтæй æркъупп ласта æмæ та-иу афтæ:

— Ницæйаг сты ацы цырыхъхъытæ, афæдзвæг дæр не суыдзысты.

Чызг уыцы ныхæстыл былысчыл худт бакодта.

Фæндагыл та æндæр лæджы ауыдта. Уый балхæдта хъæдындзтæ, фæлæ нурытæм йæ хъус не 'рдардта. Чызг та былысчылхуызæй бахудти.

Æртыккаг хатт та бахудти, йæ къухы гыццыл сывæллон чи хаста æмæ йын фырцинай алы буц митæ, дыги-дыгитæ чи кодта, ахæм лæгыл.

Сæркъуыртæ æппæт ацы хабæрттæ паддзахæн ракодтой. Æмæ паддзах хъуыдыты аныгъуылди. Хъуыдытыл фесты йæ дæлбар адæм дæр: цымæ цæуыл худти чызг? Никай бон бацы ацы сусæг райхалын.

Æмæ та паддзах ногæй фæрсын байдыдта чызджы. Фæлæ чызг къæрттæй цъула не 'ппæрста. Паддзахæн йæ маст бынтондæр рафыхт. Æмæ загъта: ацы хуыцауылгъысты раттут Хакиман! Хакиман та бафæдзæхста:

— Ды мæм æй æрбакодтай æмæ йæ дæхæдæг амар!

Хаким чызджы къухыл æрхæцыд æмæ йæ йæ халагъудмæ

акодта. Кард райста, сигæцыл æй адаудта — хъуамæ паддзахы уынаффæ сæххæст кæна. Уæд дын чызг æнæнхъæлæджы куы сдзурид:

— Ауадз мæ, хорз лæг, фæстæмæ мæ доны баппар. Мæн амарынай дын цы пайда ис?..

Хаким æваст фæкуыддæр и, кард йæ къухæй æрхауди. Стæй йе 'муд æрцыд æмæ загъта:

— Хорз, ауадздзынæн дæ, фæлæ уал мын раздæр загъ: фæндагыл цы æртæ лæджы федтай, уыдоныл цæмæн худтæ? Æхсæвай-бонай æнцой нал арын, мæ сæр сдон, уыцы рахъуыды-бахъуыды кæнын, фæлæ мæ зонд ницы ахсы. Кæд мын хъуыддаджы апп райхалай, уæд дæ ауадздзынæн, доны дæр дæ баппардзынæн, кæм дæ æрцахстон, уыцы ран. Паддзахæй дæр нæ фæтæрсдзынæн.

Чызг бахудт æмæ загъта:

— Хорз. Фыццаг хатт кæуыл бахудтæн, уыцы лæг цырыхъхытæ æлхæдта. Гъемæ хъуыды кодта цырыхъхыты фидарыл, адаймаджы цард мæнгæфсон халыл кæй хæцы, уый та йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд. Афтамæй йæ ныхыфыст амыдта: хъуамæ уыцы бон изæрай амардаид.

Чызг та ногæй бахудти:

— Дыккаг лæг та нурыты бæсты хъæдындзтæ æлхæдта æмæ йыл куыннæ бахудтаин? Æнæфенд цыдæр! Исчи-ма пайдайаг халсары бæсты лæгæн зианы хос чи у, ахæм равзары!

Чызг æртыккаг хатт бахудт æмæ загъта:

— А æртыккаг лæг та мæ бынтон ахудын кодта. Уый сывæллоны цинай кæфойы зæронд фестад, йæ туг, йе стæг æй æнхъæлдта, йæ удæууæн æй хуыдта. Цæмæй зыдта, мæгуыраг, уый йæхи сывæллон кæй нæу, уый!

Чызг ноджы тынгдæр ныххудт æмæ Хакимæй куры, ауадз, дам, мæ ныр.

Лæг æй ауагъта, æмæ чызг йæхи доны басхуыста. Иуцасдæры фæстæ та ногæй былгæронмæ æрбаленк кодта æмæ загъта:

— Хæлар æмæ сыгъдæг зæрдæйы хицау дæ, кæрдаг зонд дын ис, лæджыхъæдæй, ныфсæй цух нæ дæ, æмæ дын хъуамæ исты хорзы бацæуон. Мæнæ ацы æртæ лæхъуымæйы айс. Иу дзы ныр бахæр, иннæ — фæндагыл, æртыккаг та — уæхимæ куы бацæуай, уæд.

Æмæ чызг былмæ æртæ лæхъуымæйы раппæрста. Йæхæдæг цæстыфæныкхуылдмæ æрбадæлдон.

Ахмат. (Къам ист у айдæнмæ кæсгæйæ).

Бахордта Хаким лæхъуымæ. Æмæ уайсахат æмбарын байдыдта зайæгхæлтты сыбар-сыбур, сыфтæрты сыр-сыр, дымгæйы улафт, уылæнты цæллахъхъ, алыхуызон цæрагойты æвзаг, цъиуты цъыбар-цъыбур, дунейы цин æмæ маст...

Бахордта Хаким лæхъуымæ. Æмæ æмбарын байдыдта æрды миниуджытæ: цæрдудты æмæ æнæудты, тыхджынты æмæ æдыхты, дæтты æмæ уæлдæфы митæ, фæзылдтытæ, раив-баивтæ...

Бирæ фæцарди Хаким. Бирæтæ федта, бирæтæ бавзæрста. Фæлæ æнæмæлгæ дуне нæй. Æмæ кæд йе 'цæг дунемæ ацыд, уæддæр йæ ном абоны онг дæр рох нæу адамæй.

Афтæ у æцæг дæр.

Ехх, кæдæй-нырмæ дæ агурын, æнахуыр донычызг. Ды æвæджиауы хорзы бацыдтæ Хакимæн. Æз дæр уый хуызæн æнæбон, магуыр лæг дæн. Нæй мæм бæхрæгъæуттæ, фосдзугтæ, хуымзæххы тъæпантæ, сæрваттæ, уыгæрдæнтæ, тархъæдтæ. Мæ иунаджы зæрдæ — мæ исбон, мæ мулк.

Æрхæндæг-уынгæг зарæг — мæ уды цин. Цы дын у мæ бон раттын, хæларзæрдæ донычызг? Цы бакæнон, цæмæй дæ уарзты аккаг суон, уый тыххæй? Айс, зынаргъдæр мын циу, уый: мæ зæрдæ!

Сæрдасæнау цыргъ хъамайæ мæ риу афаддзынæн, сидзынæн мæ зæрдæ æмæ йæ дæ къæхты бынмæ баппардзынæн. Мæ мулк — мæ зæрдæ. Ратдзынæн æй дæуæн. Фæлæ кæм дæ, кæм? Ацал-ауал азы дæу агургæйæ къахихсыд куы бадæн. Равдис мæм дæхи.

*Ратт мын дæ лæхъуымæтæй.
Цæмæй мæ цæстытæ байгом уой.
Ратт мын дæ лæхъуымæтæй,
Цæмæй мæ хъустæ байгом уой.
Ратт мын дæ лæхъуымæтæй,
Цæмæй цырынæй ссудза мæ зонды цырагъ.
Лæхъуымæтæ, лæхъуымæтæ... О хæларзæрдæ доны
чызг, дæ лæхъуымæтæй мын!..
Дæ лæхъуымæтæй!..*

ХУЫЩАУЫ ТÆРХОН

Æгуыппæтæй лæууыдысты фæныкхуыз къæдзæхтæ — æрнæг комы куырм æмæ гоби хъахъхъæнджытæ.

Сау калмау дæлиау кæмдæр къæдзтæ-мæдзтæй хуыссыди ком. Йæ фæрстыл аууæттау пырхытæй баныхæстысты тъæпæнсæр хæдзæрттæ, рæстæг сæ сæртæ адзæнгæл ласта æхсонкъул мæстуытæн. Фæлæ йын фæлдæхын нæ бакуымдтой, сæ дзæмбытæй ныддæвдæг ысты хохы фæсонтыл.

Æз бадтæн айнагыл æмæ хъуыстон абухгæ доны хъæлæбама. Уый æррайау тындзыдта кæдæмдæр. Цыма сæ амонд йæ фæдыл сайдта, уыйау уылæнтæ тахтысты кæрæдзи сæрты гæшпытæгæнгæ. Се рагътыл пæр-пæр кодтой урс фынчыты æнахуыр цыллæхызтæ.

Æрдзы æдзæмдзинадмæ уыд иунæг ныхилæг — фыд-зыкъуыр, æнæнцой дон. Йæ иугæндзон уынармæ риуы гуырыдысты ивгъуыд бонты нывтæ. Хъуыдыты хал-иу куы зæлдагау анывæсти, куы та-иу суйтæ ныцци. Иу ныв ивта иннæйы, æмæ-иу зæрдæйы къултæ æрбалвæста, зæгъæн кæмæн нæй, ахæм æнахуыр æхцон утæхсæн.

Бонтæ цыдысты. Ивта алцы дæр. Æрмæст ацы нывтыл рæстæджы æрмдзæф ничердыгæй фæбæрæг. Бæрзонд къардиуы сæрмæ фæзгонды — стыр урс дур. Ууыл бадгæйæ кодта зæронд Хъауырбег фыдæлты диссаджы таурæгътæ. Зæхх æй йæхима

раджи айста, фәлә ма йә сурәт маә цастыты раз сысты цард-агасау, хъусын йә сабыр, газәмә фәсус хәләс:

— Фәсивәд, уә рын бахарон, кәддәриддәр Хуыцауы уазәг ут. Табу Йәхицән әмә йә минәвар Мәхәмәт-пехуымпарән.. Байхъусут та, ма хуртә, фыдәлты кадәгма...

Кәстәртә-иу Хъауырбеджы алыварс әртыгуыр ысты, тар-стысты, йә ныхәстәй йын искаңцы куына фехъусой. Сә цымы-дис цастытә-иу нал истой зәронд ләгәй. Фәлә Хъауырбет нә тагъд кодта. Йә луәйы хъуыры-иу тамако ныннадта, зынг ы-иу бафтыдта, стәй-иу йә ныхас уыцы уәзбынай ауагъта:

— Уартә хохи фарсыл уыцы хуыкком уынут? Ууылаты миәмә куы бахизат, уәд дзы уә цәст әрхәцдзәни стыр ду-рыл. Дуры бын ныккәнд ис. Ныккәнды та — адәймаг әмә куыдзы стәгдартә. Сә уәлхъус хъенәй ләууы стыр дурныв, сартәй карсты хуызән. Әвнәлын сәм нә фәччы; ахәрәты бонмә уым ләудзысты. Сымах карән ма куы уыдтән, уәд ма дадайә ахәм хабар фехъуыстон. Раджы кәддәр, Мәхәмәт-пехуымпар ма сәрәгас куы уыд әмә йә фарны хәләс адәмы зәрдәтәм рухс куы хаста, уәд а комы царди цавәрдәр адәмы мыггаг, йә ном ын ничиуал хъуыды кәны. Уыцы адәмән уыдис әлдар, әлдарән та — фырт. Йә зәронды бонты уымәй хаста йә ныфс, йә удәнцойыл, йе 'нхәлцауыл әй нымадта. Бирә уарзта зәронд әлдар йә фырт Әмзоры әмә йә бынтә дәр уымән ныуадзынмә хъавыди. Фәранкау фидәрттә әмә әхсар-джын уыди ләппу. Комбәсты йә разәй никай уагъта ләгәвза-рәнты. Уыцы хъәуы ма цардис иу мәгуыр дзабырхуыйәг. Әхсәв-бон нә зыдта, фыргуыстәй бастад-баихсыд, уәддәр әм никаңцәй ницы әфтиаг хауди. Фәлә хәст ницәмәй кодта, фәрәзта, Хуыцаумә куывта зәрдәбынай, йәхи йыл фәдзәхста, Хъуыраны амындтытә әххәст кодта. Гъемә йын Хуыцау дәр иуахамы стыр хорзы баңыд — әрдхәрәны расугъд чызг рай-гуырди мәгуыр ләгән. Аминәты — ахәм ном сәвәрдтой чыз-гыл — цастытә стәалытау әрттывтой, әвзисты заллангау та йә худын уыди. Әмзор чызджы куы фәдта, уәд йә зәрдәйы әвиппайды ссыгъди уарзондзинады арт. Әмә йә фыдмә ба-минәвар кодта, мәгуыр дзабырхуыйәгмә мын фидәуджытә барвит, зәгъгә. Фыдән уый фәхъыг, йә маст рафыхти: цавәрдәр гәвзыкк сәмпәрчъи нә чердыгәй бахъуыди! Йе 'мдәндаг әлдәрттәй искаңцымә бахәстәг уавын фәндыди фыды. Фырт ын йә ныхасән бәргә аргъ кодта, фәлә йә

зæрдæйы канонтыл дæр гуыдыр куыд сæвæрдтаид! Ноджы фидарæй зыдта: чызг дæр æй уарзы. Æмзорыл-иу куы амбалд, уæд-иу йæ уадултæ пиллæттæ суагътой, йæ даргъ цæстыхаутæ-иу дæләмæ æруагъта. Зæрдæйы гуыпп-гуыпп-иу фæтындæр. Гъемæ цыма Æмзоры йæ хайрæджытæ ацардыдтой — фыдæлты фæдзæхстытыл йæ къух ауыгъта, Хуыцауы фæндтæ мурмæ дæр не 'рдардта, йæ фыды урс сæрыл нæ ахъуыды кодта... Хуыцау бирæтæ бары, фæлә Йæ фыдæхæй уæхи хъахъхъанут, мæ хæдзæрттæ, Йæ хъыджы ма цæут, галиу фæндæгтæй хизут уæхи.

Зæронд Хъауырбег йæ къæлæтсæр лæдзæгтæй къæй æрхоста, йæ алыварс фæсивæд хъусæй лæууыдысты, æнхъæлмæ кастысты, дарддæр цы зæгъдзæң, уымæ.

Лæг нæ тагъд кодта. Йæ лулæ раджы ахуыссыд, æмæ йын Хъауырбег ризгæ къухæй йе 'ртхутæг ракалдта. Стæй йæ ихсыд чъисса систа, лулæйы дзыхы ногæй тамако ныннадта æмæ та хъуыдыты аныгъуылд. Æрæджиу йæ ныхас дарддæр кодта:

— Æлдары фæсдзæунтæй иу Тариб хуынд — æрыгон нукер. Рувасы æвзаг æмæ йын бирæгъы зæрдæ уыди. Зæронд æлдармæ йæ дæндæгтæ рагæй цыргъ кодта, æмæ йын ныр æвæджиуы фадат фæцис. Æмзоры уæгъд нал уагъта, Аминæты аскъæф, ме 'ххуыс дæ куы бахъæуа, уæд дын мæнæ лæг, зæгъгæ. Æмзорæн йæ зæрдæ гуырысхотæ æууылдтой, зын æм каст йæ фыды зæрдæхудты бацæуын. Тарсти Хуыцауы фыдæхæй. Фæлә хайрæг дæр æнцой нæ зыдта, лæппуйы зонд галиутæ кæнынæй не 'нцади... Зæронд æлдармæ байхъуысти фыдхабар: Æмзор Аминæты аскъæфта. Æлдары дзыхæй хъыппсыпп дæр не схауди. Стыр зынтæй уæрдта йæ маст. Йæ уаты-иу иунæгтæй куы баззад, уæд йæ хъызæмæрттæн кæрон нæ уыд. Æмæ та йыл иуахæмы йæ судзгæ фыдтæ куы 'ртыхстысты, фырадæргæй цы фæуыдаид, уый куы нал зыдта, уæд йæ дзыхæй сирвæзти карз æлгыст. Æмæ йын Стыр Хуыцау йе 'лгыст фехъуыста. Фырты дæр æмæ йæ ардауæджы дæр Дунескæнæджы азар басыгъта: ныккæнды æмбæхстæй куыд бадтысты, афтæ Æмзоры цавддур фестын кодта, Тарибы та — куыдз. Аминæтрæсугъдæн Хуыцау ныббарста, йæ фыд рæстзæрдæ кусæг лæг кæй уыд, уый тыххæй. Ныр Æмзор карст дурнывæй лæууы ныккæнды, Тариб та æлгъаг куыдзы хуызы бацыд. Аминæт удаистæй ныттыхсти дурнывыл, афтæмæй изæрмилты йæ уд систа. Фыд-зæрдæ куыдз Тариб дæр ныххæдмæл, уæдæ цы уыдаид?

Уадай-нырма ныкканды амбийынц Аминат ама Тарибы стагдарта. Са уалхъус та хъенай — Амзоры дурныв. Афта лаудзысты, цалынма ахараты бон Джабраил-архангел йае уадынз на райса ама дзыллаетам на фасида. Уад дзыллаета арлаудзысты Дунескенаг Хуыцауы тархоны раз. Хистартан аргъ канут, ма хадзертта. Не Сфалдисаг Хуыцауы фыдахай тарсут. Табу йаехицан.

Заронд Хъауырбег йае ныхас фæцис. Исдуг сыбыртт никацайуал хъуыст. АРмæст абухгæ доны уылаентæ раздæрау карæдзи сургæ тахтысты комы.

Æви азты базырты иугандзон пæр-пæр айнаг хæхтæ арыдта?..

ДЗАДЖЕЙЫ АХСАРГАР

...Дымгæ дугъта уадзы быдыры, хъазынтæ сисы хæмыцырихийæ.

Сахъгуырды зардайау сонт ама сæрибар дымгæ аенцой на зоны, сæрбихъуырайтта каны агарон фæзты, йаехи андзары барзонд хæрзиунаг обауыл. Стæй æваст æрсабыр ваййы ама кæуын райдайы.

Дард Кæсæджы быдыры иунаг обау...

Цæргæсы ахстонай ратæхынц лæппын цæргæстæ ама уазал цагатма сæ ных саразынц. Сæ фæндаг ваййы урсдæллагхъуыр успаддзахма. Цыма сæм йае цыллæ кæлмæрзæн батылдта, ардæм ратæхут, загъгæ.

Æрбатæхынц лæппын цæргæстæ успаддзахи галуанма, ама сын урсдæллагхъуыр успаддзах фæзæгъы: «Бирæ сызгъæринта, бирæ хæзнатæ ис ма рæбыны, алы мулк, алы исбисай йедзаг у ма бæстæ, цы хорз уæ хъæуы мæнай, гуыппырсар барджытæ? Зонын ай, арф ама уынгæг кæмтгæй быдырты уæрæхма тырнынц уæ зардæтæ, фæлае уыцы парахат быдыртан фыд-зардæ хъахъхъæнджытæ ис. Ма хорзæхæй уæ хайджын кæнын, дæттын уын Кавказы цагатварс æвæджиауы быдыртæ, Мæздæджы тæпапæнтæ».

Ахæм дзырд сын радты урсдæллагхъуыр успаддзах...

Уад разма рахизы мыдхуызрихи цæхæрцæст, æвзыгъд Дзадже. Сæрай акувы успаддзахæн ама фæзæгъы:

— Хуыцауы арфæ дыл сæмбалæд, ма цытджын паддзах, ама мын ныххатыр кæ ма къайных ныхас.

Стæй йае къух æруадзы йе 'хсаргарды фистоныл ама йае хъуыды бамбарын каны:

— Мæ цытджын паддзах, курын дæ, ардæм дыууадæс æфсæн лæдзæджы æрбахæссын кæн.

Æрбахæссынц паддзахы лæггадгæнджытæ дыууадæс æфсæн лæдзæджы Дзаджейæн.

Уæд йе 'хсаргард йæ кæрддзæмай фæцъортт ласы Дзадже æмæ æфсæн лæдзджытæ радыгай сæ астæутыл ахауын ласы сæнчыты хуызæн. Стæй та фæзæгъы:

— Нæ нæ хъæуынц Мæздæджы быдыртæ, мæ паддзах. Куы нæ бафæнда, уæд не 'хсаргæрдты руаджы байсдзыстæм уыцы зæххытæ, Мæздæджы тъæпæнтæ. Не 'хсаргæрдтæ куыд цыргъ ысты, уый та ацы сахат дæхи цæстæй федтай. Фæлæ нын кæд исты хорзы бацæуинаг дæ, уæд дæ фæсдзæуинтæн зæгъ æмæ нын бахай кæной дæ сызгъæринтæй, дæ хæзнадуртæй, дæ зынаргъ хардгæхуыд хъуымацтæй, дæ хъæдабæтæй, цæмай хъæмæ афтидармæй ма аздæхæм.

Афтæ фæзæгъы цæхæрцæст Дзадже æмæ йæ мыдхуыз даргъ рихи аздухы.

Уæд урсдæллагхъуыр успаддзах йæ къухæй ацамоны:

— Фæуæд, ацы гуыппырсары куыд фæнды, афтæ!

Байхъусут, хорз адæм, фыдæлты таурæгъмæ...

* * *

...Цыма мигътæ фæленк кæнынц арвыл, цыма уаритæ айгæрдынц уæлдæф сæ тыгъд базыртæй. Здæхынц æвзыгъд бæлццæттæ уазал цæгатай... Ласынц зынаргъ хæзнатæ — паддзахы лæвæрттæ.

Мæздæджы æмæ Кæсæджы быдыртæ хотау кæрæдзи кæм æрбахъæбыс кæнынц, уыцы фæзы æрфистæг ваййынц хъæбатыр барджытæ. Хуыссæг. Хуыссæг сыл фæтых ваййы. Цæмай фæзоннынц, хæдмæлхор халæттау знæгтæ сæ алыварсты кæй æртæхынц. Æмæ бадзурынц æгъатыр ызнæгтæ фæллад бæлццæттæм: дзæбæхæй нын раттут уæ хæзнаты уæргътæ — паддзахы лæвæрттæ.

Уæд сæм афтæ радзуры цæхæрцæст Дзадже:

— Фыдæлты æгъдаумæ гæсгæ уын, нæ уæздан уазджытæ, нæ исбонæй æмбæлæггаг ратдзыстæм...

Фæлæ знæгтæ стонг бирæгъты балау сæхи лæбурынмæ æрцæттæ кæнынц.

Дзадже дæр йе 'хсаргард ысласы æмæ йе 'мбæлтæм дзуры:

— Сау бон ныккодта, лæппутæ...

Барджытæ сæ уæрдæттæ æрфæлдахынц æмæ дзы кæрт æрцаразынц. Сæ нымæттæ кæрдæгыл арытауынц æмæ съл топыхос æркалынц. Æмæ мæлæтдзаг тох бацайдагъ ваййы.

Уалынджы сау мигътæ æрбатыгуыр ваййынц, арв ферттивы æмæ ныннæры. Топыхос дæр фæваййы, æмæ та хъабатыр Дзадже фæхъæр ласы:

— Уæдæ не 'хсаргæрдтæ нæ фыдгултæн адзалы цæвджытæ бастуыхæнт!

Уæдмæ знæгтæ дæр алырдыгæйты æрбацæйтæхынц. Дзадже уæззау цæфтæй бамбары, йæ фæстаг бон кæй æрхæццæ. Йæ цæнгтæ æрлæмæгъ ваййынц, цæстытыл мигъ æрбады. Йе 'хсаргард йæ былтæм бахæссы, аба йын кæны æмæ фæзæгъы:

— Æвгъау дæ, ме 'хсаргард, ацы куыйтæн. — Йæхæдæг уæрдоны цурмæ бабыры, цалхы дæндæгты 'хсæн авæры æхсаргард, æртасын æй кæны, стæй йæ суадзы. Æхсаргард ызнæгты сæрты æхситтæнгæ атахы æмæ арвы цъæхы æрбайсæфы. Знæгтæ ма йæ агурæг бæргæ азгъорынц, бирæ йæ фæагурынц, фæлæ йæ нал ыссарынц. Быдырыл арт бафтауынц — кæд разынид æхсаргард. Фæлæ — никуы 'мæ ницы.

Æхсаргард зæхмæ æрхауди, сыджыты ныннихсти йæ цыргъ бырынкъæй æмæ дзы æнæхъæнæй афардæг...

Мæздæджы æмæ Кæсæджы быдыртæ дыууæ хойау кæрæдзи кæм æрбахъæбыс кæнынц, уым ис бæрзонд обау.

Дымгæ дугътæ уадзы быдыры, хъазынтæ сисы хæмыцырихийæ. Сахъгуырды зæрдæйау сонт æмæ сæрибар дымгæ æнцой нæ зоны... Сæрбихъуырайттæ кæнын райдайы дымгæ, йæхи андзары хæрзиунæг обауыл. Стæй æваст æрсабыр ваййы æмæ ныккæуы. Фæкæуы, фæдзыназы дымгæ уынгæг хъалæсæй...

АДÆЙМАДЖЫ ХÆЛАР

Æппæтхъом Хуыцау куыста, Йæ хид Йæ къæхты бынæй калди. Куыста удуæлдайæ, æнæрынцойæ. Талынг æмæ рухс кæрæдзийæ фæхицæн кодта, стæй та зæхх æмæ дон. Цъæх-цъæхид арв æрфæлдæхта дунейыл æмæ йыл стъалытæ байтыдта. Хæхтæ рæдзæгъдтæй самадта æмæ сæ митæй бамбæрзта. Дæлвæзты цæугæдæттæ ауагъта. Кæм æдзæрæг быдыртæ айтыгъта, бурбын змис съл байзæрста æмæ сæ хуры цæхæрæй басыгъта, кæм та Йæ хъомысæй анусонцъæх былгæрæттæм тындзын байдыдтой.

Уый цард радта дуртæ æмæ зайæгхæлттæн, сырдатæн æмæ цъиу-
таен, хилджытæн æмæ сасктæн. Уый скодта галæбуйы кæркæ-
мæркæ базыртæ, бæхы æндон сæфтджытæ, калмы нывæфтыд
цъар. Уымæн Йе 'мбисонды армæй равзæрдысты дунейы æппæт
ахорæнтæ, æмæ ныр кæттагæй тæмæнтæ калыңц æнусмæ, сæ ты-
бар-тыбурай рæвдауыңц уд æмæ цæст. Æмæ загъта: адæттæ
иууылдæр дæ бар уыдзысты, дæ ном та хуыйндзæнис Адаймаг...

Æппæтхъом Хуыцау сфæлдыста адæймаджы.

Иунаг баулафт, æмæ зонды цырен рухсæй ферттывтой
цæстытæ, дадзинты туг схъазыди. Хъал, уæлахиздзау зæрдæйæн
риуы йæ гуыпп-гуыпп ыссыди...

Фыргуыстæй куы бафæллад Æппæтхъом Хуыцау, уæд паль-
мæты бын Йæхи æруагъта...

Æрбацыд Иблис... Халæггæнаг, хæрамзæрдæ, мæнгард...
Федта зæххыл тыгъдæй адæймаджы буар... Æрлаууыди, хъуы-
дыты аныгъуылд Иблис. Федта сæр. Афтæ йæм фæкасти, цыма
мармæрай конд у. Хæрзаивæй лаууыди тымбыл, фидар
бæрзæйыл... Зæххы паддзахы сæр... Иблис федта риу, айнагау
фидар гуыр, фæйнардæм æппæрст цæнгтæ, æндонау фидар
хæцъæфтæ. Æмæ исдугмæ банхæлдта, цыма уыцы къухтæ дуне
ныхъхæбыс кæнынмæ хъавыңц, Иблис федта хæрзконд, хъан-
дзалтау хъæддых къæхтæ: куы азгъордтаиккой, уæд сæ,
æвæццагæн, уромæг уромын нæ бафæрæзтаид.

Æмæ фырхалæгæй йæ зæрдæ пиллæйттæ суагъта Иблисæн,
йæ калмы цæстытæ мастæрттывд фæкодтой:

— Æз... Æз хъуамæ уон зæххæн паддзах. Æндæр ничи...

Æмæ Иблис лæгмæ бабырыд, Йæ хъал сæр ын æртасын кодта,
мармæр цæсгом йæ армыгъæпæнтай ныхъывта, æмæ фæдæргъæлвæс
и. Къухтæ 'мæ къæхтæ балвæста æмæ ныццыбыр ысты. Стæй æррайау
бавнæлдта буар гуылмызтæ, цæн-куылтæ кæнынмæ — дæрзæг зми-
сыл ратон-батонтæ, ратул-батултæ, схуыстытæ, рæхуыстытæ.

Иблис йæ æвирхъау фыдмитæй куы бастад, уæд лидзæг фæ-
ци — тарстис Æппæтхъом Хуыцауы азарæй...

Хуыцау райхъал... Федта Иблисы фыдракæндтæ. Фæлæ не
смæсты... Æрмæст Йæ мидбылты фæлмæн бахудтæй Йæ цæсгом
срухс æмæ загъта:

— Хорз...

Æвæджиауы зонды хицау у Æппæтхъом Хуыцау. Адæйма-
джы гуылмызтæ буары хæйттæ æруыгъта æмæ дзы уд бауагъ-
та. Стæй загъта:

— Адәймаджы халар фест.
 Әппәтхьом Хуыцау сфәлдыста куыдз...

ӘФСЫМӘРЫ ТЫХХӘЙ

Уый раджы уыди, тынг раджы...

Цардысты дыууә әфсымәры — Ауызби әмә Псымахо. Хъæздыг дәр сә нә рахуыдтаис әмә магуыр дәр. Алцы дәр сәм — сә фаг, хохаг ләгән куыд әмбәлы, афтә. Сә фыд куы амард, уәд Ауызбийән, хистәр куыд уыд, уымә гәсгә хәдзар йә бәрны баззәди. Псымахо та — хәрз саби, Ауызби йын әфсымәрән дәр әмә фыдән дәр бәззыди.

Тызмәг у хохаджы цард. Дзәгъәл буц митән дзы бынат нәй. Ауызби дәр йә гыццыл әфсымәрән әнәхъуаджы дыгидыгитә нә кодта. Никуы йәм бахудти, никуы йә барәвдыдта... Рәстәг цыд, әмә Псымахо дәр йә ләппуйы кары цәуын байдыдта. Йә фезмәлд — цәрдәг, бәхыл бадынмә, гәрзтимә архайынмә — иттәг хәрзарахст. Әмә йыл чызджытә сә цәст әрәвәрдтой уайтәккә.

Уәды заманы алы ләппу дәр хъуамә исты хъуыддаджы фесгуыхтаид, йә миниуджытә равдыстаид. Ауызби-иу йе 'фсымәры йемә хәтәнты акодта — уадз әмә фәлтәра ләппу, йе 'мгәрттәй фәсте ма баззай!

Әмә зынтәй раиртәстаид ләг, адәмы цәсты сә дыуайә кадджындәр чи уыд, донән йе 'рфыты бирә хәтгыты чи ба-уад, уыцы «әрра барәг» Ауызби әви, хәтәнты фаг чи нәма ахатт, уыцы әнәрцәф гуырд Псымахо. Ауызбийы зәрдә рад йе 'фсымәрәй, йәхимидәг дзы буц әмә сәрыстыр уыди, кәд әм раздәрау йәхи тызмәгәй әвдыста, уәддәр.

Азтә цыдысты. Ауызби фәасхуыз, йә боцъойы урсытә фәзынди. Ләппуәджы кары бацыди Псымахо дәр. Цыдәр әмбәхст хъуыды әнцой нә ләвәрдта хистәр әфсымәрән, арәхын-иу йе 'рфгуйтә кәрәдзимә әрбалхынцъ кодта. Иуахәмы бадзырдта Псымахомә:

— Дыууә ныхасән мә хъәуыс.

Ләппу йәм бацыд.

Ауызби иуварсырдәм азылд әмә, цыма йә ныхәстә фәрсудзгә кодта, уыйау сә зынтәй фәрәзта дзурын:

— Иу хъуыддаджы тыххæй дын загъинаг уыдтæн. Æвæццæгæн æй дæхæдæг дæр æмбарыс, цавæр хъуыддаг у, уый. Бæлас дæр ма таутæ суадзы. Адаймагæн дæр йæ хæс у йæ фæстæ фæд ныууадзын.. Чызг нæ сыхаг у, хæрзхæд мыггагæй. Хъуыддагæн фæстæдæрма æргъæвæн нал и, канын æй хъæуы..

Ауызби æваст фæзылд æмæ, йе 'фсымæрма нæ бакæстæйæ, уазæгдонмæ йæхи райста. Псымахо æвиппайды куыд афæлурс, йе уæнгты ихæнриз куыд ацыд, уыдæттæ нæ федта.

Псымахойы дæндæгтæ кæрæдзиуыл андæгъдысты. Æмыр уынарргын сирвæзт йæ риуæй. Фырмæстæй æви фыррыстæй? Уый йæхæдæг дæр нæ рахатыдта. Иуцасдæр сагъдауæй баззæди, стæй уæззау къæхдзæфтæй рараст хъæуы кæронмæ..

Цалдæр боны йæхицæн æнцой нæ ардта Псымахо. Боньцъæхтыл-иу йæ бæхыл саргъ авардта, абадт-иу ыл æмæ-иу дымгæйау æрбайсæфт. Æхсидгæ монц ын йæ зæрдæйы уыдæгтæ ардуану хафта..

Иуахамы фæсахсæвæрты зыбыты фæлладæй сæхимæ здæхти лæппу. Хъæдты, быдырты æнæсарбæрæг, æнæбары хъеллауæй йæ хъару байсысти, йæ ныфс асасти. Сæ хæдзармæ куыд фæцæйхæццæ кодта, афтæ кауы цурæй райхъуысти сылгоймаджы фæлмæн хъæлæс:

— Псымахо, уæ Псымахо, фæлауу-ма иучысыл.

— Асиат куы дæ! — æнахуыр цин æмæ дис йæ хъæлæсы сиусты Псымахойæн. Сонтæй фæурæдта йæ бæх.

— Æнхъæлмæ кастæн де 'рбацыдмæ. Тынг дæм æнхъæлмæ кастæн.. Мæ зæрдæ мæ риуæй ратоны.. Æртæ боны фæстæ мæ де 'фсымæрæн дæттынц.. Мæн нæ фæнды.. Мæн дæу йеддæмæ ничи хъæуы.. Иунæг дæу равзæрстон ацы стыр дунейы..

Асиаты цæстытæ парахат гом аисты, æнахуыр цырен арт сæ ссыгъди.

Псымахойы сæрма туг ныццафта, расыгау йæхи æривæзта чызгмæ, фæла æваст йæ чемы æрцыд. Асиаты уарзты ныхæстæ йыл æхсидæвтау æмбæлдысты, æмæ цы фæуыдаид, уый нал зыдта. Фæстагмæ йыл судзгæ маст фæтых, бар-æнæбары йæ дзыхæй цыдæр æфхæрæн ныхас сирвæзтис, ехсæй йæ бæхы рагъ æрдзæхст ласта æмæ цæстыфæныкъуылдмæ æхсæвы тары æрбадæлдзæх. Чызг йæ кæлмæрзæнæй йæ цæсгом амбæрзта æмæ ныууынарргыдта. Псымахо та дзæгъæл быдырты тахти, йæ сæр, йæ фат не 'мбаргæйæ.. Бæх æваст фæкалди. Лæппу йæ саргъæй атахти, нæудзарыл дæлгоммæ æрхауд æмæ.. Æмæ æнæбон съл-

гоймагау богъ-богъ канын байдыта ахсарджын ирон барет Псымахо. Йæ дзыхæй нæ цух кодта иунæг ном:

— Асиат!.. Асиат!.. О Асиат!..

Раст уыцы сахат Ауызби та, йæ къæхтæ йæ быны бакодта, афтæмай бадти уазæгдоны æмæ джихæй каст иу ранмæ. Уый зыдта хабæрттæ. Асиат æмæ Псымахо куы фембæлдысты, уæд кауы цур лæууыди. Бамбæрста хъуыддаг æмæ сабыр къахдзæфтæй йæхи райста сæхимæ. Æмæ йæм уыцы сахат афтæ фæкасти, цыма йæ цæсгоммы æнцъылдтæ фæфылдæр сты..

* * *

Чындзæхсæв ахицæн. Ауызби хъуызæгау фæцæуы йе 'рыгон усмæ. Фæлæ уал раздæр фæныгъуылд йе 'фсымæры уаты. Дзурь йæм:

— Псымахо, рауай-ма!

Лæппу йæм æрбацыд, Ауызби йын йæ къухыл æрхæцыд æмæ йæ йемæ акодта. Йæ ног ус цы уаты уыд, уый дуар бакодта æмæ йæ мидæмæ бассыдта. Йæхæдæг дæр йемæ бахызти:

— Ма ку, Асиат! Мæнæ дын æй æрбакодтон. — Стæй Псымахойы удаист цæстытæм кæстæйæ, йæ ныхасмæ бафтыдта: — Ме 'фсымæр, адæттæ иууылдæр Хуыцауы арæзт хъуыддæгтæ сты. Йе уазæг ут... Уæ амонд бирæ...

Æмæ фæддæдуар.

Псымахо йæ чемы куы 'рцыд, уæд ма йе 'фсымæры фæстæ бæргæ ратахти, фæлæ — дзæгъæлы: æрмæст ма дæрддзæфæй æрбайхъуысти бæхы къæхты хъæр.

Æхсæвы тары ахсаргарды ахситтау ныййазæлыди Псымахойы удаист хъæр:

— Ауызби-и-и!

* * *

Зæронд у ныр Псымахо. Фырыхъулы хуызæн æхсæз лæппуйы æмæ йын иу цъæх чызг балæвар кодта Асиат. Амонджынæй фæцарди Псымахо. Хуыцауы хорзæхæй хайджын уыд æдзухдæр. Гъе, фæлæ йын цыдæр нæ фаг кодта йæ цард-цæрæнбонты..

Ауызби цыма зæххы скъуыды аирвæзт, уыйау, цы 'хсæв алыгъд, уыцы 'хсæвай фæстæмæ нукуыцæйуал разынди. Кæм æй нæ бацагуырда Псымахо, цы рæтты нæ фæзылд — йæ кой, йæ хъæр дæр нал уыди.

— Цы фæдæ, мæ иунаг æфсымæр! — арах-иу уынаргъæгау сирвæзти Псымахойы риуæй. — Мæ малæты размæ ма дæ иу уынд уæддæр куы фæкæнин, мæ хъæбысы дæ куы ныттухин!..

Иуахамы та Псымахо æнтъыснагæй бадти йæ уаты. Ивгъуыд бонты мысинæгтæ йыл æртыхстысты, йæ зæрдæ йын аркъауау æлвæстой. Уалынджы чидæр кæртыдуар æрбахоста. Цалдæр минуты фæстæ уатмæ æрбахызти гуыбыр зæронд лæг. Æрбахызти, зæгъгæ, Псымахойы дыууæ лæппуйы йыл хæцыдысты, афтæмай йæ лæдзæджы æнцæйтты тыхтæ-фыдтæй æрбаирвæзти мидæмæ.

— Фарн дæ хæдзары, Псымахо! — загъта зæронд лæг.

— Хуыцауы уазæг у! — дзуапп ын радта Псымахо æмæ сыстади.

Уазæг хæдзары къуымтыл йæ цæст ахаста, стæй Псымахо-йырдаæм ракасти.

— Нæ мæ зоныс, Псымахо? Кæддæр хорз зонгæ уыдыстæм.

Фысым æрбацæуæгмæ бакастытæ кодта, æмæ йыл æваст ризæг бахæцыди. Дзырдтæ йæ хъуыры нындзыг ысты, стæй йæ хъалæсæй æвиппайды сирвæзт:

— Ауызби...

— О, æз дæн... Псымахо... Нал бафæрæзтон... Мæ зæронд стджытæ ма æрбахастон... мæ фыды къонамæ... Тыхтæ-амæлттæй...

Псымахо фæцæйæвнæлдта йе 'фсымæрæн хъæбыс кæнынмæ, фæлæ Ауызби уæдмæ дæргъæй-дæргъмæ бандоныл æрхауд æмæ йæ бон сыстын нал уыд, æрмæст ма гæзæмæты йæ ныхас хъуысти:

— Малынмæ æрбахылдтæн, малынмæ, Псымахо... Табу Дæхицæн, ме скæнæг Хуыцау, æгайтма мын мæ фыды къона фенын кодтай. Псымахо... Ме 'фсымæр... Псымахо...

ФÆНДАГГÆТТÆ

Гуыргъохъо фæфсæрмы, йæ цæстæнгас дæлæмæ æруагъта, исдуг хъусæй алаууыди, стæй, цыма йæхиимæ ныхас кæны, уыйау мынæг хъалæсæй загъта:

— Мин сомы? Гъемæ фæуæд афтæ: къуырийы фæстæ Хъас-болатæн мин сомы йæ къухмæ æрнымайдзынæн.

Лæджы сæр бахъуыди Гуыргъохъойы. Цыфæндыйæ дæр хъуа-

мæ мин сомы ссара, науæд Камиллæйæ æнахай фæуыздæни.

— Раст у зæронд лæг, хъуыды кодта Гуыргъохъо. — Камиллæ мин сомæй дæр зынаргъдæр у.

Æмæ лæппуйы цæстытыл ауад йæ уарзон чызджы сурæт: даргъ цæстыхауты аууонæй сатæгсау цæстытæ нæ касти, фæлæ дыууæ рæвдаутæ хуры, фæлурс цæсгом та Урсхохы цъитийау ирд уыди. Уардийау сæнтсырх былтæ зæрдæйæн хастой æнахуыр цин, кодтой йæ базырджын.

Камиллæ... Камиллæ, — дзырдта йæхицæн лæппу. Мин сомы та цы сты, Гуыргъохъо дын йæ цард раттынмæ дæр цæттæ куы у, уæд!

Аджын сæнттæ-иу дардмæ ахастой сонт лæппуйы, йæ цæстыты йын-иу ссыгътой цырагътæ, йæ монцтæ-иу райхъал ысты, æмæ сæ уромæг уромын нал фæрæзта.

Гуыргъохъо хъуыдыты аныгъуылд; «Изæры Хъасболаты цахæрадонмæ бахиздзынæн, Камиллæимæ фембæлдзынæн, бонцыæхтыл та мæ мæ бæх Ногъайы быдыртæм ыскъæфдзæни. Раст зæгъын хъæуы, ногъай къæрцхъус æмæ цырddзаст ысты, фæлæ тæппудгомау. Кæд мын ногъайаг хæрзмыггаг бæхты рæгъау ирæды фаг суайд».

Лæппу уатмæ бахызт æмæ йæхи рæвдзытæ кæнынмæ бавнæлдта.

Цалдæр боны фæстæ балцы цауынаæввонг уыди. Йæ хъуыдаг ацыд: Уастырджы йын замманай лæппуйы æмбалæн рарвыста. Хъуамæ иумæ араст уой Ногъаймæ. Гуыргъохъо цинай мардис, йæ фосы конд кæй фæрæстмæ уызæн, ууыл гуырысхо нал кодта.

...Хуыцауæй разы: бирæ цауын сæ нал хъæуы — куыддæр хъæдæй ахизой, афтæ Ногъайы тыгъд быдыртæ разындзысты..

Гуыргъохъойæн йе 'мбал базарыди:

Тархъæды сыфтæр мын бæлццонны пæлæзау, гъей!

Сыфтæрты сыр-сыр та — уарзонны хъæлæсау, гъей!..

Æнусон цъититыл ирдгæйы хъæзтытæ, гъей!

Сау æхсæв куы кæсы бирæгъы цæстытæй, гъей!

Гуыргъохъо кæд йе 'мбалы æнкъард зарæгмæ хъуыста, уæддæр-иу йæ мидхъуыдыты фегуырди Хъасболаты цахæрадонны. Цыма Камиллæ йæ цуры лæууы. Фырафсæрмæй зæхмæ кæсы æмæ та арф ныууæфы. Стæй Гуыргъохъомæ хæстæгдæр æрбалæууыд, йæ цæстытæм ын бакаст æмæ фæлмæн хъæлæсæй сдзырдта:

«Æнхæлмæ дæм кæсдзынæн. Ацу æмæ дæ хъуыддæгтæ кæн, Лæгтыдзуар дæ рæствæндæгтыл уадзæд!..»

— Цы ныхъхъус дæ, ме 'фсымæр? — йæ зарæг фæуромгæйæ дзуры Гуыргъохъомæ йе 'мбæлццон.

Лæппу фестæлфыд, йæ хъуыдыты хал æрбаскъуыди.

— Ныртаккæ хъæдай ахиздыстæм, — загъта та Гуыргъохъойы æмбал. — Нæхи æрцæттæ кæнæм.

Æцæгæй дæр хъæд фæтæнæгдæр, бæлæсты 'хсанæй æрбазынд уыгæрдæны уарæх тæлм, йæ астæуыл æй цыма цæугæдон лыг акодта. Дымгæ, быдираг уæгъдибар дымгæ алымыггаг кæрдæджыты æмæ дидинджыты адджын тæф скъæфта. Дард ран, арв æмæ зæхх кæм баиу сты, уым æндæргтау æдзæмæй лæууыдысты сау мигъы къуыбылæйттæ.

— Уыныс, уартæ уым хизынц ногъайы рæгъæуттæ, — йæ ехсы хъæдай быдырмæ ацамыдта Гуыргъохъойы æмбал.

Сæ балц фæрæстмæ. Куы 'рталынг, уæд дыууæ æрдхорды рæгъауæн йе 'мбис фæхицæн кодтой æмæ йæ ратардтой. Рæгъаугæстæ ма сæ æрæджиау расырдтой, фæлæ сæ нал баййæфтой.

Гуыргъохъойтæ бæхтæ Кæсæгмæ аскъæрдтой æмæ сæ уым æрбауæй кодтой. Фæстæмæ здæхтысты дзаг хордзентимæ — æхца æмæ алы зынаргъ дзауматимæ.

— Уастырджийæн табу, йæ фæрцы рæствæндаг фестæм, — загъта Гуыргъохъо. — Бирæ нæ нал хъæуы нæхимæ. Мæ хæдзарæй дæ тагъд нæ рауадздынæн. Мæ къухылхæцæг ды уыдзынæ.

— Фыдæлтæ афтæ загътой, лæджы хорз, дам, фæндагыл бæрæг кæны. Гъема дæ мæ сæр кæм бахъæуа, уым дын мæнæ æнувыд æмгар. Хъуама дæ махицæн æфсымæр загъон.

— Æз дæр махинымары афтæ скарстон. Абонæй фæстæмæ дын мæ сæры астæуты фæндаг, мæ хæдзар та — дæ хæдзар, — загъта Гуыргъохъо.

Цалынмæ дыууæ бæлццонны кæрæдзийæн уарзон ныхæстæ кодтой, уæдмæ сын сæ фæндаг æрæхгæдта хохаг цæугæдон. Чысыл раздæр тæрккъæвда æрцыд, æмæ дæттæ раивылдысты, фæндаг бахордтой. Знæт уылæнтæ лæбурдтой фæйнардæм, зæххæй стыр гæбæзтæ тыдтой æмæ сæ зыдгæнгæ ныхъуырды, бæлæстæ бындзарæй фæлдæхтой, къæдзæхты тигътыл-иу сæхи андæрстой.

Гуыргъохъо абухгæ донæн йæ тæнæгдæр бынат бацагуырдта æмæ йæ бæх уырдаæм фæцарæзта. Фæлæ æваст йæ цæсгом

афәлурс, йә цастытә фыртарстәй ныббәгъгъәтт ысты, әмә райхъуыстысты йә удаист хъәртә:

— Аздәх фәстәмә! Ма 'рбацу ардәм! Тәккә хуыдымы смидәг дән... Фервәзән мын нал и... Мал мә йәхимә ласы... Мә хъәумә-иу бацу... Камилләйы ссар... Әз дзы әнахай фәдән... Ды иу әй ма ныуадз... Әцәг әмгар мын уыдтә... Мәхи 'фсымәрау дә бауарзтон... Гъа, мәнә хордзен ацахс... Ирәды фәг дәм уыдзәни... Камилләйы ма ныуадз... Хуыздәр әмә рәсугъддәр чызг Хуыцау нәма сфәлдыста... Мәнән та-иу фәндаггәрон цырт ныссадз... Хъусыс?.. Хъу...

Фәлә Гуыргъохъомә йе 'рдхорд-әфсымәр нә байхъуыста. Ехсәй йә бәх ныцъцьыччытә ласта әмә йә абухгә хуыдыммә сарәзта. Әввахсәй-әввахсдәр кәны йе 'мбалмә, стәй йә хъәләсы дзаг ныхъхъәр кодта:

— Фидар фәләуу, Гуыргъохъо, фәцауын дәм...

Фәлә Гуыргъохъомә нал бахәццә сты йе 'мбалы хъәртә. Әбуалгъ гуылфән әй аныхъуырда, стәй та йә ног амәддагыл дәр йәхи ныццавта. Мәләтдзаг тох бирә нал ахаста.

Ныр бур-лакъон уыләнты уромәг нал уыд, әмә иу иннәйы фәдыл бархийә схъиудтытәгәнгә тахтысты.

Рәстәг цыди, бонтә карәдзи сурәгау згъордтой. Камилләиу сә кәртәй сахатгәйттә фәкасти фәндагмә, фәлә — никуы 'мә ницы, Гуыргъохъо зынаг нә уыди...

Әдзәрд ләппуйы хәдзәр ныккәләддзаг, кәултыл цъәх хъуына сбадтис. Әхсәвыгәтты мидәмә хъуызәгау баивгъуыйы цавәрдәр сау әндәрг, әмә та уайтәккә зәрдәхалән сусәг уынаргъын райхъуысы. Тәригъәддаг мыртәм дымгә дәр ниуәгау бакәны. Афтид хәдзәры кәрты цы иунәг гәдыбәлас ис, уый сыфтәртыл цыма ихәнриз бахәцы, се 'рхәндәг сыбар-сыбурай нал фенцайынц.

Хъодзаты Әхсары тәлмацтә

ТУГ ТУГӘЙ ӘХСАДӘУЫ

— Әрләуут! — загъта зәронд абырәг Али. — Ам фездахәм нә бәхтә әмә уартә уыцы әрдузы бахсәвиуат кәнәм.

Али йә ехсыхъәдәй ацамыдта хъәды кәронмә әмә йә бәх

Галиуырдыгәй рахизырдәем: чи ләәууы, уыдонәй дыккаг □ Ахмәт, йә мад Гиго, разәй □ Ахмәты кәстәр әфсымәр Шамил (әрцахстой йә әмә йә фесәфтой 1937 азы), Ахмәты хойы чызг Цопанаты Дибәхан. Дыууә кәроны чи ис, уыдоны нә зонәм.

фæцагайдта. Мах сабыр сæппæй араст стæм йæ фæдыл. Æрдзумæ куы бахæццæ стæм, уæд нæ бæхтыл сахсæнтæ савæрдтам æмæ уым æрбынат кодтам. Кæстæртæ арт бандзæрстой æмæ уый алыварс неппæт дæр æруагътам нæхи.

Фæззыгон мæйдар æхсæв ныл цадаггай æрæвæрдта йæ базыр. Хъавгæ-хъавгæ ныл алырдыгæй æрбатыхта йæхи. Дыууæ къæхдзæфæй дарддæр ницыуал уыдта лæджы цæст. Иу ныхасæй — абырджытæн агургæ æмæ æнæаргæ æхсæв. Сыбыртт никацæй хъуыст. Æрмæст-иу уддзæфы æрбаулафт æмæ сыфтæрты тарст сыф-сыфмæ зæрдæ æрхæндаг сагъасты аныгъуылди. Стæм хатт-иу нæм æгуыппæт æрдузы кæронæй æрбайхъуысти нæ бæхты мыр-мыр.

Исдут нæ иу ныхас дæр никæмæй схаудта... Арты тæмæнтæ сырх байрæгтау хъазыдысты нæ фæллад тызмæгхуыз цæстæмттыл. Уæлдай бæрæгдæр дардта зæронд Алиы цæстгом. Йæ рахиз уадул ын ауæдзау айгæрста нос — мæлæт æмæ царды 'хсæн арæн. Йе стыр гуыбыр фындз уыди йæ къæйныхдзинад æмæ йæ нæрамоны æвдисæн, дыууæ гыццыл цæсты дыууæ зынгау æрттывтой сæ къуырфыты арфæй... Кæд фæзæронд и Али, уæддæр нырма уæнтрог æмæ нуарджын уыди... Æхсарджын лæг... Йæ цард-цæрæнбонтæ арвыста хæтæнхуагæй... Ратон нæртон лæгау йæ цæстæнгас уыди тызмæг æмæ уæздан...

Мæн фæндыди йæ ракъахын, цæмæй та нын йæ хæтæнхуаг царды хабæрттæй исты радзура, фæлæ йæм мæ ныфс нæ хастон — уыцы æхсæв бынтон сагъæсхуыз уыд йæ цæстгом, æмæ дзы æфсæрмы кодтон.

Æппынфæстаг, Али арф ныуулафыд æмæ, йæхиимæ дзурæгау, афтæ бакодта:

— Базæронд дæн, æмæ мæм хъуызгæ æрбацæуы мæ адзал... Фæци мæ цард... Фæлæ уæддæр уыди замантæ... Ехх, уыди замантæ! — фæкъæртт ис Али. — Цас фæзылдтæн æгæндæг хъæдты мæ рагбонтæй нырма! Цардтæн лæгæтты, мæ нывæрзæн — къодах, мæ гобан — сыфтæр... Афтæ гъе!.. Мæ фыдыуæзæг, мæ хуртæ, æз æнахъомæй ныууагътон... Туджджынтæ уыдыстæм... Мыггагыскъуыд фестæм. Æртæйæ ма баззадыстæм: мæхæдæг, ме 'фсымæр æмæ мæ фыд. Фæлæ та сау бон æрцыд æмæ мын ахаста мæ фыды дæр æмæ ме 'фсымæры дæр. Мæлгæмæлын ма мын, нæ туг нын афтæмæй ма ныууадз, зæгъгæ, сфæрæзта зæгъын мæ магуыр фыд, æмæ йæ уд систа. Уымæй рацыдаид иу афæдзы бæрц, æмæ иуахæмы мæ туджджыны дуар ехсы хъæдæй ныххостон: «Гъей, Тасо, дзырдæуы дæм, æддæмæ

ракас!» Дуары зыхъхъыраы æд хъримаг йæ сæр радардта Тасо, æмæ — дæ балгытæг афтæ — йæ мидбынаты зæххыл йæ гуыпп фæцыд æмæ нал сыстад. Æз абадтæн ме 'фсургыл æмæ уыцы æхсæвай фæстæмæ сдæн абыраг... Мæ фыды инганы уæлхъус ард бахордтон: æрвылаз дæр ын хист кæндзынæн. Æмæ нæ фæсайдтон мæ дзырд... Ныр мын æгъгъæд фæуæд... Базæронд дæн. Æрцыд, æртыхсти мыл мæ афон, мæ хуртæ.

Али йæ сæр йæ риуыл æруагъта. Исдут ницыуал сдзырдта. Æгуыппæгæй бадтыстæм мах дæр. Нæ алыварс дуне уыцы æндзыгæй хуыссыди мæйдары узал хъæбысы. Æрбайхъуыст-иу хатгай дымгæйы зæрдæхалæн ниуын æмæ фæззыгон сыфтæрты сыф-сыф... Али нæм курагау æрбакаст æмæ ныккæрзыдта:

— Кæсут-ма мæнæ ацы бур сыфмæ, — бæласы сыф зæххы уымæл риуæй систæйæ дзырдта Али. — Уый дæр рахауд йæ мады хъæбысæй. Мæнæ нæ къæхты бынмæ. Дымгæ дзы хъазы йæхицæн, йæ уæлныхты йæ куы иуырдаем, куы иннæрдæм ахæссы, куы та йын йæ сыгъд буар къæвдайы цыргъ судзинтæй хойы... Йæ уæзæджы къæйыл баззади уый дæр мæнау — æвæгæсæг, æвæрæз.

Али сыфтæр цæхæрмæ баппæрста, æмæ йыл алырдыгæй зынг куыд сирвæзти, уый уынгæйæ арф ныуулафыди...

— Уæддæр мæм фæсмон нæй. Цы ацардтæн, уый ацардтæн, — йæ мидбылты фæлмæн бахудти зæронд лæг. — Цы ацардтæн, уый — хорз.

Али йæ ныхас фæурæдта æмæ та сагъæстыл фæци... Чи зоны, æмæ ма йæ зæрдыл æрлаууыд æндæр исты рагон хабар дæр, æмæ йын уый йæ улæфæнтæ ахгæдта...

Уадидагæн нæ хъустыл ауади кæйдæр уæззау къæхдзæфты уынар æмæ пыхсыты къæр-къæр. Али удаистæй йæ хъримагмæ фæлæбурдта æмæ фæгæпп ласта. Йæ тызмæг цæстытæ тугæй айдзаг сты... Уалынмæ æхсæвы тары æвиппайды ныццарыдта топпы гæрах, æмæ дын мæнæ Али, йæ иу къухæй йæ риуыл хæцгæйæ, йæ хæр-хæр ссыд, афтæмæй, сау зæххыл уæлгоммæ æрхауд æмæ йæ гæндзæхтæ цæгъды. Йæ фæлурс былтæ ма зына-нæзына базыр-зыр кодтой, фæсус хъалæсæй ма сфæрæзта:

— Сæххæст и... Туг тугæй æхсадауы...

Уый адыл ма Али иу улæфт скодта... æмæ ахицæн... Зæронд абырагæн йæ цæугæ-царды хъизæмæрттæ фесты...

Мæйдар æхсæв аныхъуырда æгас дуне. Аныхъуырда раг-замантæ, ныр æмæ сомбон... Уыцы тарæн нæдæр райдаيان уыди,

надар — карон... Йæ æрфытæм хаудысты цин, хъыг, зæрдæсаст æмæ ныфс. Уыцы тар ныр йæ сау хæрвæй бамбæрзта зæронд Алийы дæр, æмæ йæ никайуал бон уыд уыцы æнахайыры сæрсæфанæй сисын...

САУ ТУГ

Сау Гуыйман йæ сыгъзарин сыкбайæ ныууасыд...

Авдæлдзæх фесты зымæджы узал кæлæнтæ. Хур йæ зæрин тынтай æврагътыл фæйнæрдæм ахæцыд æмæ йæ хъармæй барæвдыдта зæхх. Нызæлланг кодтой сæ райгæ хъæлæстæй къададæттæ, уыцы хъæлдзæгæй згъордтой, уираг дурты сарты гæппытæгæнгæ, хуссæрттæ фæцъæх сты, къуыбырæфтаугæ бæлæстæ дæр скалдтой сæ хуыз, мæргътæн се 'нæмæт цъыбар-цъыбураей байдзæг и дуне, сæ хъарм хуыккомтты базмæлыдысты сырдатæ дæр.

Сулæфыди æрдз. Комы дымæгæй, фыдæлтыккон хъæды арфæй хъуысыд æнахуыр уынæр. Нарæг хохаг фæндæгтыл арæхдæр зынын байдыдтой иугай барджытæ, сæ уæлæ хъуынджын нымæттæ, афтæмæй. Арæх-иу райхъуысти сæ зарын:

— О, бæлццон, дæуыл йæ базыр
Ахсæв Сау Барæг æруадзæд..
Бæх — нæрæмон, ды — хъæбатыр,
Нæй æмбал дæ кард, дæ арцæн..
...Сау Барæг цæудзæн дæ фарсмæ,
Ды куы тæлæт кæнай исты,
Æмæ де 'фтиаг хæдзармæ
Ды æрхæсдзынæ æвзистæй.

Фæлæ ныр уыцы зарæджы мæт нæ уыди сахъ лæппу Агуыбейы. Зæрæхсидафон саргъ не 'вæрдта йæ бæхыл æмæ йæ нарæг хохаг къæхвæндæгтыл не 'скъæрдта сæумæцъæхтæм. Агуыбейы фарнæн нæ ныууасыди йæ сыгъзарин сыкбайæ сау Гуыйман. Йе 'мгæрттимæ куывдты дæр нал бадти Агуыбе. Æндæр æнкъарæнтæ йын хостой йе 'взонг зæрдæйы къултæ. Йæ сæрымагъзы цы фыдвæнд райгуырды, уый йын æнцой нæ лæвæрдта.

Знон æм фæдзырдтой мыггаджы хистæртæ.

— Агуыбе, — уайдзæфгæнагау æм бакасти зæронд Дзамболат, лæппу куыддæр къæсæрæй бахызт, афтæ. Иннæтæ дæр æм се 'ргом разылдтой.

— Хорз зонд дæм не 'рцыди, лæппу, — йæ сæр батилгайæ загъта Дзамболат. — Нæ фыдæлты кад, нæ мыггаджы намыс хъуамæ цæсты гагуыйау хъахъхъанæм. Гуыбиаты уæздан мыггаджы намыс... Ды та нын нæ ном цъыфы сæвдулынмæ хъавыс агас комы дзыллæты цур. Ныхъхъуытты уадз де 'рра сæнттæ, æмæ нын дзырд ратт... Æрæмбар дæхи... Сылгоймаджы уацары бахауын худинаг у... Мыггаджы хистæрты раз дзырд ратт!.. Худинаг ма 'рхæссæм нæ сæрмæ...

Агуыбе æфсæрмыгæнгæйæ лæууыди дуары фарсмæ, йæ сæр æруагъта æмæ ницы дзырдта. Дзамболаты карз ныхæстæ йæм, æвæццæгæн, хъаргæ дæр нæ бакодтой, уымæн æмæ йæ хъустыл æндæр ныхæстæ уадысты. Уарзон чызджы æнкъард æмæ уынгæт хъалæс ын рæхуыста йæ зæрдæ:

— Бар дын нæ ратдзысты, Агуыбе, бар дын нæ ратдзысты. Дæ аккаг нæу, сау адæмай у, зæгъгæ, зæгъдзысты... Гуыбиатæ сæрыстыр мыггаг сты... Ферох ма кæн. Ныууадз ма. Дæу æмæ мыггаджы 'хсæн æрлæууын ма нæ фæнды.

Чызг райста лæппуйы арм, йæ русмæ йæ ныхъывта æмæ ныккуыдта. Цырын арты сыгъди Агуыбейы хивæнд зæрдæ. Чызджы сæрыл рæвдаугæ схæцыд æмæ сабыр, фæлæ фидар хъалæсыуагæй загъта:

— Зæлиго, мæн уыдзынæ ды. Уый тыххæй дын Агуыбе дзырд дæтты. Тæрсын чи нæ зоны, уыцы Агуыбе...

...Ныр уыцы Агуыбе лæууы мыггаджы хистæрты раз, æмæ та йæ Дзамболат ноджы тызмæгдæрæй баййардта:

— Цы ныхъхъус дæ?! Исты зæгъ!

Агуыбе хистæры хъæрæй фестæлфыд æмæ сеппæтыл дæр йæ цæст ахаста:

— Мæ дзуапп зонин уæ фæнды? Æгæр дæр ма йæ зонут.

Уый адыл цæхгæр фæзылд æмæ сæ цурай рацыд.

...Æнæхъан бон фæцæттæ кодта йæхи Агуыбе. Йæ хъысмæт лыггонд кæй у, уый зыдта. Ноджы ма иу хатт æрæмбырд уыдзысты мыггаджы хистæртæ, æмæ сын сæ фæндыл куы нæ сразы уа, уæд ыл бахъоды кæндзысты. Афтамæй æнæхион, æвæгæсæгæй цоппай кæндзæни дунейыл. Фæлæ йæ сомбонæй нæ тæрсы Агуыбе. Хъæды тарфы йын ис нысангонд бынат. Уым сараздзæн йæ къæс. Æвзонг, хъаруджын æмæ æхсарджын у Агуыбе. Æмæ бафæраздзæн алцæмæндæр.

Агуыбе йæ хъал æвсургъы барц дауы йæ тыхджын къухæй. Хъуыды кæны:

— О, Зæлиго, дæу тыххæй Гуыбиаты кадджын мыттагыл ауыгътон мæ къух...

Агуыбе мысы йæ уарзон чызджы фæлмæн æнгас, йæ рæвдаугæ ныхас, фæлæ... йæ фыды уæзæг ныуадзын дæр æй нæ фæнды... Лæппу скасти, къæдзæхы сæрыл цы бæрзонд мæсыг лæууыд, уымæ... Уый сæрма схыздысты æмæ ралгъитдысты Агуыбейы, йæ мытгаджы ныхмæ чи рацыд, уыцы хивæнды.

Агуыбе йæ бæхыл абадт, ехсæй йæ æрцавта, уайгæ-уайын йæ хъримагæй фехста æмæ йæ райгуырæн къæсы ердойы сæрæй дур акъуырдат, стæй уадидагæн мигъы фæлмы атади...

Фыдæлтыккон тар хъæд æмризæджы ризы. Уад йæ тыхджын къухæй акъул кæны къабудджын бæлæсты цъуппытæ... Хъуынтъыз æмæ æнтъыснæг у хъæд...

— Рауай ма ардæм, Зæлиго!. Абад мæ цуры... Уæд та дын Гуыбиаты хъæбатыр Агуыбейы зарæг акæнин?. Уæздан æмæ кадджын мытгагæй чи у, уыцы Агуыбейы зарæг... Туг... æфсымæры туг ныккалди мæн æмæ мæ мытгаджы 'хсæн... Агурынц нæ Гуыбиатæ хъæдты... Агурынц, Фæлæ фендзыстæм, цы ссарой, уый... Зæлиго, куы мæ амарой, уæд-иу мың, дæ гуыбыны цы лæппуйы хæссыс, уый мæ туг райсæд... Байрæзæд туг райсынмæ... Ард бахæр... Абон, Зæлиго, комы фæцæйцыдтæн мæ бæхыл. Сау Фыййагдон къæдзæхæй кæм хауы, уым амбæлдтæн ме 'рвадыл, Дзамболаты фырт Алиханыл. Мæ ныхмæ бæхыл æрбацæйцыди. Нæ мæ базыдта. Кæрæдзимæ куы бахæццæ стæм, уæд æм æз сдзырдтон: «Дæ фæндаг раст уæд, Дзамболаты фырт сахъ Алихан». Алихан, йæ топп сæргъæвта æмæ фæхъæр ласта: «Æлгъыст фæу, йæ къона чи фæчъизи кодта, уыцы куыдз!» Æз айтæ-уыйтæ нал фæкодтон, æмæ йæ дамбацайæ багæрах кодтон... Фæндаггæрон баззади Алиханы мард... Гуыбиаты цъæх мæсыджы бынмæ æрбазгъордзæн йæ бæх æмæ йæ сæфтагæй ныххойдзæн зæхх... Уынгæг хъæлæсæй ныууасдзæни... Талынг къуымтæй разгъордзысты сылгоймæгтæ æмæ сæ дзыккутæ тондысты. Æмдзыхæй ард бахæрдзысты мытгаджы лæппутæ. Хъуыздысты фæндагтыл. Исты ссардысты цымæ?. Куынна стæй!.. О... туг... сырх туг... æфсымæры туг ныккалди... Зæлиго, рацу мæм хæстæгдæр!.. Ды хъусыс фыдæлтыккон хъæды уынармæ... Тæрсыс æмæ зыр-зыр кæныс. Фæлæ рæстдзæвин у Агуыбе, йæ къухы цæф уæззау у... Тызмæг у Агуыбе... Иунæг Агуыбе...

Зæлиго... Зæлиго...

ТАМЕРЛАН ÆМÆ АЙДАН

Чи нæ фехъуыста, фæсномыгæй Къуылых кæй хуыдтой, бирæ паддзахæдтæ æмæ дзыллæты чи басаства, уыцы номдзыд хæстон разамонæг Тимуры тыххæй?! Скъæсæны алы рæтты ныр дæр ма фæкæнынц йæ кой...

Ацы хабар æрцыды, Тимуры хæстон балцытæ сæ тæккæ тæмæны куы уыдысты, уæд. Тызмæг балхон бавнæлдта Уæрæсейы зæххытæм дæр. Тыгъд быдыры æрæвардта йæ сыгъзаринцъупджын цатыр æмæ бардзырд радта, цæмæй уырдаæм хæссой æппæт æфтиаг дæр... Тæлтæг бæхтæ, адæмæн æмбисонды рæсугъд сылгоймæгтæ, зынаргъ хъуымæцтæ, хæрдгæхудтæ, сыгъзарин мигæнæнтæ, хæцæнгæрзтæ, згъæрхудтæ, уартытæ, згъæрхæдæттæ, арцытæ, æрдынтæ, цирхытæ — чи сæ фæуыдзæн нымад та? — къордтæй æмæ цæндтæй лæууыдысты æмæ лæджы зæрдæ сайдтой сæхимæ... Фæлæ сæм номдзыд хæстон касти куыдфæндыйы цæстæй... Стæй дын æвиппайды куы фестæлфид. Уымæн æмæ йæм утæппæт диссæгты æхсæнæй фертывтой йæхи æмæ йæ хæстон разамонджыты ирд аууæттæ... Тимур æваст фæзылд æмæ æвæстиатæй йæ цатыры смидæг. Йæхи стайы цармыл æруагъта æмæ хъуыдыты аныгъуылди. Стæй йæ армытæппæнтæ кæрæдзиуыл æрцавта. Хъуызæгау æнæуынараей æрбахызт йæ хъахъхъæнæг негр. Тимур ын бардзырд радта, æфтиагты æхсæн тæмæнтæ чи калы æмæ алкæй æмæ алцæй сурæт дæр чи æвдисы, уый мын ардаæм æрбахæсс, зæгъгæ.

Æрбахастой йын æй, йæ цуры йын æй æрæвардтой. Тимур сыстади, бацыд æмæ йæм дзæвгар фæкасти... Федта дзы, йæ иу къах йæ фæдыл сыфцæй чи ласы, ахæм къаннæг лæджы, йæ фындз — тъæпæн, йæ цæнгтæ — фыдуынд даргъ, цæсгом — хæбуздзыхъхытæ, хурсыгъд æмæ дымгæхост, схъæл сæрыл — нараг ных... Фæкæстытæ кодта йæхимæ Тимур, стæй æвиппайды ныккуыдта. Цæрæнбонты фыццаг хатт...

— О Сфæлдисæг, — хæкъуырццæй кæугæйæ ныббогъ ласта хъæбатыр хæстон, — афтæ карз мæ цæмæн бафхæрдтай? Дунетæ мын мæ къæхты бын куы æрæвардтай, уæд ма мын æддаг бакаст цæмæн бавгъау кодтай? Мæ хæстонтæн сæ цауддæры хуызæн уæддæр куы фæцадаин!

Тимур богъгæнгæ йæхи сынтæгыл баппæрста... Уалынмæ æрбахызт йæ уарзон уынаффæгæнæг æмæ фырадæргæй тæккæ

кьасаргарон сагдауаёй азда. Иу уысмы фæстæ Тимурма бацыд æмæ йæ фæрсы:

— Мæ паддзах, цæуыл кæуыс?

Тимур рабадти:

— Куыд нæ кæуон? Мæ цард-цæрæнбонты абон фыццаг хатт федтон, цы хуызæн дæн, уый, — æмæ айдæнмæ ацамыдта. — Гæр, гæлæхха, сурæттæ Уарæгмæ мæнæн амæй хуыздæр нæ разынди?.. О, Сфæлдисæг!.. Сфæлдисæг... — ногæй та схæкьуырцц кодта номдзыд хъæбатыр æмæ йæ цæсгом йæ кьухтæй амбæрзта... Уальнмæ дын кæйдæр кæуын йæ хъустыл куы ауайд. Йæ кьухтæ æруагъта, касы, æмæ дын мæнæ йæ уынаффæгæнæг дæр гъæйттæй дзыназы.

— Æдылы, ды та цæуыл ниуыс?

Уый кæугæ-кæуын афтæ бакодта:

— О, мæ цытджын паддзах, ды дæ сурæт иунæг хатт фенгæйæ дахи кæуынай куы марыс, уæд мæнæн та куыд гæнгæ у, уыцы сурæтмæ ныр дæс æмæ ссæдз азы куы кæсын, уæд?..

АБЫРÆГ ХÆМЗÆТЫ ЗАРÆГ

Ацы алаемæты рæсугъд зарæг раджы фехъуыстон, ме 'взонджы бонты мæ хъысмæт Цæцæны хæхтæм куы бахаста, уæд. Зарыд-иу мын æй мæ цæцæйнаг æрдхорд Али. Хæхтæ-иу, раст цыма нæ алыварс сæ урс уæлдзарм худты сахъ бæгъатыртæ асадæны рабадтысты, уыйау сагъæсхуызæй хъуыстой æнæрцæф абырæджы зарæгмæ.

Кæсут-ма, урс хъæрццыгъа цъæх арвы кьуырфы йæ амæддаг рацахста йæ болат дзæмбытæй, æваст æй æрцæфтæ кодта йæ бырынкъæй æмæ йæ хæры.

Кæсут-ма, хъандзалуæраг гæрæм фæранк сæррæттытæгæнгæ фæсуры сырх сырды, байæфта йæ æмæ йæ къабæзтæ каны йæ уæззау дзæмбытæй...

Нæ!.. Уый нæдæр урс хъæрццыгъа у, нæдæр гæрæм фæранк. Уый æхсарджын барæг Хæмзæт йæхи ныххуырсы Терчы уылæнтыл, йæ сахъ æмгæрттимæ иннæ фарсмæ бахизы æмæ хъæрццыгъайау рогæй, фæранкау ныфсхастæй атындзы Ногъайы тыгъд быдыртæм. Уым хизынц урс бæхрæгъæуттæ. Æвзыгъд Хæмзæт съл тымыгъау ныццавы йæхи æмæ сæ раскæры Ногъайы тыгъд быдырты. Скъæры сæ Терчырдæм. Æрбахизы ацы фарсмæ. Сæударæй æрхæццæ ваййы.

Тæссаг балц... Бастадысты барджытæ... Се 'фтиаг æрæмбæхстой хъæды æмæ уадзынц сæ фæллад. Хæмзæт схызти бæрзонд обауы сæрмæ. Фæлгæсы алырдæм... Искæцырдыгæй знаг-зынæг ис æви нæй?.. Кæд мыййаг фæндаджы сæрмæ рыг искуы сыстад?.. Кæд йæ фæдыл уырысы æфсадты къорд бафтыдысты?..

Касы Хæмзæт æмæ уыны: Теркыл æрбахизæны цур бæраг дары сау стъæлф, рæзы, уæрæхæй-уæрæхдæр кæны... Фæдисонау æрбатындзы... Афтæ тагъд ма арвы быдыры мигътæ фæсуры уад.

Хæмзæт æрхизы къуылдымы сæрæй æмæ бадзуры йе 'мбæлттæм:

— Арвыл уад йе 'хситтæй мигътæ куыд ахæссы, уыйау æрбатындзынц махырæм не знæгтæ. Ма фæтæрсут. Æххормæг фæранчытау сыл абон ныццавæм нæхи.

Иучысыл æнæдзургæйæ алаууыд æмæ та загъта:

— Аргæвдæм бæхтæ æмæ сæ нæ алыварс быруамад скæнæм. Æрмæстдæр афтæмæй бауыздæн нæ бон нæхи бахъахъхъæнын.

Æмæ тугæвдылд быруйы аууон æрбадтысты Хæмзæт æмæ йе 'мбæлттæ. Сæ иу цæнды сæрæй фæлгæсы. Касы æмæ уыны: цыппæрвадæй æрбазгъоры иу бæхджын. Базыдта йæ: æлдар Хъахырман. Æрбахæццæ, фæрсы:

— Æфсымæр, зæгъ-ма мын æй, чи стут, кæй цагъартæ стут?

Хæмзæт рахызти быруйы аууонæй:

— Цы дæ хъæуы махæй?

— Бафæрсын аипп ма уæд, фæла, зæгъын, кæй цагъартæ стут?

— Никай, æмæ нæ фæсонæрхæджы дæр нæй, искæй цагъартæ уæм, уый.

— Ды Хæмзæт нæ дæ? — бафарста Хъахырман.

— О, æз Хæмзæт дæн!..

— Уæдæ байхъус, Хæмзæт. Дзæгъæлы æрцыдтæ ардæм... Уымæн æмæ уæ уырысы æфсад æрбайæфта, уæ алыварс æртыхсти... нал уын ис аирвæзæн. Базыртæ уыл куы разайд, уæд ма, чи зоны, атахиккат... Уырысы æфсады хицау мæ сыхахмæ рарвыста. Барст уын уыздæни, уæхи æнæхъыллист-æнæсымæй уацары куы радтат, уæд.

Йæ маст рафыхти Хæмзæтæн æмæ ныхъхъæр кодта:

— Мæ фырмæгуырай не 'рцыдтæн ардæм, Хъахырман-æлдар. Знагимæ тохы мæ лæгау-лæгæй амæлын фæнды. Кад æмæ радæй!

Дау та афтæ фæнды, цæмай дæм уацары радтон мæхи, стæй мыл адæм къуыппæн зараг скæной, фæндырты мæ фæцагъдой! Нæ, мæ хуры чысыл, дæ фын дæ фæсайдта. Хæмзæт фæстаг улафты онг хæцдзæни цæф фæранкау. Фæллад æмæ стонг бирагъ хъæдмæ куыд фæбæллы, тæлтæг уадсур æфсургъ тыгъд быдырмæ куыд ныййарц веййы, уыйау ме 'нæрцæф æмгæрттæ дæр сæ быцъынаг ыскъуынынц мæлæтдзаг тохмæ. Цæугæ ныр, Хъахырман, кæцæй рацыдтæ, уырдаем... О, мах сызгъæрин æмæ фос агуырдам, фæлæ нæ абон сызгъæринай сау топныхос тынгдæр бахъæудзæни. Дунейы хæртæй зынаргъдæр — рæстдзæвин хъримаг.

Уый адыл Хæмзæт цæхгæр фæзылд æмæ йæхиæттæм бацыд. Аздæхти Хъахырман дæр.

Æвиппайды топпы гæрæхтæ ныццарыдтой, æмæ арвы къуырф айдзаг и топныхосы фæздæгæй. Хæмзæт бадзуры:

— Æлгыст фæуæд абоны бон! Æнтафай сулафæнтæ нæй. Адзалы сахат нын нæ кæрдты аууæттæ уыдзысты ныфсы хос!

Хæмзæт бадзуры:

— Куыд бæзджын у фæздæг, куыд уынгæг у сау бон. Æрмæстдæр нын топпахсты цæхæртæ басгуыхынц рухс тын.

Хæмзæт бадзуры йæ уарзон æмгæрттæм:

— Зæдæнгæс чызджытæ дзæнæтæй куы кæсынц. Алчидæр йæхицæн хуыздæр къай æвзары. Мах тыххæй, æмгæрттæ, — сæ быцау, сæ хъаугъа...

Хæмзæты фæндыд йе 'рдхæрдты зæрдæ фæфидар кæнын, фæлæ йæ йæхи зæрдæ зонгæ кодта — адзалæн нал ис мадзал... Уалынмæ кæсы, æмæ дын арвы кæронæй æрбазынди хърихъуппыты бал. Сæ ных сарæзтой Хæмзæты райгуырæн коммæ. Йæ къух сæм батылдта хъæбатыр хæстон, дзуры уæларвон бæлццæттæм:

— Гъе, уалæ бæлццæттæ, курын уæ, мæ хуртæ, нæ фæстаг улафт нын бахæццæ кæнут нæ дзылламæ. Фæстаг салам раттут нæ сауцæст рæсугъдтæн, нæ урсхъуыр бæлæттæн. Зæгъут-иу нæ номæй, фыдгулты нæмыгæй царæфтыд кæй фестæм. Зæгъут-иу сын ноджы: хъазуатон тохы сæ лæджы сæр бахъуыди. Зонæм æй: нæ ингæнты уæлхъус нæ хотæ нæ кæндзысты хъараг. Нæ хоты бæсты, зæгъ, цъæх бирагъты ниуын хъуысдзæни нæ сæрма, хионты бæсты та — сау халæтты сау марой. Гъе-мардзæ, буц мæргътæ, сымах нын хъæргæнаг фæут нæ хотæ, нæ хионтæм: кæсæджы хохыл, зæгъ, джауырты къухæй сæ

малæт ыссардтой, сæ тугахуырст кæрдтæ, зæгъ, сæ къухтæй не суагътой.

Гъе ахæм ныхæстæ ис тызмæг цацайнаг адæмы тохы зарæджы. Хъусынц æм ног фæлтæр, хъусы йæм, æмæ йæ чи зоны, цы маст, цы цин райгуыры се 'взонг риуты, цавæр стугыхтытæм фæбæллы æнарцаф гуырæ. Æниу кæм ысты, адæмы чи бамбара, йæ уæззау сагъæстæ, йæ нæрæмон уды фæндтæ, тырнæнтæ кæмæ бахъарой, уыцы лæгтæ?..

ЦЪИТИЙЫ РАБЫН

Æппынфæстаг схæццæ стæм нæ нысангонд бынатмæ. Нæ балц дæргъватин уыд æмæ ныр ам æхсызгонæй уагътам нæ фæллад. Нымæттæ бакодтам нæ быны æмæ цымыдисæй фæлгæсыдыстæм алырдæм. Хæххон сыгъдæг уæлдæф нын йæ адджын хъыдзыйæ рæвдыдта нæ уæфæнтæ. Махæй чысыл уæлдæр арвы къуырфмæ ныййарц и цъити-хох, йæ цъуппыл дзæгъæлдзу мигъы къæм æрцауындзæг, цыма йын уæлдæр дунемæ алидзынæй тарсти, уыйау. Изæрон фæлмæн уахъæз рауæфыди цъитийы сæрæй, æмæ стъалытæ иугай-дыгай ссыгъдысты арвы æнæбын къонайы. Цыкурайы фæрдгуытау, сæхимæ лæджи зæрдæ скъæфтой. Зындысты бынтон хæстæг — сæвнал сæм, æрис дзы, кæс æмæ сæм кæс...

Ахæм алæмæты нывтæ уынгæйæ удæй фæрох ваййынц йеппæт фыдæбæттæ дæр. Уыдон баззайынц быноз кæмдæр. Ам та алцы дæр зæрдæ йæхимæ æлвасы, алцы дæр дзы — бæрзонд, æдзæм, паракат, сусæггаг... Нæ алыварс къæдзæхтæй алкæй риуæй дæр хатыдтам царды æнусон уæфт... Мæн дæр æрфæндыди мæ мидсæнтты аныгъуылын æмæ ацы къæдзæхтау ам мыггагмæ æмыр æмæ æнæфенкъуыстæйæ баззайын, къæрцхъус æрдзы уæлвонг æнцойдзинад куыд нæ бакъуылымпы кæнон, афтæ.

Ме 'мбæлццон цагатаг чызджытæ бынтондæр бастадысты, утæппæт царциатæ фенгæйæ, æмæ ныр ныффæлдæхтытæ сты нымæттыл. Сæ цæстыты æнахуыр рухсимæ сиу сты мæйы æвзист тынтæ, хъазыдысты сын сæ рæсугъд цæстæмттыл, æмæ се 'взонг æлвæст уæнгты кондæй зæрдæ рухс кодта.

Чызджытæ ме студент-æфсымæримæ иумæ æрбацыдысты нæ хæхты цъассытæм. Æз сыл æнæнхъæлæджи амбæлдтæн фæндагыл æмæ уайтагъд балымæн дæн семæ. Æхсызгон мын уыди,

сабитау алцауыл дәр дисәй кәй мардысты, уый. Сә сыгдаг, сә аһәкәәм удты әрвон рухсәй әрцардәән. Уыдон руаджы ма әрымысыдтәән, кәмдәр мын дард ран рохуаты чи базади, уыцы сабидуг. Семә мын әнцон уыди — буц уыдтәән сә рәвдауән ныхәстәй, сә цинай.

Исдуг ныхәхәус ыстәм. Алчидәр нә аныгъуылд йә сусәг сагъәсты. Хуыцау — йә зонәг, кәмә нә цы мысинагтә, цы бәллицтә, цы сәнттә уыди. Дард кәмдәр ивгъуыды тары цы байсәфти, уыдәттә ногәй раиртасыныл сәхи хәрдтой мә цәстытә... цыдәр әбәрәг нывтәм сәхи ивәзтой цәнгтә... зәгъән кәмән нәй, ахәм сусәг катыйыл бафтыди мә зәрдә...

Ме 'мбәлцәттыл әрәвәрдтон ме 'нгас. Сә буәрттә цыма мәйрухсы әвзист тынтәй нывәст уыдысты, нә тызмәг хәхты цәсгом барухс кәнынмә уәларвәй чи әрхызт, ахәм рухсдыд әндәртгәй зындысты. Мә хәус уәлдай тынгдәр әрдәрттон кәстәр чызгмә. Уымә кәстәйә мә цәстытыл уади бәрзыты кьохы уәлдзыгон хәрздәф. Уәрәсейы быдырты әрхәндәг әмә цәгатаг зәрәхсиды сырх тәмән. Афтә мәм кәсти, цыма уыцы чызг рухсы хәрдгә тынтәй конд у. Йе 'взонг буарәй цы рухс цыд, уый мын йә уәлныхты систа мә уд. Чызг хуыссыди уәлгоммә, йә кьухтә йә фәсчәылдым бавәрдта, афтәмәй. Мә зәрдә мын ивәзта йәхимә, нәрәмон бәллицтә поэты зәрдә сәхимә куыд фәивазынц, афтә. Әбәрәг әнкәранты дунә мын гуырын кодта мә риуы уыцы дардбәстаг бурдзәлыг чызг-бәлцон. Әрцәхсән кәмән нәй, ахәм әрвон аууәттә зилдух кодтой мә алыварс.

Уалынмә бынтондәр баталынг. Арвы әдзәм тары ноджы тынгдәр сәрттывтой стәлытә. Цьитийы әнгас фәтызмәгдәр. Йә уазал фәлурс цәсгомәй нәм рауәфыд әхсәвы ирдгә, әмә баризәгау кодтой нә удтә. Хәхты тигътә нал зындысты тары. Бынтон әгуыппәг фәстади дунә.

— Исты таурәгъ ма нын ракәң, — әвиппайды мәм бахатыди чызджыты кәстәр. — Кавказ таурәгъты бәстә куы у. Радзурма нын дзы исты. Дә ныхасмә хәусгәйә сабыргай әрфынай уыдыстәм әмә аләмәты аргәу-фынтә фендзыстәм.

— Радзур, радзур! — зәгъгә, схор-хор кодтой иннә чызджытә дәр.

Әз исдуг нә разы кодтон, мә дәлдзәф-уәлдзәф ныхәсты фәстә сәм сә алыварс фидыцтә диссаг куы нал фәкәсой, зәгъгә, уымәй тәрсгәйә. Фәлә мә уыдон әгәр куы баййардтой, уәд сын сразы дән.

1917 азы Петроградмæ Хъæддаг дивизи хæцынмæ куы цыд, уæд æй чи баурæдта, уыцы пысылмон минæварад. Ахмæт □ дыккаг рæнхъы рахызырдыгæй цыппæрæм.

— Цәй, уәдә уахи дзәбәхдәр банордуг әмә хъусут, кәд әцәгәйдәр ма къухы бафтид уә афынәй кәнын, — бахудтән әз, уәдә цы кодтаин? Чызджытә базмәлыдысты сә бынатты, әртәйә дәр мәнырдәм разылдтой сә рәсугъд цәстытә. Сә фәлмән әнгасәй мыл дзындзытау згәлддысты сабийы сыгъдәг цинтә әмә дистә. Әхцон сагъәстә ма исдуг сә уәлныхты хастой... Цы ма хъәуы ләджы, цы, Хуыцауы сконд әрдзы хъәбысы цәрынәй дарддәр?.. Ноджы ма дә фарсмә нал-масәрдә сылгоймаг дәр, йә уәй дә фылдәр чи уарздәән, ахәм. Йә цәстыты әрвон рухс ивылы дә риумә әмә дын цырын кәны дә цинтә, дә ристә, дә бәллицтә, дә сәнттә... Цы ма хъәуы уәдә, цы, ләджы?..

Акас-ма сахартәм та, куыд әнуд ысты! Не 'нцәйынц сә гыбар-гыбурай. Әнәхъола цоппай, катәй, цыф, магуыр әмә гәвзыкк адәмы тыхст цәрдытә, уыхеры, фыдбәлләхтә. Фәлә ам — кәмттә, хәхтә, кәәдзәхтә, әхсәрдзәнтә, цытитә — иу дзырдәй, хәддаг әрдзы хәддаг рәсугъддзинад... Әмә арвысконд сылгоймаджы цәстыты рухс... Гъей, джиди!..

— Цәттә стут?.. — афарстон чызджыты әмә райдыттон дзурын, кәддәр кәцыдәр комы цы таурәгъ фехъуыстон, уый...

— «Иу ләппу, саджы фисынтыл амад, фәранкау ныфсхаст, бауарзта иу чызджы. Уыцы чызджы рәсугъдәән әнәхъән комы дәр әмбал нә уыд. Әмә йәм кәцәйты нә цыдысты уәд курджытә та? Хъуымыхъы дәлвәзтәй, Ногъайы змисбыдыртәй, Кәсәджы тәәпәнтәй, иннахәм Хъәрәсейы тызмәг хәхтәй. Йә курджытә — әхсарджын, әвзыгъд, сагсур гуырдатә. Фәлә чызг хәл әмә сәрыстыр уыд... Никамән куымдта... Әмә дзы бирә курджытә аздәхти әнәдзуаппәй, уәнтәхәил-сәргуыбырай... Цы уыди цымә чызгән та йә хуыздәр бәллиц, кәмә касти әнхәлмә? Иу хатт иу ләппуйән афтә бакодта:

— Куы дә бауарзин, уый дә фәнды, нә?.. Гъемә хорз... — хин мидбылхудт ахъазыди чызджы цәсгомыл. — Уәдә уал мын Сау денджызы быләй Урс Паддзахы рәгъауәй раскъәр дыуә сау галы, здыхтсыкъаджынтә. Хъусыс? Урс Паддзахы рәгъауәй!..

Хъыпп-сыпп нал схауди ләппуйы дзыхәй... Әрмәст йә дәндәгты къәс-къәс ссыди, цәхгәр фәзылд, йә 'фсургъыл абадт, ехсәй йә әрцәвта әмә цәстыфәныкъуылдмә мигъы фәлмы аныгъуылди.

Бонтә ивтой кәрәдзи, әмә цас рацыдаид, Хуыцау йә зонәг,

фæлæ цыма лæппу таппызары хай баци — никацæйуал зынд. Адæм æнхæл уыдысты: кæмдæр тохы быдыры байсафта йæ сæр, æмæ йыл афонмæ фыдниуд кæнынц фыдтымыгътæ...

Фæлæ фæрæдыдысты иууылдæр... Лæппу æрбаздæхт. Æрбацицæд æмæ йæ разæй тардта дыууæ здыхтсыкъа сау галы. Цыдис æмæ зарыд, æмæ йын йæ зарæджы цъæхснаг зæлтæ фæзмьдтой тызмæг хæхты скъуыдтæ... Адæм та йыл дисæй мардысты...

Фæлæ чызг ныхъхъус и... Стæй та иуахæмы ской кодта лæппуйæн:

— Цы сты уыдон, дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр галтæ... Бауарзон дæ, уый дæ фæнды? Гъемæ хорз... — чызгæн та йæ хинæйдзаг цæстытæ гæзæмæ бахудтысты... — Уæдæ мын Кæсæгæй Саулохы лыстæгкъах бæхтæй иу рæгъау æрбатæр...

Сым дæр та не схауди лæппуйы дзыхæй, фæлæ ноджы тынгдæр ныкъкъæс-къæс кодтой йæ дæндагтæ... Йæ сау цæстытæ ферттывтой... Фæзылд... Абадт йæ бæхыл, æрцафта йæ ехсæй æмæ уайсахат мигъы хæрвы æрбацидæр...

Бонтæ та ивтой кæрæдзи, ныддаргъ и сæ хал, фæлæ та лæппу дæр — кæм æрбадæлдзæх уыдаид? — нæ зыны никацæй. Адæм æнхæл уыдысты: ныр æцæг байсафта йæ сæр тохы быдыры, æмæ йын афонмæ фыдтымыгътæ фыдниуд кæнынц йæ магуыр мардыл...

Фæлæ та адæмæн сæ рæдыды комы æхсырфæмбал абадти. Æрыздахти лæппу æмæ йæ разæй тардта сау-сауид æмæ лыстæгкъах бæхты рæгъау. Æмæ та лæппуйы зарæджы цъæхснаг зæлтæ ныффæзмьдтой хæхтæ... Йе стугыхтыл та дисæй мардысты адæм... Фæлæ йын ацы хатт дæр ницæмæй барухс кодта йæ зардæ фыдæбонны саурусугъд. Æрмæст ын иуахæмы æнæбарыгомау афтæ бакодта:

— Цанæбарæг диссаг сты дæ галтæ дæр æмæ дæ бæхрагъау дæр?.. Кæд дæ фæнды, бауарзон дæ, уый, уæд ацу æмæ мын, гуырзиаг æхсинтæн сæ рæсугъддæры хъуырыл цы налхъуыт фæрдгуыты хал ис, уый æрбахæсс...

Ацы хатт дæр та хъыпп-сыпп не схауди лæппуйы дзыхæй. Йе 'лхъывд дæндагты къæс-къæс та ссыди... Уыциу зылд фæкодта, абадт йæ сау бæхыл, æрцъыкк æй ласта ехсæй æмæ æрбадæлдзæх.

Бонтæ, къуыритæ æмæ мæйтæ цыдысты æмæ сын нæдæр фæуæн уыди, нæдæр фæстæмæ раздæхæн... Аивгъуыдтой азтæ дæр, фæлæ лæппу зынаг нæй... Æмæ дзыллæ загътой: кæйдæр

зæххыл бабын и саг лæппу, æмæ нал фендзæн йæ райгуыран хæхтæ, йæ фыды уæзæг... Нал ныййазæлдзæн йæ хъалæс, нал хъаздзæн йæ рæсугъд саулох-бæхыл.

Хъынцъым кодтой иууылдæр... Фæндаджы был ныссагътой тымбыл цырт æмæ æхсарджын лæппуйыл зарæг ыскодтой. Уыцы зарæгмæ хъустæйæ-иу стуыхтмондаг систы саг лæппуты зæрдæтæ...

Фыдæбоны саурастугъд бирæ фæкаст æнхъæлма... Стæй ауыгъта йæ къух...

Топпы гæрæхтæ... Къæрцæмдзæгъд... Сонт хъæртæ... Бæхты къæхты уынар ныццарауы ком... Йæ тæккæ тынгыл у чындзæхсæв... Раст уыцы сахат хохаг фæндаджы был тар æндæргау лæууыд иунаг бæлцон... Байхъуыста лæмбынаг... Кæсы... Йæ цæстытæ знæт цæхæр акалдой... Сырх тæлмытæ абадт йæ фæлурс цæсгомыл... Фырадæргæй йæ рахиз къух хъамайы фистоныл ныддæвдæг, æмыр æлгыст, хъæрзæгау, сирвæзт йæ риуæй... Йæ къух зыр-зыргæнгæ райхæлдта тыхтон æмæ йæм æвæджиуы рæсугъд дуртæ зæрин хуры тынтау схудтысты-сæрттывтвой...

— Хорз... хорз... — хъуысы æнгомæхгæд дзыхæй мынаг мыртæ, æмæ тарæрфыг цæсгомыл абады мæстæлгæд мидбылхудт...

Гурæй-гурмæ хъуызы анахуыр бæлцонæн йæ ауон æмæ æввахсай-æввахсдæр каны, чындзæхсæвы хъæр кæцæй хъуысы, уырдаем...

Саумæрайсом... Хæхты митын сæртæ хурмæ алмасийау сæрттывтвой... Фæлæ ног бинонты уатæй сыбыртт дæр куы нæ хъуысы... Чидæртæ бацауынц... Уынынц: уарæх сынтагыл фæлдахтæй лæууы дыууæ марды. Сау туджы пырхæнтæй цæхæр калынц æмбисонды рæсугъд дуртæ, худгæ хуры тынтау худынц æмæ æрттивынц... Æрттивынц налхъуыт-налмастæ. Сæ разы та — сау мæлат сау тæрхон кæмæн рахаста, уыцы дыууæйы фæлурс цæсгæмттыл ныддæвдæг æвирхъау хъизæмары фæд. Фыдохы уац айхъуыст æнæхъан комыл... Хъæрæджы зæлтæ æруадысты иунаг бæлццонны хъустыл дæр. Уый хохаг нарæг къахвæндагыл тагъд-тагъд тындзы уæлдæр дунемæ, урс æврагъты цъæх бадæнырдæм... Йæ цæсгомыл хъазы цин»...

Гъе афтæ уарзынц махмæ, Кавказы хæхты цъассыты... Рагон зарæг дæр ис, лæппу чызджы куыд бауарзта, ууыл, — загътон ма æз æмæ, мидбылты худгæйæ, чызджытыл мæ цæст ахастон.

Хотæй дыууæйæн нæ бантысти мæ таурæгъы кæрон фехъусын — уæдмæ бафынæй сты. Фæлæ хуыссæг йе 'мæрæтты дæр нæ ауади кæстæр хойæн, бæрзыты къохы уалдзыгон хæрздæф мæм кæй сурæтæй калди, уырыссаг быдырты æрхæндæг æмæ зæрахсиды сырх тæман кæй цæстæнгасы уыдтон æмæ мæйрухсы тынтæй конд чи уыд, уымæн. Уый мæм фæхъуыста кæронмæ, æмæ йын æз йæ цæстыты тыбар-тыбуры раиртæстон цыдæр æнахуыр æрхæндæг.

Цæлхыдзаг мæй ратылди нæ бакомкоммæ къæдзæхы тигъæй... Йæ тынтæ æркалдысты чызджы бурдзалыг сæрыл, хъавгæ бакызтысты, стъалытау тыбар-тыбур чи кодта, уыцы дыууæ цъæх цæстмæ... Чызг нымæты бынæй йæ къæхтæ раласта æмæ сыстади...

Хуыссын хъæуы, загъгæ, йæм сдзырдтон. — Райсом уæ бирае цæуын хъæудзæни, дард балцы.

— Нæ, нама мæ фæнды хуыссын. Цом-ма, атезгъо кæнæм иучысыл!

Чызг мын мæ къухыл ныххæцыд, йæ фæлмæн цæстытæй мæм æрбакаст æмæ загъта:

— Нæ йæ зонын, цы мыл æрбамбæлд, уый. Æнкъард дæн, фæлæ мын уæддæр æхсызгон у... Тынг фæцыдысты мæ зæрдæмæ уæ хæхтæ.. Сæ цъуппытæ... Ахæм рæсугъд æрдз никуыма фæдтон. Стæй ахæм æргомзæрдæ адæм. Ныр мын нæ сахарты куыд æнуд уыдзæн, ме сæфт сæ куыд уындзынæн, уый мæ цæстытыл уайы... Цом-ма!..

Рацыдыстæм. Мæ зæрдæ йæ хорз æмбæрста, ацы æвзонг уд цы æмбисонды сыгъдæг æмæ гуырвидауц у, уый. Йæ æназым цæстыты тыбар-тыбурай мæм калд æнахуыр рухс. Æмæ мæм афтæ касти, цыма цард æрмæстдæр иунæг уысм у, æмæ адæймаг цы амондмæ тæхуды кæны, йæ цæнгтæ цы амондмæ ивазы, уыцы амонд уыциу уысм спæртт кæны, уыциу уысм сæртивынц йе 'ппæт цинтæ, йе 'ппæт ахорæнтæ æмæ йе 'ппæт цæхæр, стæй уæд æвиппайды æнусмæ ахуыссынц...

Уысмæ сæраппонд цæрын æмæ уыциу уысм амæлын...

Кæйдæр хъæлæс мын æлхыскъæнæгау бадзырдта мæ хъусы:

— Хъысмæты лаварыл ма сис дæ къух, мæ хур... Райс æй!.. Райс!..

Æз ыл мæхинымар уайдзæфгæнæджы худт бакодтон, чызгæн та загътон:

— Цом, æмæ бафынæй кæнæм фалтау... Райсом ма нæ

дзавгар ауайын хъауы. Мән дәр әмә сымах дәр.

— Афтә дәм кәсы?.. — базыр-зыр кодта чызг, әмә исдуг ысдзуринхъом нал уыд... Дуне ныттар и бынтондәр. Сафтид и тутт әнгузау, әмә дзәгъәлдзу ирдгә буары иннәрдем хызти. — Гъемә хорз... Дәу куыд фәнды, афтә уәд.

Авдәәлдзәх фесты, райгуырын чи нә бафәрәзта, уыцы хъал сәнтгә әмә нәрәмон бәллицтә, уыцы дзәнәтон цард... әмә уәларвон уарзт...

Авдәәлдзәх фесты, цыма сә сәр, сә кой дәр никуы уыд, афтә...

Райсомәй фәхицәнтә стәм...

Авдәәлдзәх фесты, цыма сә сәр, сә кой дәр никуы уыди...

Тар әхсәвы тар ауәттә разгъәлдысты зәхмә, әмә дундунейы сусәггәгтә хәхты роны банорстой сәхи. Цәлхыздзәг мәй әрцауындзәг и сау айнәджы тигъыл, цыма йә дард хәтәнты араст уәвыны размә уымән хәрзәбоны хъәбыс кодта, уыйау...

Цавәрдәр әбәрәг катай райхъал и мә уды...

Әдзәм әрдз, әнусон...

Кәй фәлмән уырз андзәвы удыл әвиппайды хъавгәрәвдаугә?..

Кәцәй кәлы хъармән йә хәрздәф?..

Әрвон уысм...

Йә хәдүәлвәд тар әнгас радардта цъити...

Афтид әмә уазал...

Цәмән бабын вәййы цәрәццәг?..

Цәмән бауазал вәййы арт?.. Уыраугә гуыр-гуыргәнгә арт...

Цы фәвәййы?..

Сәфы мыггәгмә...

ФӘСТАГ УБЫХАГ

Убыхаг ләппу Хатажукән йе 'рфгуыты тар әлхынцъ нал ләгъз кәны... Сау денджызы былгәронмә уал ныххәццә йә дзылләйә цалдәр мин адәймагимә. Ам сыл ныр иу къорд мәйы ивгъуыы. Бирә фыдәбон бавзәрстой лидзәг адәм. Мардысты сәдәгәйттәй... Стонг әмә тыхсәстәй цагъды кодтой фос дәр... Адәмән сә фәндаг суанг Сау денджызы онг мәрдыты

стджытæй нал зынди. Хатажукы мад æмæ фыд дæр фæндагыл амардысты. Йæ дыууæ кæстæр æфсымæры æмæ йæ хо та ам бацарæфтыд сты: уазал, стонг æмæ сæ алы æвирхъау хъызæмæрттæ æрфæлдæхтой.

Хатажук сидзæрай баззад. Райгуырæн хæхтæ кæй нæргæ кадай райгонд уыдысты, йæ уыцы мыггаг, зæгъæн ис, æмæ мыггагыскъуыд фæци джауырты къухæй. Фæлæ Хатажук нæ басасты йе знæгтæн. Уыдоны къухы баззайын не 'рхаста йæ сæрма. Йæ зæрдæ ныссæххæтт кодта, фыдæлты мæсгуытыл фидиуæджы хъæр куы сæмбæлди, уæд:

— Стамбулмæ!.. Стамбулмæ!..

Уыцы хъæр ын йеппæт фæндтæ, йеппæт бæллицтæ дæр сцырын кодта. Лидзын хъæуы ацы æнаккæгтæй, æппындæр хатыр чи нæ зоны, зæрæдтæ, сабитæ æмæ сылгоймæгтæ нымады дæр кæмæ не сты, уыдоны цурай. Лидзын хъæуы, цалынмæ ма гæнæн æмæ амал ис, уæдмæ, цалынмæ нын нæ рухс кувæндæттæй нама фæхынджылаг кодтой æмæ нын нæ лæппутæ æмæ нæ чызджыты нæ фæтардтой, æмæ ныл цалынмæ сæхи фæтк æмæ сæхи æгъдауы æфондз не 'равæрдтой, уæдмæ... Лидзын хъæуы...

Æмæ йæ дзыллæимæ араст и Хатажук дæр денджызы былгæронмæ... Йæхи ныхъхъæбæр кодта, афтæмæй ныууагъта йæ фыды уазæг, йæ фыдæлты сыгъдæг ингæнтæ, йæ къонайы рахыс, йæ мулк, йæ фос, цъæх уыгæрдæнтæ, бæзнаг хуымтæ... æмæ баиу и денджызмæ тындзæг адæмимæ. Фæндагыл уыдта йæ дзыллæйы æдзæллаг уавæртæ, зауат, дæрæн...

Абухгæ фæйлыдта размæ адæмы фурд...

— Тагъддæр... Тагъддæр... Иуварс!..

Райсомæй райдай æмæ-иу суанг фæсахсæвæртæм дуне æмризаджы рызти къамбецты æмбухынай, бæхты мыр-мырай, фысты уасынай, куйты ниуынай, сылгоймæгтæ æмæ сабиты æрди-агæй, гæрæхтæй... Æвиппайды-иу райхъуысти кæйдæр æрхæндæг уды зарæг дæр. Хæрзбоны зарæг... Фæлæ уыцы æмтæры æмæ уынарæн йæ сæрма зилдух кодта иу æнахуыр, зыпрахатæн, фæлæ ахсызгон, зæрдæскъæфæн дзырд:

— Стамбулмæ!.. Стамбулмæ!..

Лидзæг адæмæн уыцы дзырды уыди стыр мидис. Сеппæт сагъæстæ, сæ ныфс æмæ се 'нхæлцау уыдысты уымæ баст...

Манæ денджыз дæр... Цъæх-цъæхид, æгæрон... Хатажук дæр иннæтау æнхæлмæ касы, йæ хъысмæт цæуыл алыг уыдзæн, уымæ. Йæ алыварс — низтæ, емынæ, бæллæхы замана... Сау

адзал цуан каны сабитыл, зәрәдтыл, сылгоймагтыл...
 Җрмәстдәр фәсивәд быхсынц утәшпәт удхәрдтән әнәхъуыр-
 хъуыр әмә әнәнәтгәйә. Рыгамәст, сә уәлә — бызгъуыртә,
 сә цәсгом — фәлурс, къуырфауты арфмә батылдысты сә
 фәллад цәстыгә... Бон-сауизәрмә хъеллау кәнынц, кәнә
 кьордгәйттәй бадынц денджызы былгәрәтты, әнхәлмә
 кәсынц, денджызы фаллаг кәронәй падишахы нау кәнә исты
 уырыссаг бәләгъ кәд әрбазындзәни, уымә. Әнхәлмә кәсы
 Хатажук дәр. Ницәмәй әвдисы йә улы хъизәмар...

Әнтгыснаг бонтә... Изәрыгәтты Хатажук бәхты цурма
 рацауы, йә саулохы ссары әмә йын йә бәрзәй дәрзәг ар-
 мытәпанәй дауы. Хатажукән йә тарәрфыг цәсгом әрләгъз
 вәййи уәд, йә цәстыты абады рухсы цыртт. Йә лымәны цур
 йә зәрдыл әрләууы йә ивгъуыд, әмә әнахуыр әхқон рызт
 ныккәны йә уд...

Манә әрәввахс и фыдыбәстәйән хәрзбон зәгъыны сахат
 дәр. Тәккә райсом хъуамә араст уой падишахы фәрнджын
 бәстәмә. Фәлә ницәмәй райгонд у Хатажуку зәрдә. Бирә
 фәләгъзтә кодта уый уырыссәгтән, фәлә йын уыдон йә иунәг
 курдиатмә ницы сә хъус әрдарттой... Бәхы тыххәй уыд йә
 ныхас, уымән әмә ницыуал баззади Хатажукән уыцы иунәг
 әрдхорд-әмбаләй дарддәр...

— Ницы дзы рауайдзәни, нәй йын ласән... Бынат нәм нәй, —
 зәгъгә, йын радтой цәхгәр дзуапп.

Әхсәв зәххыл йә сау базыртә куы райтыгъта, уәд та Ха-
 тажук йә уарзон бәхмә рацыд әмә йә бирә фәрәвдыдта йә
 дәрзәг къухты хьармәй. Йә зәрдыл әрләууыди, йә саулох-
 бәх ма байраг куы уыди, уәд әй йә фыды рагъауәй куыд
 равзәрста, куыд буц әй дардта, куыд әй хьәхьхәдта, куыд
 хьомыл кодта йә иузәрдыг лымәны, уый. Рауади дзы әмби-
 сонды бәх. Лыстәгкьах, сау-сауид — ничи йә әййәфта дугъы.
 Хатажукмә йә знәгтә дәр хәләг кодтой. Әмә Хуыцау йә
 зонәг, сахъ барджыты әхсән кәй кад нәрыди тынгдәр — Ха-
 тажуку әви йә рәсугъд бәхы.

Иухатт Хатажуку әрбәцәйәййәфтой джауыртә. Әхсар-
 джын ләппу загъта, ныр мә мәләт әрцыди, зәгъгә... Уалынмә
 дын әнәбын адаг куы февзәрид йә цуры, әмә дын уый сәрты
 фатау куы атәхид йә иузәрдион лымән... Хатажук фәстәмә
 фәкаст әмә ауыдта, йә знәгтә әд бәхтә әрхы бынмә куыд
 ызгъәлынц, уый... Амондджын уыди Хатажук... Йә иузәрдион

æмбал æй тохы быдырæй бирæ хæттыты рахаста сæрагасæй... Тызмæг хæстонæн йæ цард, йæ хуыздæр мысинæгтæ иууылдæр баст уыдысты йæ бæхимæ... Æмæ йæ ныр хъуамæ ныууадза... А-дунейыл ын æндæр куы ницыуал баззад... Йæ маст рафыхти Хатажукæн, бæхы бæрзæйыл ныттыхст æмæ æмыр хъаласæй ныккуыдта...

Уыцы райсом Хатажук раджы сыстади. Бирæ фæсыгъдæг кодта æмæ фехсадта йæ бæхы. Куы бахус, уæд ыл сæвæрдта саргъ. Йæ уæлæ скодта йæ хуыздæр цухъхъа, æнгом æрбалвæста йæ рон, йе уæхскыл та æрцауыгъта йæ фыдыфыды сызгъæринафтыд хъримаг...

Даргъ æрдæгсакъадах цуркау афаста Сау денджызы уылаæнтæ. Сакъадахæн йæ иу тигъырдыгæй уыди черкесты асадæн бынат, иннæрдыгæй та — уырысы æфсæдты стонуат. Дыууæты æхсæн даргъæй-даргъмæ йæхи айвæзта цъæх нæудар фæз. Уыцы фæзмæ йе 'фсургъыл фæзынди Хатажук, хæстифтонг-хæрзарæзтæй. Уайтагъд ыл адæм сæ цæст æрæвæрдтой. Хатажук йæ бæхы цыппæрвадæй ауагъта, хъуынджын агъудæй фелвæста йæ хъримаг æмæ дзы ныггæрах ласта. Арвыл абадти цъæх фæздæджы къуыбылой. Адæм сæ цатыртæй ракалдысты. Хатажук тæлтæг кодта йæ бæхы... Дзыхъхъурæд-иу æй фæкодта йæ тæккæ дугъы уайгæйæ æмæ-иу æй йæ фæстæгтыл слæууын кодта, стæй-иу йе 'хсаргардæй алырдæм æвзидгæйæ, цæстылуайгæ знагмæ лæбурæгау, абырста размæ. Йæ уæлдзарм худ-иу сæппæрста æмæ-иу æй фæстæмæ рацахста, стæй-иу æй зæхмæ æрæппæрста æмæ та-иу æй уырдыгæй дæр фæстæмæ фелвæста. Бæхæн-иу куы йæ иу фарсыл фæвæрди, куы — йæ иннæ фарсыл. Уайгæ-уайын ифтыгъта хъримаг, гæрах кодта размæ, фæстæмæ, иуварсмæ. Сахъ хæстон æмæ дæсны бæхылхъазæг Хатажук æппæт адæмы дæр стыр дисы бафтыдта йæ сæрандзинадæй. Уæвгæ, зын равзарæн уыди, сæ дыууæйæ арæхстджындæр кæцы разынди — бæх æви барæг.

Уый фæстæ Хатажук йе знæгты цурмæ бацыд. Салам радта æмæ йæхирдыгонау цыдæр загъта. Раталмац æй кодтой. Йæ бæхы ауæй кæнынмæ хъавыд. Аргъ кæмæн нæй, ахæм бæх у, загъгæ, загъта... Æнæуи никуы сразы уыдаид йæ ауæй кæныныл, уымæн æмæ ахæм бæх уæй нæ фæкæнынц... Фæлæ цы чын-дæуа, йемæ йын æй нæ уадзынц...

Адæмæн сæ худындызæг фæкъæртт... Чидæр ын лæвæрдта æвзист сом. Сахъ барæджы хъустæ ссыгъдысты адæмы æнæуаг

кәл-кәләй, әмә рафыхт йә маст — ахәм әфхәрды аккаг нә уыди Хатажук. Цыма йә царды рәсугьддәр әмә бәллиц-цагдәрәй цы уыди, ууыл ын худәгәй сәхи хастой, афтә йәм касти. Худәгәй йыл мәлынц, сәрыстыр барәг та гобийы ләуд хьуамә кәна сә цуры. Хатажук әнәдзургәйә иуварсмә ра-цыд. Йә сәрыл схәцыд әмә, әрдәгсакъадахы кәройнаг был, арв әмә денджызы уыләнтә кәм баиу сты, уыцырдәм ныкка-сти... Цәй әгәрон у денджызы цъәх быдыр! Йә уәраджы гәзәмә фезмәлдәй Хатажук фәцагайдта йә бәх. Сабыргай әрдәгсакъадахы кәройнаг былгәронмә араст и. Былмә куы баввахс, уәд әвиппайды февзыста ехсәй. Әфсургь әрдынау әртасыд, йәхи фатау фехста денджызы уыләнтәм әмә аленк кодта... аленк кодта йә барәгимә, урсбарц уыләнтә әлдари-уәг кәм кодтой, уыцы сәрибар дунемә.

Дард кәмдәр ма хуры зәрин тын ферттывта бәхән йә бар-цыл әмә уыйадыл ахуыссыд... мыггагмә...

Мамыккаты Хъазыбеджы тәлмацтә

АХМЕТЫ ФЕНДЭГТЭ

Алыккаты Ахмэт йæ чиньг «Кавказ и Поволжье» куы ныффыста, уæд ыл дæс æмæ ссæдз азы йеддæмæ нæ цыдис, афтæмæй йын бирæ цыдæртæ саразын бантысти. Кæд Уæрæсейы 1905—1907 азты революци саст æрцыди, уæддæр хæдхæцæг паддзахы хицауад бамбæрста, фæллойдгæнджытæм кæй ис сæ барты сæраппонд хъæддыхæй тох кæныны ныфс, паддзахадон цензурæ та раздæрау хæдвæндæй нал лыг кодта иу кæнæ иннæ чиньджы хъысмæт.

Чиньджы разныхасы Ахмэт фыста: «Уæрæсейы импери цæры мидбæстон арæзтады цытджын дуджы. Мукдены æмæ Цусимæйы бæллæхтæм чи æртардта, уыцы ивгъуыд рæстæджы фæстиуджытæ хъуамæ æрцæуой сæфт. Ног цард хъуамæ сырæза фидар барадон бындуртыл».

Цалыккаты Ахмэт йæхи иуырдыгæй равдыста хæдхæцæг паддзахы раппарынмæ сидæг революционерæй, уымæн æмæ уыцы хицауад арæзт у адæмы ныхмæ, иннæрдыгæй та — дæсны юристæй, æмбары, цард фидар барадон æнцæйттыл куынæ лæууа, уæд бæстæ зауатмæ æрцæудзæни.

Йæ чиньг ныффыста стыр революцион архайдæй уæгъд рæстæг. 1905—1907 азты

революцийы фæстæ Ахмæты уацтæ арæх джиппы уагътой меньшевикон газеттæ «Наше дело» æмæ «Возрождение». Ахмæт разамынд лæвардта Терчы-Дагестаны æмæ Цæгат Кавказы цагдистæн, стæй Уæрæсейы Кусджыты социал-демократон партийы Дзæуджыхъæуы, Кубаны æмæ Армавиры комитеттæн.

Чиныг «Кавказ и Поволжье» ныффыссынæн спайда кодта архивты дзæвгар историон æрмæгæй, хъуыддæгтæ æвдыста, æцæгдæр куыд уыдысты, афтæмæй, бæлвырд бындуртæ æвардта йæ алы хъуыдыйæн дæр. Ныфсджынай раргом кодта Цæгат Кавказы хохæгты сæ райгуырæн бæстæйæ дард æмæ æцæгæлон Туркмæ арвитыны æцæг аххосæгтæ, куыд сæ æрвыстой æмæ фондзсæдæ мин адæймаджы бæрц цы æбуалгъы фыдæбæттæ æмæ удхар бавзæрстой, Сау денджызы сæ ныццæгъдынмæ куыд хъавыдысты, уыдæттæ. Æппæтæй æбуалгъдæр та уыди денджызы сæ фæдæлдон кæныны фæнд. Адæмы Туркмæ арвитынаг цы æхцатæ радтой, уыдон та сæ дзыппы æвардтой хицауттæ æмæ наутæй ласджытæ.

Ахмæт æвдисæнтæ æрхаста, хъуыддæг йæхи цæстæй чи фæдта, уыцы уæрæсейаг ахуыргæндты фыстытæй. Иу ран дзы загъд ис: «Никуы мæ ферох уыдзæни, Новороссийскы донбакæлæны хохæгты куыд мæгуырхуызæй фæдтон, уый. Былгароны бамбырд 17000 адæймаджы. Уыди 1864 азы æрæгвæззæг, хъуынтъыз æмæ уазал. Хохæгтæ æххормаг кæй æвзæрстой, сæ дарæс бызгъуыртæ кæй уыди, уымæ гæстæ съл тиф æмæ хæбузниз стыхджын сты, ингæны къæсарыл æрлæууыдысты. Кæй зæрдæ нæ ныккæрзидтаид æрыгон асыяг сългоймаджы тæригъæддæг уындæй. Уымæл уазал зæххыл мардæй хуыссиди дыууæ æнахъом сабийы æхсæн. Сабитæй иу иста йæ уд, иннæ та — дзидзидай сываллон — мады риу дæйыныл хъуырдухæн кодта. Æмæ ахæм нывтæ фенæн уыди алы къæхдзæфæн дæр».

Автор чиныгкæсæджы æргом здахы, хохæгты кæцæй фæтардтой, уыцы зæххытæ хæлойфаг куыд фесты, уымæ. Ахмæт йæ чиныгæй комкоммæ æрлæууыди паддзахы хицауады ныхмæ. Йæхи равдыста ныфсджын, сыгъдæгзæрдæ, иттæг ахуыргонд адæймагæй, æнгом баст уыдис Уæрæсейы бирæ адæмыхæттытæ, æцæг интернационалист; уый нымадта афтæ: кæцыфæнды адæймаг дæр райгуыры амондджынай царынæн æмæ йын хъуамæ уа ахæм бар.

Цæлыккаты Темболаты фырт Ахмæт ирон пысылмон хæдзары кæй райгуырды, уый куы базыдтой Уæрæсейы пысылмæттæ, уæд æй банымадтой сæхионыл, баууæндыдысты йыл æмæ сæ

'хсан ссис иттаг дзырддзæугæ. Æмæ Ахмæt йæ цард æнæхъанæй дæр сбаста уыдонимæ, куыдфæстæмæ сси сæ сæрылхæцæг æмæ разамонæг. Уыдоны амонды сæраппонд уыдис йæ тох хæдхæцæг паддзахимæ дæр æмæ Рæстæгмæ хицауадимæ дæр. Ахмæt райгонд нæ уыд Октябры социалистон революцийæ дæр, фæлæ уый тыххæй зæгъдзынæн фæстæдæр.

Чиныг «Кавказ и Поволжьеиы» ис иуæндæс сæргонды: «Ивгъуыд рæстæджы цардæй», «Хохæгты хæдзарадон архайды æмæ æрвылбоны царды иуæй-иу миниуджытæ», «Бюрократи æмæ хохæгтæ», «Бынаттон адæмы æмæ хъазахъхъы быцаутæ», «Карз мадзæлттæ», «Кавказаг абырджытæ», «Цæгат Кавказы стигъынæн æмæ фыдракæндтæн кæрон сæвæрыны фæндæгтæ», «Хохæгты дини æмæ культурон домæнтæ», «Пысылмон дини кусæндæтты тыххæй», «Поволжьеиы пысылмон скъолаты политика». Алы сæргонды дæр цард æвдыст цæуы, куыддæриддæр у, афтæмæй. Чиныг ис Цæгат Ирыстоны гуманитарон æмæ социалон иртæстыты институты библиотекайы, стæй мæнмæ — нæ хæдзары æфснайдæй лæууы 85 азы дæргъы.

Цæлыккаты Ахмæt райгуырди 1882 азы Пысылмонхъæуы. Уыди Цæлыккаты Темболаты æмæ Гигойы цыппæрæм сывæллон. Йæ мад Гигойы фыд Церекаты Дзамболат уыди Георгийы дзуары æххæст кавалер.

Ахмæt Стъараполы классикон гимназ хорз бæрæггæнæнтимæ каст фæци 1899 азы, стæй бацыди Мæскуыйы паддзахадон университеты юридикон факультетмæ æмæ уайтагъд фæцалх революцион куыстыл. Суанг студент куы уыдис, уæд ссис Уæрæсейы кусджыты социал-демократон партийы уæнг, студентты змæстыты кæй архайдта, уый тыххæй йæ цалдæр хатты æрцахстой.

1905 — 1907 азты революци саст куы æрцыдис, уæд Ахмæt ралæууыд кусджыты æнæпартион съезд æрæмбырд кæныны æмæ пролетариаты парахат кълассон-политикон организаци саразыны фарс, æмæ йæ уый тыххæй карз критикæ кодта В.И. Ленин. Йæ уацмысты æххæст æмбырдгонды 15-æм томы 175 — 187 фæрстыл Ленин критикæ кæны Элы, Ц. Ахмæты, Архангельскийы, Соломины æмæ се 'мбæлтты. Критикæ дзурæг у ууыл, æмæ уæды рæстæгмæ Ахмæt уыди нымад революционер æмæ æхсæны бæрнон кусæг, йæ зондахастыл тынг фæзындысты Г.В. Плехановы хъуыдытæ.

Уæрæсейы социал-демократон партийы разамынд Цæлыккаты Ахмætæн бафæдзæхста Терчы-Дагестаны æмæ Цæгат

Кавказы цадысты, стай УСДП-йы Дзауджыхъауы, Кубаны ама Армавиры комитетты архайд кәрәдзиимә бәттын.

1917 азы февралы буржуазон-демократон революцийы фәстә Ахмәт уды Петрограды советы уәнг, Уәрәсейы Пысылмәтты рәстәгмә центрон бюройы сәрдар, уыцы бюро IV паддзахадон думайы пысылмон депутатты фәндәй арәзт әрцыды пысылмәтты әшпәтуәрәсеон съезд бацәттә кәныны тыххәй.

Кадетты партийы VII съезды Максудов загъта: Уәрәсейы пысылмәттә ләууынц әмә ләудзысты кадетты партийы фарс. Әмә уәд Ахмәт хъәддыхәй радзырдта йә ныхмә: Уәрәсейы пысылмәттә разы не сты, Рәстәгмә хицауады фәсарәйнаг хъуыддәгты министр П.Н. Милюков хәст уәлахизы онг ахәццә кәнын кәй расидт, уыимә.

Куыд уынәм, афтәмәй уәды историон дуджы В. И. Ленин әмә Цәлыккаты Ахмәт ләуд уыдысты әмхуызон зондахасты: дыууәйә дәр нымадтой афтә: хәст дарддәр куы ахәццә уа, уәд уый фыдракәнд уызәни дунейы адәмты раз. Ноджыдәр зәгъын хъәуы уый, әмә хәст кәронмә ахәццә кәныны ныхмә тох Ахмәт райдыдта, Ленин фәсарәнтәй куы әрбаздәхт, уымәй әртә къуырийы раздәр. Фәлә уыцы кой абоны онг ничима скодта историктәй әмә хъуыддәг әвдисынц ахәм хуызы, цыма хәст уәлахизы онг ахәццә кәныны хъуыдыйы ныхмә тох фыццәджыдәр Ильич райдыдта.

1917 азы майы пысылмәтты фыццәг әшпәтуәрәсеон съезды Цәлыккаты Ахмәт доклад скодта Уәрәсейы национ-паддзахадон арәзты тыххәй әмә не сразы территорион автономиты бындурлы конфедеративон кәнә федеративон арәзтыл. Йә хъуыдымә гәстә бәстәйы пысылмәтты хәдбардзинады иунәг раст бындур у национ-культурон автономии. Ахмәт дзырдта:

1. Уәрәсе хъуамә уа децентрализацигонд, демократон, парламентон республикә.

2. Пысылмәтты культурон-национ автономийән бәстәйы конституци хъуамә зәрдәдарәнтә дәтта куыд дзыллон-барадон институтән.

Уыцы съезды Ахмәт баләвардта уынаффә рахәссыны тыххәй фәндон. Загъд дзы уыды: «Пысылмәттә кәмдәриддәр әмә цыфәнды фарстайы дәр ләууынц империалистон политикайы ныхмә... ләууынц, искәй зәххытә ист әмә адәмтә стыгъд куыд нә цәуой, афтәмәй бафидауыны фарс». Ахәм фәндоньл съезд әнәхъәнәй дәр сразы тыхджын къухәмдзәгъдимә.

Съезд Цæлыккаты Ахмæты равзæрста Æппæтуæрсеон пысылмон советы (Милли Шуру) сæрдарæй; совет арæст æрцыди бæстайы пысылмæтты архайд кæрæдзиймæ бæттынæн æмæ сын разамынд дæттынæн. Уыцы иу рæстæг, 1917 азы июлы — декабры, Цæлыччы-фырт редакци кодта газет «Известия Всероссийского мусульманского совета».

II Æппæтуæрсеон пысылмон съезды (1917 азы 21 июль — 2 август, Хъазан) Ахмæт доклад скодта фидæны Бындурæвæрæн Æмбырды пысылмон фракци саразыны тыххæй, æппæт пысылмæттæм дæр фæсидт иудзинадмæ. Съезды фæдзæхстмæ гæстæ йæ къух æрæвæрдта Рæстæгмæ хицауадмæ сидты, загъд дзы уыди, цæмæй Рæстæгмæ хицауад сразы уа Мидуæрæсейы æмæ Сыбыры пысылмæтты национ управленийы курдиатимæ. Ахмæт йæ сидты куыд хъусын кодта, афтæмæй II Æппæтуæрсеон пысылмон съезд, I Æппæтуæрсеон пысылмон æфсæддонты съезд æмæ пысылмон динамонджыты I Æппæтуæрсеон съезд расидтысты Мидуæрæсейы æмæ Сыбыры пысылмæтты национ-культурон автономии æмæ рахастой автономии царды рауадзыны уынаффæ.

Иналар Корнилов Рæстæгмæ хицауады ныхмæ куы сыстади, уæд Ахмæт 1917 азы 30 августы йæ къух æрæвæрдта «Æфсæды æмæ флоты æппæт пысылмон хæстонтæм» Милли Шуруйы сидты, фыст дзы уыди: Корниловы коммæ ма бакæсут.

1917 азы ноябры æмбисы Цæлыккаты Ахмæты равзæрстой Бындурæвæрæн Æмбырды уангай (Симбирскы губернийы пысылмон номхыгъдмæ гæстæ).

Мидуæрæсейы æмæ Сыбыры пысылмæтты Национ æмбырд (Милли Меджлис) кусын куы райдыдта Уфайы (1917 азы 20 ноябрь — 1918 азы 11 январь), уæд æм Цæлыккаты Ахмæт арвыста телеграммæ æмæ фæсидти центрон Советон хицауадимæ бастдинадтæ сæвæрынмæ.

1917 азы I декабры Ахмæты Смольныймæ æрбахуыдтой И. В. Сталинмæ. Советон хицаудзинады æмæ пысылмон организациы ахсæн ахастдинадты тыххæй ныхасы рæстæг Цæлыччы-фырт загъта, Уæрæсейы пысылмæттæ Советон хицаудзинадмæ цавæр цæстæй кæсынц, уый æвдыст кæй у, Адæмон Комиссарты Советмæ цы «Æргом фыстæг» арвыста, уым. Ахмæт хъуыды кодта, Октябры революцийæн ницы ахадындзинад ис, загъта, æмæ загъта: «ахæм иувæрсыг хицауады» фарс пысылмæттæ нæ уыдзысты. Меджлисы æмбырд не сразы, нациты хъуыддæг-

ты адамон комиссар И.В. Сталин УСФСР-йы Нациты хъуыддагты адамон комиссарады дæлбар Пысылмон комиссарад саразыны тыххæй Милли Шуромæ цы фæндон бахаста, уыимæ. Нациты хъуыддагты адамон комиссарады дæлбар Пысылмон комиссарадимæ баиу уæвыныл куы сразы уыдаид Милли Шуро, уæд Ахмæт æвæрд æрцыдаид йæ комиссарæй.

1918 азы 5 январы Бындурæвæрæн Æмбырды пысылмон социалистон фракцийы номæй йæ раныхасы рæстæг Ахмæт цы деклараци фехъусын кодта, уым загъд уыди: «Советон хицауад хæст бауромыны æмæ бæстæ социалистон уагыл рацаразыны хъæддых мадзæлттæ кæд сарæзта, уæддæр æдых разынди, цард ын йæ размæ цы егъау хæстæ æрæвæрдта, уыдон лыг кæнгæйæ... Адамон Комиссарты Советы бон нæ бацис Уæрæсейы адæмтæн сæрибар рæзты фадæттæ раттын, сæ национ сфæлдыстад æххæстæй куыд равдисой, афтæ. Уый нæ, фæлæ ахæм политика къорд хатты ныхмæвæрд разынди Уæрæсейы цытджын революциимæ æмæ Уæрæсейы адæмтæн хæссы мидбæстон хæсты цирхъ, бæстæ судзы æмæ ныккæлдзысты туджы зæйтæ». Ахмæт, хъыгагæн, ацы хъуыддаджы разынди пехуым-парау раст. Уæрæсейы цы тугкалæн æбуалгъы мидхæст рацырен, ахæм уæды онг никуыма уыди.

Декларацийы уыди манæ ахæм домæнтæ: æвæстиатæй расидинаг сты адæймаджы бартæ æмæ æнæмæнг хъуамæ царды уагъд цауой Уæрæсейы Республикæйы; адæмты национ-экономикон, цардыуаджы, этнографон æмæ дини миниуджытæ дзы нымад куыд уой, афтæмæй сæххæстгæнинаг сты бындурон социалон-экономикон рацарæзтытæ; зæхх хъуамæ хицæн адæймагты исбон ма уа, фæлæ хъуамæ лæвæрд æрцауа æппæт фæллойдгæнджыты къухтæм; фæллойдгæнджытæ æмæ паддзахадон уынаффæйады оргæнтæ дзы архайæг куыд уой, афтæмæй контроль сæвæргæ у куыстады; дзыхыныхæстæй нæ, фæлæ Уæрæсе хъуыддагæй банымаинаг у, уæды онг чи срæвдз, канд уыцы штатты нæ, фæлæ ногæй арæзт чи цыдис, уыцы штатты — «Поволжье-йы», «Хуссар Уралы», «Туркестаны» — Федеративон Республикæйыл; хъуамæ æппæт адæмтæм дæр уа сæ национ æфсæддон хæйттæ аразыны бар; хицаудзинад æххæстæй дæр раттинаг у Бындурæвæрæн Æмбырдмæ.

В.И. Ленин 1918 азы 7 январы фембæлди Бындурæвæрæн Æмбырды уæнгтæ Ш.Манатовимæ æмæ М.Вахитовимæ æмæ сæ фарста, Цæлыккаты Ахмæты Советон хицаудзинадимæ æм-

гуыстмæ цавæр æууалтыл æрбахонæн ис, уыдаттæй. Манатов æмæ Вахитов бафæлвардтой УСФСР-йы Нациты хъуыддæгты адæмон комиссарады дæлбар Пысылмæтты хъуыддæгты комиссарад саразынмæ Ахмæты æрбахоныныл, фæлæ Цæлыччы-фырт не сразы (Манатовы ныхæстæм гæстæ йæ ныфс нæ бахаста). Манатов рæстытæ нæ дзырдта. Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй Меджлис (парламент) не сразы УСФСР-йы нациты хъуыддæгты адæмон комиссар И.В. Сталины фæндонимæ УСФСР-йы Нациты хъуыддæгты адæмон комиссарады дæлбар Пысылмон комиссарад саразыны тыххæй; комиссар та дзы хъуамæ уыдаид Цæлыккаты Ахмæt. Адæмы фылдæр хайы фæндон æнæмæнг æххæстгæнинагыл кæй нымадта Ахмæt, уымæ гæстæ рахæцыд Меджлисы уынаффæйы фарс. Манатов йæхæдæг та фехæлдта партион æгъдау æмæ ницæмæ æрдардта Меджлисы уынаффæ, ноджы сдзырддаг кодта, Цæлыччы-фырт Милли Шуро фехалыныл кæй не сразы æмæ Нациты хъуыддæгты адæмон комиссарады хъарм бынат кæй нæ бацахста, уыцы хъуыддаг.

Цæлыччы-фырт уыди Бындурæвæрæн Æмбырды иузардион фарслаууæг, уырæм æвзæрст æрцыди 1917 азы ноябры. 1918 азы 5 январы уыцы æвзæргæ падзахадон оргæны æмбырды дзырдта: «Хицаудзинад хъуамæ æххæстæй лæвæрд æрцæуа Бындурæвæрæн Æмбырдамæ».

УСФСР-йы Нациты хъуыддæгты адæмон комиссарады уынаффæмæ гæстæ 1918 азы — 2 майы Милли Шуро хæлд куы æрцыдис, уæд Цæлыккаты Ахмæt сыздæхт йæ райгуыран Ирыстонмæ. Терчы облæсты адæмты IV съезды (1918 азы июль — август) æвзæрст æрцыд Терчы облæсты адæмон Советы ирон фракцийы уæнгæй, Терчы облæсты адæмты V съезды та уыди, Терчы облæстон Советы сæрдарæй æвзæрст æрцыд, афтæмæй. Уыцы аз Тифлисы æрлæууыди Кавказы адæмты Меджлисы сæргъы. 1921 азы февралы Советон хицаудзинад Гуырдзыстонны куы фæуæлахиз, уæд Ахмæt алыгъди фæсарæнтæм.

Раздæр царди Прагайы, фæстæдæр та Варшавæйы, кодта чингыуадыны куыст. Ныффыста романти «Брат на брата», «Семь звезд», «Вилла Саид-паши», «Записки Кавказского эмигранта», стæй наукон чиныг «Кавказ в огне революции». Йæ æмдзæвгæты чиныг «Чаша жизни» ис республикайы Национ библиотекайы; йæ чингуытæ «Кавказ и Поволжье», «В горах Кавказа» æмæ роман «Брат на брата» сты дзыллон библиотекаеты дæр. Кæй ныффыста æмæ рауадынмæ цы романти бацæттæ кодта, уыдон —

«Семь звезд» җмә «Вилла Саид-паши», стәй «Кавказ в огне революции» та, җвәццәгәң, агурга сты Варшавәйы архивты.

Ғаболаты — Тулишка Мәдина (Цәлыккаты Елханы байзәддәг, Польшәйы граждәнкә) куыд зәггы, афтәмәй Ахмәты роман «Записки Кавказского эмигранта» ис Прагәйы дзыллон библиотекәтәй иуы.

1927 азы Цәлыккаты Ахмәт Советон паддзахады разамындай куырда йә райгуырән бәстәмә әрбаздәхыны бар, фәлә йә не 'рбауагътой.

1928 азы Варшавәйы амард 46-аздыдай җмә йә баныгәдтой уыцы горәты пысылмон уәлмәрды.

Поэт җмә прозаик, революционер җмә интернационалист, патриот җмә гуманист, курдиатджын җмә хәдәфсарм адәймаг Цәлыккаты Ахмәт йә цыбыр цард әнәхьәнәй дәр снывонд кодта адәмы амондәң, әгәр-мәгуыр ын бинонты хуыддаг бакәһһн дәр нә бангысти.

Кәй зәггын әй хәуы, Ахмәтмә уыди рәдыдтә дәр, фәлә йә ном рохгәнинаг нәу. Уәрәсейы историйы тәккә уәззаудәр җмә змәстдәр рәстәг В.И. Ленины җмә И.В. Сталины фәндыди, Цәлыччы-фырт семә әмгуыст цәмәй кодтаид, уый, уымән җмә уыди ахуыргонд, дзырддәугә җмә адәмән уарзон.

Георгий Валентины фырт Плехановы та Ахмәт нымадта канд әмтохгәнәгыл нә, фәлә йә ахуыргәнәгыл дәр. Кәд се 'хсән әнәхьән әхсәз җмә ссәдз азы уыдис, уәддәр цардысты хәларәй җмә сә хәлардзинадыл нә фәзындысты 1917 — 1918 азты змәст рәстәджытә дәр. Сә дыууә дәр аргъ кодтой адәймагән, әнәмәнг әххәстгәнинагыл нымадтой әхсәнады рәзты закьонтә. Сә иумәйаг хуыды уыд ахәм, җмә Уәрәсейы нәма сәвзәрдысты социалистон революцийы социалон-экономикон әууәлтә.

Мәнмә гәсгә, әрәмбырдгәнинаг җмә мыхуырма бацәттәгәнинаг сты Цәлыккаты Ахмәты уацмыстә, йә райгуырды 120 азы бонмә (2002 аз) чыныгәй куыд рацәуой, афтә. Ноджыдәр Дзәуджыхьәуы Сабырдзинады проспекты 6-әм хәдзәры кьулыл сәвәргә у номарән фәйнаг: «1918 азы ам царди номдыд фыссәг, публицист, әхсәны кусәг, Терчы областы Адәмон Советы сәрдар Цәлыккаты Ахмәт». Дзәуджыхьәуы уынгтәй иу та хәуамә хәсса Ахмәты ном.

ИРЫ ФАРН — МÆ ТЫРЫСА, МÆ ИС

* * *

Мæ балцвæндæгтæм акæсын зæрондæй,
Ныссуйтæ сты цæугæдæттау кæмдæр.
Фыццагау рæгътыл нал хъазынц ныр бонтæй, —
Фæлладæй мысынц райгуырæн къæсæр.

Сæ зæрды уыд бæрзонд хæхтæм ысхизын,
Ныккæсын цъуппæй арф комы бынмæ.
Ыздыхтсыкъа дзæбидыртæ кæм хизынц,
Гъе уырдыгæй-иу худтысты мæнмæ.

Зылдысты 'нæсгæрст дард рæтты... Зынг хурау
Нæ уыд сæ цинæн, хъал митаен кæрон.
Ныххаудтой-иу сæрсæфæн ранмæ дуртау,
Ныгæдта сæ æрра цæлхъытæй дон.

Æнуд горæттæм адзæгъæл сæ фылдæр,
Уыд карды комыл иннæтæн сæ цыд.
Рысти мæ зæрдæ цардвæндагыл тынгдæр, —
Æлгъыст бæлццонау фисынмæ фæцыд...

Мæ балцвæндæгтæм акæсын зæрондæй,
Ныссуйтæ сты цæугæдæттау кæмдæр.
Фыццагау рæгътыл нал хъазынц ныр бонтæй,
Фæлладæй мысынц райгуырæн къæсæр.

* * *

Х.Т.

Нал дæн, нал, сымахæй æз, мæ хуртæ,
 Ауыгътон зæххон цардыл мæ къух:
 Бандзыг ам нæртон лæджы фарн дуртыл, —
 Сты йæ рухсæй хъал зæрдæтæ цух.

Æз — уæлдай ирон поэт... Уæ разы
 Никуы ракаст ме 'мдзæвгæтыл хур.
 Сау рæстæг мæ уды къæрттæй хъазыд,
 Кастæн уæм цъыф хъазæнхъулау — мур.

Ныр цæуын... Мæн нал æндавы сомбон.
 Мауал дарут пиллонмæ мæ уд.
 Зонут æй: мæстæй мæ хъару бадон,
 Зæлы хъусты уе схъæл ныхас, худт.

Уе 'хсæн нæй æцæг амонд ыссарæн.
 Кады бæсты равзæрстат къæбæр.
 Уыд Хадже уæ хин митæн хъыгдарæн,
 Рыст дзæгъæлы фидæныл мæ сæр.

Гъер цæрут! Хъæздыг фынгтыл-иу бадут,
 Хай нæ хъæуы уе 'стыр куывдæй мæн.
 Намыс, цыт-наæттæй, æхцатæй барут, —
 Хонут-иу уæ хуыздæрты сæрхъæн...

Нал дæн, нал, сымахæй æз, мæ хуртæ,
 Ауыгътон зæххон цардыл мæ къух:
 Бандзыг ам нæртон лæджы фарн дуртыл, —
 Сты йæ рухсæй хъал зæрдæтæ цух.

* * *

Цард æмæ мæлаеты 'хсæн фæцардтæн,
 Никуы дзырдтон адæмы цур мæнг.
 Зонын æй: æцæг амондмæ дард дæн,
 Фæлæ дæн лæджы фарнмæ хæстæг.

Уыд мæнæн фыдæлты намыс тохы
 М' ардбахæрды фидардæр мæсыг.
 Никуы сивтон ме стад зæрдæ хохыл,
 Бавзæрстон къæдз-мæдз фæндæгты рыг.

Салд цъититы урс цъуппытæй дардмæ
 Рухсау тахт мæ бæллицты дзыгуыр.
 Хъуыстон æз фынк æхсæрдзæнты зардмæ,
 Змæлыд риуы суадæтты сыр-сыр.

Хъал сычыйы никуы фехстон комы,
 Дардтон м' армæй тарст сæгуытæн дон.
 Арæх-иу тызмæг лæгæты роны
 Мæн фæлладæй райхъал кодта бон.

Хъавыдтæн нæртон зарæг ныззарын, —
 Не ссардтон хъæугæ дзырдтæ, хъырнæг.
 Гъер ма цу, зæронд лæджы зын кары
 Басгуых дугъы дугъæттимæ лæг!

Ис уæддæр мæ туг æмæ мæ зонды
 Къаннæг ныфс — цыкурайы фæрдыг:
 Н' амæлдзынæн, къæдзæхы бæрзондыл
 Зарæгæн куы ахуысса йæ зынг...

Цард æмæ мæлæты 'хсæн фæцардтæн,
 Никуы дзырдтон адæмы цур мæнг.
 Зонын æй: æцæг амондмæ дард дæн,
 Фæлæ дæн лæджы фарнмæ хæстæг.

* * *

Къахвænдаг фæкъæдз бæндæнау фахсыл,
 Мигъ йæ сæрмæ къæдзæхыл нындзыг.
 Цæргæс комы цавæрдæр маргъ ахсы.
 Тары бады тарст хуыснæгау уыг.

Аууон бамбæхст сау хохы дæлбазыр.
 Фемæхст рухсау æхсæрдзæн, кæлы.
 Цуды уадымс къуылдымы цъæх базыл,
 Андзæвы йæ фæлмæн рус мæныл.

Айнæджы къæпсыр цъуппытæ 'рцытау
Арвы цъæхы сабыргай ныхсынц.
Сонт дæтты хъæр уалдзæджы æрцыдау, —
Къæйдурты фынк уылæнтæй æхсынц.

Хур ныккаст сызгъæрин цалхау коммæ.
Изæр хъæдбын бафснайдта йæ сæр.
Зæрдæ — байраг, нал та кæсы коммæ, —
Адзæгъæл и урс хæхты кæмдæр...

* * *

Б.

Хуылыдз цыртæй мæм худгæйæ кæсыс,
Цыма нæ ныккалд карз низæй нæ мæсыг.
Лæууын æнкъард, хæлддзаг хæдзарау æз,
Фæлурс уадултыл нал лæууы мæ цæссыг.

Дæуыл хæкъуырццæй къæвда дæр кæуы.
Нымбæхсти мигъты урс мæйы цалх састæй.
Дæу а дунейæ ницыуал хъæуы, —
Дæ фæллæн зæрдæ дзаг уыди йæ мастæй,

Мæгуыр сидзæрау ацыдтæ... Кæрон
Ыссардтай узал ингæны дæхицæн.
Фыццагау ирдæй нал фендзынæ бон, —
Зæххон цардæй дæ сау хъысмæт фæхицæн.

Ды хъæлдзæг уыдтæ сабийау æдзух,
Æмбæхстай риуы сагъæстæ æлхынцъæй.
Ныр махыл систай амондау дæ къух,
Ниууагътай нæ цæссыгкæлгæйæ, хастæй.

Мæныл æрынцад хистæры ном — хæс,
Хъæдгомæй баззад д' амæлæт мæ удыл.
Уæззау хъарæгæй бафæллæд нæ къæс.
Мæ хъусты зæлы алы уысм дæ худын.

* * *

Фæкъæртт мæ ныллæг къæсыл уарын,
Йæ цурты къада-дон ныббындз.
Æрыхъал цыхцырджыты «зарын»,
Нымбæхсти асины бын куыдз.

Æрттивы. Сау арвæй зынг фæттæ
Быномæ Куырдалæгон æхсы.
Ныгъуылынц тарбын мигъы кæмттæ,
Тæрккъæвда уæлхæдзæрттæ 'хсы.

Мæ къæсы авгынцæст фæрссæгтыл
Æвзары сонт дымгæ йæ тых.
Ызмæлæг нал аздади уынгты,
Ыссыгътой сойдзырæгътæ сых.

Хъæу бандзыг уарыны сæх-сæхмæ.
Æнкъарын: фенцайдзæни тагъд.
Кæсдзысты хуры тынтæ зæхмæ,
Зындзæн фынк æхсæрдзæнты тахт.

Уæддæр тыхсын... Тæппал æртæхтæм
Кæсын æрхæндæгхуызæй æз:
Рæстæгмæ нал уынын нæ хæхты,
Нæ хъусын хъал дæтты хъæлæс.

* * *

Тæхынц фынкбазыр уылæнтæ мæ цурмæ,
Ызмис былгæрон атайынц æваст.
Хуыссын æнæмæт, хохаг дурау, хурмæ,
Ыскодтон дардмæ, денджызмæ мæ каст.

Фæцæуы стыр, къæдзæхы йас нау балцы,
Йæ фæстæ ласы 'хсæрдзæны хал — фæд.
Дæрддзæф мигъ бады сау хохы цъупп — арцыл,
Бынаей ызмæлы хъарм дымгæмæ хъæд.

Уырынгтæ доны 'нæкæрон уæлцъарыл.
 Фæцæуы 'васт кæсагласы цъыввытт.
 Рæстæгмæ айрох урсхъуыр мæргътæй зарын, —
 Сæ цъах-цъахæн сызгъæрин дуг æрцыд...

Тыхджын уылæнтæ фехæлдтой сæ ахуыр, —
 Нæ цæвынц радгай дур былгæрон — тигъ.
 У денджыз диссаг — арвы цъæхау сабыр,
 Йæ сæрмæ хурдзалх ауыгъдæй ныджджих.

Куы скæса мæй, — сыгъзæрины тылд ронау,
 Ныххал уыдзæн фынæй денджызыл тын.
 Ныр уал лæууы, йæхимæ хъусы бонау,
 Æмбары хорз: тагъд фескъуындзæн йæ фын...

Нызмæлы хатт, ныггуылф кæны фырмаестæй,
 Бæрзонд къуылдымтау сабухы хæрдмæ.
 Уысммæ тызмæг тых ракасы йæ цæстæй,
 Уæйыг цæлхъытæй бавзиды мæнмæ.

Тæхынц фынкбазыр уылæнтæ мæ цурмæ,
 Ызмис былгæрон атайынц æваст.
 Хуыссын æнæмæт, хохаг дурау, хурмæ,
 Ыскодтон дардмæ, денджызмæ мæ каст.

* * *

Æрхъуызы изæр адгуытыл сындæг,
 Ыскъуыд аууæттæ сатæг рæтты тауы.
 Ныджджих нæ хъæумæ тигъджын хæхты цæг, —
 Нæ уадзы коммæ æврæгъты æрхауын.

Кæцæйдæр уадымс кæрдæгыл æртахт,
 Йæ фæлмæн ызмæлд къутæрты бын сысы.
 Нæ кæны фахсыл урс фосы дзуг тагъд,
 Сæ уасын фыстæн даргъ уæтæрмæ хъуысы.

Рæхджы ыскæсдзæн рагъы цъуппæй мæй,
 Нывæнддзæн арвæй йе 'взист тынтæ махыл.
 Хæххон изæр, дæуæй рæсугъддæр нæй!
 Дæ фæрцы слæууыд не 'цæг уарзт йæ къахыл...

КОТЫЛЫ ФЫРТТÆН

Æз цæрын æндæр Иры... Уæ цуры
Амардис фыдæлты намыс, кад.
Нал зонут ирон æвзагыл дзурын,
Стут нæ хæхтæй арвгæронау дард.

Æз цæрын æндæр Иры... Уæ митæ
Сты маенæн æцæгæлон, хъæддаг.
Цард æрвитут зарын æмæ 'хситтæй,
Давд æхцатæй аразут хъуыддаг...

Æз цæрын æндæр Иры... Уæ удты
Байсысти нæртон хъару, æфсарм.
Рæстæг уыл йæхинымæры худы,
Дары уыл бынхор фыдгæнæг й' арм.

Æз цæрын æндæр Иры... Сымахау
Маен нæ зоның доллæртæй æрмæст.
Зилут цард, уæхимæ гæсгæ, цалхау,
Самадтат нæ ивгъуыдимæ хæст.

Æз цæрын æндæр Иры... Уæ цардмæ
Никуы кæнын мисхал дæр хæлæг.
Аразут цъæхсæр хæдзæрттæ арвмæ, —
Диссагæн сæм бацæуың уынæг.

Æз цæрын æндæр Иры... Нæ хъæуы
М' афтид дзыппыл 'нæрвæссонæй дис:
Зоның маен ирон лæгæй нæ хъæуы,
Иры фарн — мæ тырыса, мæ ис.

* * *

...Ныр акæсын мæ сæфт фæндæгтæм рагъæй, —
Къæдз-мæдз хæххытау ацыдысты дард.
Сæ фæдыл тахтæн хохкæпсыртыл маргъæй,
Нæ зыдтон удау къуылдымтыл фæллад.

Хуыдтой мæ семæ дуркъул къæсæй цардмæ,
 Зылдтæн цæргæсау 'нæсгæрст рæтты æз.
 Кæм-иу хъырындтон хохаг дæтты зардмæ,
 Кæм мын-иу фестад митфæлдзæгъдæн хыз.

Фæстæдæр дурау 'нæбын коммæ 'ртылдтæн,
 Ысхизын хохмæ нал баццæ мæ бон...
 Сырдау дзæгъæлы цардагур фæзылдтæн, —
 Мæ рухс фæндтæй ма аздади сыгъдон.

Рыг фæндæгтæ! Ныссуйтæ стут сывах дæр,
 Уæ хуыздæртыл æрыскъуыди сырды зæй.
 Мæ рох къæсмæ уæ нал хæссы уæ къах дæр, —
 Фынкбарц дæттау фæлыгъдыстут мæнæй.

Æнæбын комы узал роны бадын,
 Мæн нал ахсы лæгмар лæгау хуыссæг:
 Кæуы мæ сæрмæ сау къæдзæхтыл уарын,
 Кæсы уырдыгмæ дурлæсæн — тызмæг.

* * *

Ацыдтæ зымæгон æхсæв хъызты,
 Ахастай мын хъазынæн мæ уд.
 Ныр дæ хуыз мæ цæстыты раз сысты,
 Хъуысы дардмæ де 'сныхас, дæ худт.

Уарзтыл батар иунæг уысммæ бæстæ.
 Баззадтæн нæ ныллæг къæсы æз.
 Кафыд дымгæ-миткъæдзил дæ фæстæ,
 Зæлыд хъусты йе 'нæнцой къуыс-къуыс.

Ды ныуагътай хъарм цæссыгтæ базыл.
 Счынди цинаен, чи зоны, кæлæн...
 Хъазы ма нæ хъуынджын куыдз мæ разы.
 Хъавы цырдыгъæлдзæг кæнын мæн.

* * *

Мæ сабибонтæ — уарыны æртæхтæ,
 Фæцыдæр ыстут хъарм рыджы кæмдæр.
 Дзæнгæрджытау ныр азты фæлмæй, хæхтæй
 Æрбайхъуысы уæ хъæлдзæг худт, уæ хъæр.

Æмæ рыст зæрдæ фестъæлфы... Мæ разы
Зынджы къæрттытау фегуырут æваст:
Уый цард мæнæн мæ зæронд удæй хъазы,
Ныххуырсы мыл, уæ цин мысгæйæ, маст.

Мæныл зын кар æруæз кодта къæдзæхау,
Сымахæй дæн цъæх арвгæронау дард.
Мæ хъару батад, баруадтæн сыгъд зæххау,
Æрхуысдзæн тагъд мæ ныллæг къæсы арт...

ÆНКЪАРД МЫСИНАГ

Нæ ныллæг къæс æрлæууы хатт мæ зæрдыл,
Ныггуыбыр иуварс, у цыма тæргай.
Нæ куыдз нымбæхст хуылыдз къуымбилау кæрты.
Ыскултæ уынджы уарындон цæстгай.

Нындзыг и къуыппыл рагон мæсыг сагъдæй.
Кæдæмдæр мигътæ тарстхуызæй тындзынц.
Фæззыгон дымгæ не 'нцайы йæ тахтæй, —
Фæтъыссы цары, сарайы йæ фындз.

Дадайы фæрæт — къодахыл сагъд къуымы,
Нæ хæлд æмбондмæ сидзæрау ныккаст.
Мæ мад ныззæронд, пецы цур æрхуымæй
Быйы цъындатæ, бамбæхста йæ маст...

Уæларвæй хъуысы арвы нæрын хъæумæ,
Дæрддзæф фæцæуы сау хæхтыл йæ дзæхст.
Кæсын кæугæ мæ сæфт фыдмæ æнхъæлмæ, —
Фыднизæй бабын... нал æй уыны цæст.

Нæ ныллæг къæс æрлæууы хатт мæ зæрдыл,
Ныггуыбыр иуварс, у цыма тæргай.
Тæхынц цъæх арвыл хъал азтæ мæ сæрты,
Мæнæн сæ цинæй нукуы уыдзæн хай...

* * *

Цæры йæхицæн мигъты цур мæ къæс,
Бæрзондæй ихриу цъититыл фæлгæсы.
Уый хъусы комæй хъал дæтты хъæлæс,
Уыны тæхгæйæ саубазыр цæргæсы.

Йæ фарсмæ хатт ныкъкъуыззитт кæны зæй,
 Ныххойы уад, сæрхъæн тымыгъ йæ къæсæр.
 Ыстулы уымæ митын рагъыл мæй,
 Ыстъалыдзуг ыл байзæры йæ цæхæр.

Сæумæ мæ къæсыл бацин кæны хур,
 Фæлмæн тынтæй йын батавы йæ къултæ.
 Уый у гыццыл, мæ уды къæрттау — мур,
 Лæууы уæддæр дзæбидырау цъæх дуртыл.

* * *

Фæхастой мæн рыг фæндæгтыл мæ къæхтæ.
 Нууагътон хохы райгуырæн къæсæр:
 Ныр мысын ам, æнуд сахары, хæхтæ,
 Æхсæрдзæнты æмыр сæх-сæх, сæ хъæр.

Нæ ныллæг къæс мæ разы фесты уайтагъд.
 Кæсы цæргæсау 'нæбын коммæ хъæу.
 Бæрзонд мæсыгæй бæлæтты къорд ратахт,
 Æрцæуы фахсыл дзуджы разæй цæу.

Цъæх арвы гæппæл цъититыл æндзæвы.
 Æмбæхсынц тарбын аууæттæ бынæй.
 Йæхи сырд дымгæ къæдзæхыл ныццæвы.
 Мæсты дон зары къæйдуртыл хъæрæй.

Дзыцца — æрхæндæг, сагъæсхуызæй бады,
 Кæсы йæм цард тæбæгъы донау... фын.
 Æз та къуыттыгау хъарм пецы цур, уаты
 Цыдæр рæнхъытæ 'нафонмæ фыссын.

Ныхъхъусын дурау, цавддурау мæхимæ,
 Фæхатын ма фæллад поездты уаст.
 Рыст зæрдæ маргъау атæхы нæхимæ,
 Нууадзы мын йæ хуыздæр лæвар — маст...

ХУЫЗДÆР ФÆЛЛАДУАГЪД — ÆХСЫЗГОН КУЫСТ

Ныронг никуыма фыстон искæй ныхæстæ, кæнæ мысинæгтæ. Æмæ фæсмойнаг дæн уымæй: бирæ зонгæ хорз адæм аивгъуыдта æцæг дунемæ, цы 'мбисæндтæ, таурæгътæ, цаутæ æмæ хабæрттæ зыдтой, уыдон семæ сæфты фæндагыл ахæстæйæ. Ныр ацы аз сæрды Тæмисчъы санаторийы куы уыдтæн, уæд мæ хъус æрдардтон, адæмæй чи цытæ дзырдта, уымæ. Фæфыстон дзы кæйдæрты ныхæстæ, стæй мæхицæн дæр цыдæртæ бантыст. Æмæ ма уæд ноджыдæр иу хатт æрцыдтæн фыдæлтыккон хатдзæгмæ, зæгъгæ, хуыздæр улæфæн бонтæ сты сфæлдыстадон куысты бонтæ — удхайраг æмæ амондджын...

Сентябрь, 2000 аз

ХЪÆДФАДÆН

Муссæ, Хъаратæй ссæдзæм азты райдианы Лескены хъæугæрон хъæдфадæн машинæ сарæзта — афтæ йæ хуыдтой, машинæ, зæгъгæ. Куыста донæй, мæнæ хæрзæрæджы дæр ма рæвдз уыд.

О, æмæ-иу адæм дисгæнгæйæ Муссæйы куы фарстой, кæд бафтыд дæ къухы æнæхъæн хъæдфадæн ацъапп ласын, зæгъгæ, уæд сын иуахæмы афтæ:

— Мæнæ цалынмæ нæхи дигорæ кæрæдзийæн ды уæлдæр сбад, ды дæлдæр сбад кодтой, уæдмæ æз хъæдфадæн машинæ сарæзтон.

Кулак ай рахуыдтой фæстæдæр, машина байстой, йæхи йин фæхастой Сыбырма. Муссæйы хуызæтты байсæфтам, фæлæ ма уæддæр абон дæр кæрæдзийæн ды уым сбад кæнæм нæ бирæ куывдтæ æмæ нæ дзæвгар зианты...

*Радзырдта йæ Бериты Авди.
10 август, 2000 аз*

АДЫЛ БАБЫН

Барзыхъæуккаг Гуыриаты Адыл быдырма хор ласынмæ рацыд æмæ фæстæмæ анафонты сыздæхт. Кæсы, æмæ сæ кулдуар уæрæх тыгъд, фос уынджыкъæйыл ныккукатаæ сты.

Йæ бæхуæрдон разылдта, хъæугæронмæ йæ уæлæмæ стардта æмæ бæрзондæй ныййæлæлæй ласта:

Уæ хъæубæстæ! Уæ Барзыхъæу! Адылы домбай хæдзар бабын! Удæгас дзы ничиуал и! Змæлæг дзы ничиуал баззади!

Хъæу фæфæдис сты, æндæр цы: æнхæлдтой, æмæ Адыл быдыры ластæ мард фæцис. Гъемæ кæрт æрдæгбæгънæг адæмæй куы байдзаг, уæд сæм бацыд æмæ сæ стыр хатыртæ ракуырдатæ. Уæдæй фæстæмæ цотæй уа, чындзæй уа, æфсинæй уа — никуыуал бахуыссыдысты, цалынмæ-иу фос бафснайдтой, кæрт снывыл кодтой, уæдмæ.

10. 08. 00

БАС

Адыл дын дзæбидырдуанæй æрцыд. Æхсæвæр бацагуырдатæ. Йæ къæбæргæнæг ын сойджын бас рахаста. Адыл дзы зæрдиг хуыпп куы скодта, уæд ын йæ комарынг асыгъта, йе ’взаг ын ацарыдта, фæлæ йæхи уæлдайхуызон дæр нæ фæкодта, афтæмæй дзуры:

— Уæртæ чидæр! Ныр æз дæуæн цал æмæ цал хатты загътон, мæ цуры мын уазал хуыппæнинаг макуы æвæр, зæгъгæ, и?

Уæд ус дæр агæй къоппайы дзаг фелвæста æмæ дзы уыциу хъуыртт сласта, стæ-ма, ай кæд ныууазал, зæгъгæ. Гъе мæ дæ балгъитæг дæр афтæ куы фæуид, уый куыд амæгуыр!

Иуцасдæры фæстæ дзурынхъом куы фæцис, уæд Адылы фæрсы, цæмæн, дам, мæ афтæ карзæй бафхæрдтай.

— Æмæ мын уæдæ ды мæ цуры бас уыцы знæт тæвдæй кæдæм æварыс — сой цъар кæй савæрдта æмæ æрæгмæ кæй уазал каны, уый дæ рох у? Æмæ дæ ныр нал уыдзæн!

АДЫЛ ÆДЫЛЫ НÆУ

Адыл уæд цыдæр сойджын бынаты куыста. Ревизор сæм фæзынди. Бирæтæ æфхæрд байæфтой. Адыл сæрыстырæй дзырдта:

— Æз Адыл дæн, Адыл — Æдылы нæ дæн. Æз бирæгъау нæ лæбурын, фæлæ рувасау асдæрын. Æмæ йæ ссар, кæм ас-дæрдтон, уый æмæ мæ æрцахс!

10. 08. 00

ДЗУАРЫ БОНЫ ТÆРИГЪÆД

Тохтиаты Агуыбе дын дзуары бон — Дзывгъисы чъири-агæхсæн бон — хъыбылтæ уæймæ аргæвста, холлаг, дам, сын нал и. Ныр ын цыппар-фондз фырты цыдæр. Æмæ дын æнæнхъæладжы йæ хистæр Агуыбечыр дыккаг бон, хъыбылтæ куы аргæвста, уымæн раст йæ дыккаг бон, куы сæрра уайд! Донмæ гæпп каны, ома дон федта, уæд уымæ лæбуры, æнæуаг дзыхæй дзуры, мад-фыды нал æвзары, йæхицæй сæ æвзæр æлгыты.

Цæугæ та йыл кодтаид иу фынддæс-æхсæрдæс азы, æмæ тыхæй уыйбæрц тыхджын нæ уыд раздæр, фæлæ куы фæкуыд-дæр, куы феррадзæф, уæд æй уромæг уромын нал фæрæзта — сдомбæйттæ æнахуыр хуызы.

Йæ мад Ханиффæ Редантмæ ссыди, ныр сæхæдæг та царды-сты Гæдæборсы, хъыбылтæ дæр уым аргæвстой. О, Редантмæ та ссыд Баситы усмæ, йæ ном Чабæхан, фæрсынмæ йæм ссыд. Уый сын афтæ, цæмæн, дам, ссыдыстут мæнмæ, уæхæдæг æй хорз куы зонут, кæм фæрæдыдыстут, уый.

Уæд Агуыбе æмæ Ханиффæ уæрдонæй — Агуыбечыры дзы бæндибæстытæй савæрдтой, уымæн æмæ уæгъдибарæй исты

фыдбылыз куы раæна, уымæй тæссаг уыди, кардмæ дæр лæбурын райдыдта, — гъемæ ссыдысты уæрдонæй Дзуарыхъæумæ Куыдзиаты Гайсийы хæдзармæ. Уый та мæ фыд у. Æмæ уæд Гайсийы бинойнаг Лубæ, мæ мад ома, гыццыл æртæдзыхонтæ акодта. Ныр Агуыбе æмæ мæ фыд та æмсиæхстæ уыдысты. Дыууæ лæджы, стæй æз дæр семæ, уæд мыл дыууадæс азы цыдæр цыдаид, фæраст стæм хъæуысæр быдырмæ, фосхизæнтæм. Гайси дзуарылæг уыди. Сыхбæсты фос кæм хызтысты, уырдаæм хæстæг æртæдзыхонтæ скуывта:

— Дзывгъисы сыгъдæг дзуар! Бахатыр кæн, ныббар ацы фæрæдийæгæн йæ рæдыд! Хъабыл дын цы уызæн далаæ уыцы фосæй, скувынмæ дын цы бабæздзæн уыцы фосæй, стыр хатыр курынмæ, уый ныр йæхи къахæй нæ цурмæ æрбацæуæд!

Афтæ куы скуывта, уæд мæнæн æртæдзыхонтæ нæууыл æрæвæрын кодта. Æмæ дын мæнæ иу урс уæрыкк, сау тæппытимæ, æрбацыд фосы 'хсæнæй æмæ æртæдзыхонтæм бавнæлдта, хæрын дзы райдыдта.

Æрцахстам æй, стæй нæ, уæвгæ, лидзгæ дæр нæ кодта, æрмахуырау æнцæд лæууыди. Кæй хайуан у, уымæй радгæсы бафарстам. Æмæ, дам, Дзобелаты Исламбеджы. Бацыдыстæм æм сæ хæдзармæ æмæ йын хабар сæрæй къæдзилмæ бамбарын кодтам. Уæрыккæн æхца йæ сæрмæ нæ куымдта, фæлæ йын, афтæ æмбæлы, зæгъгæ, мысайнаджы хуызы цыдæртæ радтам.

Къамбецуæрдонæй араст стæм хохмæ æд нывондаг уæрыкк Дзывгъисы дзуары бынмæ. Дзуарылæг Елхъанаты Хадзымырзæ нын кувæндонны дуæрттæ бакодта, уæрыкк акусарт кодтам, кæм æмбæлы, уым. Сфыхтам æй. Хадзымырзæ скуывта, дзуарæй зæрдиаг хатыртæ кургæйæ. Ныр фæндагыл ардæм цæугæйæ æррадзæф лæппу йæхи алырдæмты тыдта, лæбурдта, фыдæлгъыстытæ кодта суанг йæ мады дæр та. Æз дæр дзы куыд нæ ома тарстæн, æргом дзы махи хызтон, цас дарддæр уыд гæнæн, уыйас дзы махи ластон — ифтыгъд къамбец æз скъæрдтон...

Дзуары лæг куы скуывта, уæд Агуыбечыры, æрра лæппуйы, дзуары рæхысмæ бакодтам тыхтæ-амæлттæй: кувæндонны бацæуæн дуарыл нын Нарты Батрадзау ныббыцæу, ныццæхгæрмæ æмæ ма йæ фенкъуысын фæрæзтам! Сдомбай ис, ныхъхъахбай ис уым, цыдæр æнахуыр тыхтæ равдыста. Уый йæ, æвæццæгæн, йæ хæйрæджытæ сардыдтой, йæ иблистæ — хъаруджын æй кодтой барæй...

Куыддæр ыл Хадзымырзæ дзуары рæхыс æртæ хаты

æрæвæрдта, афтæ лæппу ахауди, бадалгом кувæндоны зæххыл. Махæн та афтæ зæгъы, ма, дам, ыл скæут, науæд, дам, лæппу фесæфдзæн. Уырдыгæй йæ уадзыгæй уæрдонмæ рахастам. Гуыффайы ныттымбылтæ, йæ хид тымбыл къухы йасæй калд, афтæ йæ уыцы тымбылтæй ластам. Нæ фæндаг дардтам Барзыхъæумæ, Агуыбейы æфсымæр Дзыбыртты хæдзармæ.

Худисæн Дурæй куыддæр ахызтыстæм, фæфале стæм, афтæ дын лæппу сыстад, йæ хид ныссæрфта æмæ бадæн фæйнагыл æрбадт йæ фыд æмæ ме 'хсæн. Йæ фыдмæ ахæм æвзæр цæстытæй бакаст, ахæм, æмæ Гитлер дæр Сталинмæ нæ каст уыйбæрц хæраймагæй. Стæй дын афтæ куы бакæнид, фыдмæ амонгæйæ:

— Йе 'дылы сæрæй мын цытæ бавзарын кодта!

Ома, дам, фыд дзуары тæригъæд райста, фидинаг та мæнæн фæцис. Уый фæстæ Агуыбечыр дыууæ уæлдæр скъолайы бакаст, уалæ Дзæуджыхъæуы фæрнæй цæры, Хуыцауы уазæг уæд.

11.08.00

АФОНМÆ НÆХИ ДЗÆРНА СФЫХТИ...

Хæсты фæстæ дæр та æххормæгтæ æййæфтой адæм. Сывæллæттæ-иу куы хистмæ бацыдысты, куы исты циндзинадмæ æмæ-иу æнхæлмæ кастысты, уæдæ сын кæд хистæртæй исчи хай авæрид, зæгъгæ. Æмæ-иу сын зæрæдтæй чи йæ дзидзайы кæрдихæй комдзаг лæвæрдта, чи та сын-иу уислæдзæгæй сæ сæртæ æркъуырда, кæрдзынхъус ма ут æфсонæй.

Дыууæ æфсымæры, Куыдзиатæй, лæууынц, кæсынц дæрддзæфæй хæрнæг хæрджытæм, æмæ хъуыддаг сæ хæртæй нæу: сæрдзæфтæ кæуылты арæхдæр сты хæйттæ дæттынæй. Æмæ уæд æфсымæрты хистæр загъта:

— Цом хъæмæ, афонмæ нæхи дзæрна сфыхт...

Радзырдта йæ Куыдзиаты Мурат (Барис). Йæ иу раныхас мын æххæстæй ныффыссын нæ бантыст, æрмæст дзы мæ зæрдыл æмбисондау ахæм ныхæстæ бадардтон: «Паддзахы золоты дæрдмæ хауы!»

ЦАЙ СÆ!

Мæйæ фылдæр уыцы хус рæстæг ахаста, адæм æнуд æнтæфæй схъыг сты — ныр уарынтæ уыд, æмæ изæрмилты уынды фæбадæм, алы ныхæстæ фæкæнæм. Иу заман цавæрдæр Айтеджы кой дæр рауади. Бадзи (хъуыстгонд хъæбысæйхæцæг Хъуылаты Барис) дзы уымæ баст иу ахæм цау æрымысыд:

— Айтег бæллæхы лæг уыд, бæллæхы! Хорз зæрдæ йын. О, æмæ дын мæм иуахæмы фæдисонæй мæ куысты «Спартачы» стадионы куы æрбалæууид. Салам-малам, æмæ, дам, тагъд исчитæ, гъæйтт-мардзæ хæрын-нуазынхъомтæ, бærкад зæгъын, дам, кæмай ферох ваййы, ахæмтæ! Циу, зæгъын, цы хабар у? Æмæ, дам, мæ дыууæ гуырдыаджы афæлывтой — стыр хæрзты сын бацыдтæн, сæ гугын фысты сын институтмæ бахауын кодтон, æхцайы бын мæ фæкæндзыстыыйы ныфсæй. Æмæ мын хус бузныг загътой, æцæг, дам, дæ кæимæ фæнды, уыдонимæ ресторанмæ рацу!

Цай, зæгъын, Айтег, гуырдыыйы хонинаг фестæм, мах ма сын нæхæдæг, уæллæй... Дзурын ма мæ суагъта, сулæфын — нæ йæ зыдтат, цы! Æз дæр телефонæй лæшпуты агурын райдыдтон — йæ куысты бынаты сæ иу дæр нæй. Дзарасаты Саукуыдз мæ куы фæуыдаид, зæгъгæ, кæдæм нал бадзырдтон нæ хатæн-бадæн бынаттæй, ахæм иу дæр нал баззад, фæлæ — нæй никуы, кæмдæр зæххы скъуыды цыма аирвæзт, уыйау. Мæнæ бæллæх: мæнæн дын æнæ Саукуыдз мæ фарсыл исты хæцыд! Хорз дын Хуыцау ракæнæд, Гиоты Хасаныл фæхæст дæн. Ацыдыстæм уалæ Арвыкомы дымæджы ресторанмæ.

Бадæм гуырдыæгтимæ, дæлæ-уæлæ ныхæстæ кæнæм, ныр уыцы заман Айтег та бынæй, фыццаг уæладзыджы, лæггадганæг чызгæн алы дзæбæх ныстуантæ кæны, æвзаргæдæр нозт æмæ хæринагтæй цытæ хæсса нæ фынгмæ, уыдон ын бæстон амоны.

Иу рæстæг куы уыд, уæд махæн, ныхас ныхаскъахгæйæ, гуырды афтæ куы бакæниккой, сæ иу дын ома афтæ куы зæгъид:

— Цай, ирон лæг та мын циу — ироны балхæнынæн ницы хъæуы, иннæ хабæрттæ дæр-иу уыйау æнцон куы уаиккой!

Ай, зæгъын, дæ мады дæ фыды æккой куыд ссардтай... Ныр сæ дыууæ дæр дзæбæх дынджыртæ, тынг домбайттæарæзт, тынг — сæхицæй сæ ныфс куыннæ хъуамæ хастаиккой!

— Куыд, загътай, ис ироны балхæнæн, куыд?

— Æхцайæ, æндæр куыд. Мæнæ Айтегау...

Æз рафыхтæн, уæдæ æнхъызгæ дæр кæдмæ кодтаин? Ныр æз дæр уæд мæ тæккæ æнамонд тыхыл уыдтæн. Æмæ йын ахæм фæртт ныккодтон уыцы ирон лæджы æлхæнæгæн йæ тæккæ сыкъаты æхсæн бæстастæу, æмæ лæг фæуæлгоммæ, нæ сыхæгты фынг дæр ма йæ хъалæсы ахаста. Уæд дын иннæ дæр бæгуы лæгау фæтæррæтт ласта — уый ма фыццагæй сæвджындæртæдæр уыд. Æз уымæ дæр февнæлдтон, æмæ мæ бынаты ды куы фæуыдаис, уый бынаты та дæ фыдгул.

Хъалæбайы уынæрмæ Айтег стахт уалæмæ, хъæр-аралло систа:

— Бадзи! Ну что ты делаешь — это же мои гости! Цæвгæ сæ кæн! Тынгдæр сæ мыхъ лас! Бадзи! Ну перестань! Это же уважаемые гости всей Осетии! Нæмгæ сæ кæн! Ну хватит тебе!

Сау над циу, уый сын скодтон. Фæрсын рестораны хицауы, цас дæ, зæгъын, хъæуы табæгътæ-къустæ, æвгтæ-бандæтты сæстытæн. Æмæ, дам, фынддæс туманы. Æз дæр гуырздиаджы дзыпп сфæлдæхтон æмæ дзы æнæхъæн тыхтон фондз æмæ ссæдзгай сомтæй. Рестораны зиантæм дзы фондз æмæ ссæдз туманы банымадтон, иннæтæ йын фæстæмæ йæ дзыппы ныннадтон — адæм нæм кастысты, уæдæ нæ кастысты! Адон та дыууайæ дæр фæлдæхтытæй лæууынц, хъæрзынц, нæтынц. Нæхи айстам уырдыгæй, æндæр уæдæ цы...

Гъе, уый та уын Айтеджы хуынды хабар. Уæдæй фæстæмæ æз йæ фæдыл никуал ацыдтæн, фæлæ уæддæр хорз лæг уыди, рухсаг уæд!..

04.08.00

ЦЪАТАЙÆ ХÆСТ ЛÆППУ

...Уый уыди цыппор фæндзæм азы. Беслæны станцæйы поездмæ æнхъæлмæ кастæн. Мæнæй чысыл фалдæр бандоныл иунæгæй бадти бæзæрхыг лæппу. Тынг хæрзарæзт дарæсæй дæр, йæ сæрыл цъæх бухайраг худ, Бар-æнæбары дæр лæджы цæстæнгас йæхимæ здæхта йæ конд, йæ дзæбæх бакастæй — немъцимæ хæст нырма ныр банцад, Японимæ хæст та йæ тæккæ тынджы уыд, æмæ уыцы лæппуйау бæрæгбонфæлыст адæмыл арæх ма сæмбæлдаис!..

Уалынджы дын Бакуйæ æфсæддон эшелон æрбацыди — мо-

ряктæ, уартæ сæ Новороссийскæ ластой. Ракалдысты станцамæ, нозтæй кæм цы ардтой, уый хæлофай ссывтой. Бæрæг сыл дардта, уымæй размæ дæр ком кай нæ дардтой, уый. Æмæ дын моряк та нозтдзæфай æнæ хылкæхæгæ фæлауу!

Кайдæр дзы йæ иблис бухайраг худы хицау лæппумæ фæцардыдта.

Бацыд æм, йæ худ ын йæ сæрæй систа æмæ йыл æй фæстамаæ цахгæрмæ æрсагъта, мæнæ йæ исты къленц лæппу куыд дарид, афтæ. Моряктæ худæгæй бакъæцæл сты, артæнхæлдтæ кæнынц. Лæппу æнæдзургæйæ, йæ худ раздæр йæ уæлæ куыд конд уыд, ногæй афтæ æркодта — æмраст, æрфгуыты онг бынноз. Стæй уæд æрхатыд йæ сæрдзæф æфхæрæгмæ:

— Дæ хорзæхæй, дæ мад, дæ фыды тæригъæдæй, мауал мæ бахыгдар, — стæй йын йе 'мбæлттæм аздæхт. — Уæ Хуыцауы хатырæй, сыхах дæр ын макæ зæгъут æмæ мæ æнцæд мæ магуырыл ныууадз!

Ахæм уæздан ныхас лæг йе 'гæрон маст уромгæйæ фæкæны, фæлаæ уыцы моряк уыдæттæ хъуыды кæныныл нæ уыди: ногæй та йын йæ худ фелвæста æмæ йын æй зæххыл ныццæвта, футболæй хъазæгау ын æй йæ къæхæй дæр ма скъуырдат.

Худæн бон скодта æмæ — уый æмбæлттыл. Сæ фарсы тæнæгæй кай фæуыздæн сæ хæраймаг хъæзт, уый уынын, фæлаæ сын цы мæ бон уыди, пъæззы мæ цыма æрцахста, уыйау мæ мидбынаты æнцæд æнæфенкъуысгæйæ бадын æмæ, дарддæр цы уыздæн, уымæ кæсын. Мæ цафтæ-къуыхтæ уæнгтæ куыд дудынц, уый дæр мæм нал хъардта.

Лæппу сабыргай сыстад, йæ худ зæххæй систа, йæ рыгтæ йын ацагъта, куыд æй дарын уарзта, афтæ та йæ æрсагъта йæ сæрыл, стæй.. Стæй йæ дыууæ къухы дæр йæ галифе хæлафы дзыппыты фæцавта, фæцъортт сæ лафта æд фæйнаæ дамбаца æмæ галиуæй дæр æхсы æмæ рахизæй дæр, йæ размæ чи фæвæййы моряктæй, уыдоны. Уыцы хуызæнæй се 'хсенты йæхицæн фæндаг айгæрста æмæ пыхсбын парчы хъæуырæм афардæг. Цалынмæ адæм фæдис кодтой, цалынмæ милица «циу, цы хабар у» кодтой, уæдмæ уый æрбацыдæр. Моряктæй æнæхъæн аст марды баззадысты уым хуысгæйæ...

Нæ йæ зонын, ирон уыди, цы уыди, фæлаæ цъытайæ хаст уæгъуырæг гуырд кай уыдис, уый ма цæй гуырысхойаг у...

Радзырдта йæ Фæрниаты Лазæр.

ИРОН БУР ФИЗОНÆГ

Æцæг ирон бур физонæг, дам, куыд кæнын хъæуы, уый тыххæй мын Быдтаты -Дзахоты Алисæ радзырдта:

— Емаусы царди хорз заронд лæг Парсиаты Додæ. Бира фæцард, иу сæдæ азы бæрц, Кусарт-иу куы кодтой, уæд-иу сын кусарты фæстæ сæ къухтæ хæрзæхсад ныккæнын кодта, кусарты риуы гуыдыр-иу суæгъд кæнын кодта æмæ-иу уæд йæхæдæг фиуты цъар рафтыдта. Райста-иу æй, иунаг къæм дæр, иунаг æрду дæр ыл куыд нæ уа, афтæ. Байтыдта-иу æй стыр сасир, кæнæ фанерфæйнагыл — исты лæгъзыл, æцæг куыд нæ ныхæца, афтæ. Цъар ахус вæййы, ахъæбæр.

Стæй уæд раззаг хуылфыдзаумæттæ сисынц æмæ сæ æрцауындынц, сæ туг, сæ цъæйдон куыд æрлæдæрса, афтæ. Инна уæнгтæ æмæ уыргтæ дæр афтæ.

Ныр сæ физонæг бахъæуы.

Зæрдæйы дыууæ хайы, игæры дыууæ хайы, рахиз уырг дæр дыууæ дихæй. Цæххы сæ стул æмæ сæ хицæнтæй фиуы цъары батух. Куыд нæ райхæла тыхт, уый тыххæй йæ, дыдагъ кæм у, уым уæхстыл бакæн. Æппæты разæй уæхсты фындзыл вæййы уырг. Хæйттæ хъуамæ кæрæдзийæ хицæнтæгонд уой, иргæст, æнгом ма уой.

Цæхæрмæ физонæг дæрддæфгомауæй дарын æмбæлы, сабыргай йæ разил-базил кæн, æмхуызон куыд цæуа арыд, афтæ. Йæ сой тæдздæн, йæ хусы смаг дардмæ хъуысдæн, комыдæттæ йæм уайдзысты.

Гъе, уæд дзы рауайдæн æцæг бур физонæг цъыс-цъысгæнгæ, ирон физонæг сыр-сыргæнгæ сау бæгæнымæ. Æндæр мын ныр дæр ацъапп ласынц кувинаджы буц физонæг — нæдæр дзы уынд вæййы, нæдæр ад.

09.08.00

ДЗÆБИДЫРДЗУАН КУЫРТТАТЫ

Æртæ кафедрæйы хицæуттæ — Геворкян хæххон-металлургон институтæй, æз хъæууонхæдзарадон институтæй, педагогон институтæй Сотаты Науырыз æмæ не 'мбал Цогойты Алыксандр ныффæнд кодтам дзæбидырдуан фæцæуын.

Уæд Цорæты Мылыхо куыста хъæууон хæдзарады министри хæдивæгæй. Лицензи нын радта цыппар дзæбидыры амарыны тыххæй. Куыртатмæ ацæуын дæр нын уый бацамыдта — уым, дам, сырд арæхдæр у...

Иу заронд газикай ацыдыстæм Цымытима. Æрæгвæззæг уыд. Нæ фысым Науырызы хæстæг Дзытиаты Хадзыбечыр, кæд ма йæ раст хъуыды кæнын, уæд. Уый фæлтæрд цуанон уыд æмæ хабæрттæ хорз зыдта. Бацамыдта нын, кæм цы ис æмæ цуан кæнын куыд хъæуы, уый — æз ма уымæй размæ дæр цуан кодтон сайгаччытыл Сау зæххыты, фæлæ ме 'мбæлттæ бынтон æвæлтæрд уыдысты. Хадзыбечыр нын нымæттæ дæр ссардта, кæрцытæ-йедтæ — æхсæвæддæ нæ цæуын хъæудзæн æмæ, дам, уæлæхох узал уыдзæн.

Кусарт нын акодта, мæнæ буцгæнинаг уазджытæн куыд æмбæлы, афтæ. Дзидзайы хæрздæфмæ, фæндырзагъдмæ ирон адæм рагæй дæр цæуаг кæм не сты — хъазт дæр нын скодтой сыхбæстæ. Науырызы ма дын кафынæй чи æфсæста. Уæд дын кæцæйдæр Цæгæраты Созырыхъо фæзынд æмæ нæ хынцфарст кæнын райдыдта, чи стæм, æмæ, кæдæм цæуæм, уырæм цæмæн цæуæм, хæцæнгарз нæм куыдæй ис... Ме 'мбæлттæ йын сабыр æмæ уæзданæй бамбарын кодтой алцыдæр. Æрбаздæхт мæнмæ дæр.

— Цæмæн дæ хъæуы, Созырыхъо, мах чи стæм æмæ цы стæм, уый? Хъыг дын у нæ сæмбæлд, æви дæ æндæр исты фæнды?

— Нæ, цæмæн загътыс... Æз дæр цуанон дæн æмæ уемæ бæргæ ацæуин...

— Табуафси, рацу!

Фынгæй куы сыстадыстæм — уыдаид сихоры дыууæ-æртæ сахаты, афтæ цуаны фæндагыл нылæууыдыстæм, нæ фысым нын саргъы бæхтæ дæр ма самал кодта. Уалынджы кæсæм, æмæ ма нын дыууæ æмбалы фæзынд — тынг фæлтæрд цуанæттæ (фæстæдæр куыд рабæрæг уыдзæн, афтæмæй алырдæм дæр уыдысты ахъазаджы арæхстджын...) Сæ иу Андиатæй, иннæйы нал хъуыды кæнын. Созырыхъо, дам, нæ æрбарвыста, йæхи бон, дам, нæу. Фæуæд афтæ дæр...

Иу комы базылдыстæм, нæ бæхты суагътам, сахсæнтæ съл бакодтам, нæхи æхсæвиуатмæ цæттæ кæнæм. Андийы-фырт загъта, дзæбидыртæ кæм сты, уый, дам, базонæм — æмæ ахæм бæрзонд æмæ æмдзæхгæр рындзмæ бацамыдта, æмæ ме 'мбæлтты ныфс асаст, уырæмты схизыны бæсты, дам, нæ нал хъæуы дзæбидыртæ дæр, сæхæдæг нæм мæнæ ардæм, нæ тæккæ цурмæ куы 'рцæуой, уæддæр.

Æз семæ ацъдтæн. Уыцы дыууæ цуаноны сæгътæй уæлдай нæ уыдысты къæдзæхтыл цæуынмæ, мæнæн та мæ хид мæ къæхты бынæй акалд. Базыдтам дзæбидырты хизæн бынат — кæм фæхи-зынц, се 'хсæвиуат дæр уым ваййы. Æрыздæхтыстæм, ахсæвæр скодтам. Æмбисæхсæв уыдаид, афтæ сыстадыстæм æмæ цæуæм, нæ развæндаг раст уырзæй старгæйæ — тынг тæссаг фæндаг уыд рындзмæ фæндаг, йе схизæн. Бон цъæхтæ кæнын куы байдыдта, уæд схæццæ стæм дзæбидырты хизæны ныхмæ — уым къæдзæх куыддæр цæфхадау æрбакъæлæт. Æмæ уартæ дзæбидыртæ сæхæдæг дæр. Сæ иу — гæс, фæлгæсы, хъахъхъæны алырдæмты. Не 'хсæн иу сæдæ санчъехы бæрц, æмæ ма сæм ноджыдæр хæстæгдæр бахъуызын хъæуы, науæд сæ ахсын дзæгъæлы уыдзæн.

Мæн иу ран æмбæхстæй ныууагътой — ауылты, дам, сæ раскъæрдзыстæм. Мæ цурты мигъ ссыд уыцы бæзджынай, æмæ æз ницуал уыдтон. Адон дзæбидырты чъылдыммæ бахъуызыдысты æмæ сыл уырдыгæй ралæууыдысты, сарæх сты гæрæхтæ, иу ахсардæс цыдæр дзы банымадтон. Куы сæмбæлдыстæм, уæд мын афтæ зæгъынц, дзæгъæлцыд, дам, фестæм, дзæбидыртæ нæ, фæлæ нахи тухæнæй амардтам. Æхсгæ, дам, бæргæ кодтам, фæлæ хох уырджын уыдис, æмæ нывыл хъавыны амал нæ уыд, æмæ, дам, уый адыл ницы амардтам, ницы бафтыди нæ къухы.

Æз сын се 'ууæлтæм гæстæ æппындæр сæ иу ныхасыл дæр нæ баууæндыдтæн, адон нын цыдæр хин æнæсаразгæ нæ фесты, зæгъгæ, мæм дзырдта мæ зæрдæ. Ме 'мбæлттæн дæр хъыг уыд, уæд та нæ, æппын мацы, фæлæ уæддæр фæйна дзæбидыры сыкъайы куы фæуыдаид, зæгъгæ — æцæг дæр нæ бæллиц сыкъатæ уыдысты, нæ цуаны сæр дæр сæйрагдæр уый уыд.

Æз Абайты Созырыхъойæн, мæ хæстæгæн — уый поселочы цардис, бафæдзæхстон, цæмæй хъуыддаг бæлвырд базона. Дыккаг бон мæм горæтмæ телефонæй æрдзырдта, сывæллæтты æрвыст, дам, уæ акодтой, сывæллæтты сайд; цыппар бæхыл ахсæз дзæбидыры æрхастой...

Æз Мылыхомæ мæ хъæст бахастон. Æмæ, дам, кæд куыртат æцæг ахæм æнæуæздан ми бакодтой сæ уызджытæн, уæд сæ мæнæй исты куы хъæуа — хъæугæ та сæ исты æнамæнг бакæндзæн — уæд мæ хорз дзуаппимæ нæ аздæхдзысты. Цæгæрайы-фырты æвастæй бакодтой афтæ — нæ бакодтой, уый та бæлвырд нæ зонын, нæ йын зонын йæ бæлвырд...

УС-ХАЙРАГ

Ныртаккайы адамы ницы уырны, фалаэ йае уаддэр дзурын. Хасты бонты мае нэ хэдзаны хистэртэе хохма арвыстой — нахимае, Кьостайыхьаеуы, алы фыдыбылызтэе сарах сты. Цаф афицер Николай, Хьесаты Бедтойы фырт, йае хо Маруся амае аез ацыдыстэм уардонэй Захьамае, Хьесаты хьаеумае. Аерфысым кодтам Хьесаты Блатьонтэм, мае мадырвадэлтэм. Аехсаевицастылы нам се 'рвад Викторы бинойнаг аербацыд амае нын афтэ, ам, дам, аенахьаен нудасэй иу чысыл уаты уахи цы туханэй марут.

— Рацаут уартэ махмае иу аертэйае истэмаей уад та, амае нам уым иу чысыл уат афтидаей лаеууы — узал уат у, фалаэ дзы хьарм хуыссэнтэе ис, амае уын аенцондэр уыздэни паракатаей.

Аез, Николай амае Маруся ацыдыстэм уыдонмае. Чызг сынтагыл хуыссыд, мах та пьололы, нэ сэртэе рудзынджырдае. Фасамбисаехсаеу удаид, афтэ аез аеаст фехьал даен авджы хьармае — касын, амае дын Блатьоны ус рудзынджы авгимае архайы. Мамиаты чызг уыд чызгаей, йае ном Вера. Аппары авг рудзынджы цаестэй. Куыд нэ бадис кодтаин уый та! Кадэем аей, заегьыц, аппары, ай мах аенауи дэр маена иханэй куы маеам! Ныр аем сдзурын та мае бон нэ баци, нэ йае мсфэрэзтон сдзурын та.

Николай дэр, аеаеццагаен, йае мидфынмае цыдэр ахэм бамбарста амае дын афтэ, хьал та нэ рацис:

— Ачитт!

Райсомаей куы рабадтыстэм, уад аей фарсын:

— Дысон фынаейае ачитт, заегьгае, куы фэхьар кодтай, уый ма хьуыды кэныс?

— Гады авгимае архайдта амае мае мидфынаймае йае хыртт-хырттай стыхстан амае йыл уад фэхьар ластон.

— Уый гады нэ уыди, фалаэ Вера! Вера уыди, Вера!

— Чи?

— Нэ дын заегьын — Вера. Аез аем цамаендэр сдзурын нэ мсфэрэзтон, фалаэ ды куы фэхьар кодтай, уад сонтау иннардэем аербагепп ластва амае ууыл фатары аеаст. Раст иу фондз минуты фэцархайдта авгимае. О, о!

Николай мыл йае хидаггаей хаста, ныссалдта, дам, амае дае цаестытылы цыдэр ахэмтэе уади, хайраджытэ-даелимонтае...

Амае уад комкоммае Верамае бацыдыстэм. Бинонтэе, узджытэе, быдырэй лыгьда аеам — иууылдэр аембырдаей бадынц уым. Верайы бафарстам, дысон та нын нэ рудзынджы авг цамаен

æппæрстай, нахæдаг анауи дæр уазалай гæртт-гæртт куы кодтам, уæд, зæгъгæ. Мах уазалай скъуыдыстæм, ды та...

Уый нын нæ ныхæстыл æппындæр нæ бадис кодта, загъта:

— Ацы хæдзар у хайрæджджын бынат. Æз-иу арахъхъ куы уагътон бынай, нæ мусуаты, уæд-иу мæ бакомкоммæ иннæ къуымы та уыдон архайдтой, мæн фæзмыдтой, мæ алы архайд дæр: дон хастой, аг суанцъатыл æвæрдтой, артгæнаг уыдысты. Сæ хистæр ус-иу мæ хæрзæнгæсæнтæ уыди — дысон уæм раст уый бацыдаид, æндæр цы...

09.08.00

ДУНЕ ХОРЗ ЛÆГЫА У

Хæсты фæстæ æрцыд уыцы хабар, æз уæд фыццаг курсы студент уыдтæн. Нæхимæ хъæумæ ныууадтæн æмæ, дам, нæм суг най. Бæх тырсыйæгтæй ракуырдон — уыдон нæм-иу фæззыгон хъæумæ алы куыстытæ кæнынмæ æрцыдысты, кæм анаули фæлдæхтой, кæм цы куыстой. О, æмæ дзы иуæн æхца бафыстон, æмæ мын йæ бæх æд уæрдон радта.

Ныр рæстæг та æрæгвæззæг, дон их æвæрын байдыдта. Бæх та цауд бæх — хуымгæнды æфхæрд, стæй йæм хæринаг дæр фаг кæм хаудтаид...

Хъæдмæ Дзуарыхъæуыл ацыдтæн. Хъæды алы колхозæн дæр йæхи деланкæтæ уыд. Хорз. Суг ракодтон æмæ самадтон уæрдон. Бæркад зæгъынмæ мын ферæджыгомау æмæ фегæр дæн. Уæддæр сындæггай æрхæццæ дæн Фыййагдоны былмæ. Ныр дон ныццæм, дон ихы сæрты кæлы. Бирæ фæкæтай кодтон былгæрон, ныр цы кæнон — куыд кæнон ацы мæллæг бæхимæ, зæгъгæ. Стæй уæддæр батардон, кæд, зæгъын, исты амалæй фæфале уаиккам, баирвæзиккам.

Цæугæдоны тæккæ астæу бæх размæ дæр нал цæуы æмæ фæстæмæ дæр, йæ райгуыраен бон æлгъиты, æвæццæгæн. Æз гузитæ суагътон æмæ, уæрдон æд сугтæ доны астæу ныууадзгæйæ, бæхыл Нартыхъæумæ æххуысагур рацыдтæн — амнын цыдæр хæстæггонд царди.

Ныр æмбисæхсæв. Кæсын, æмæ ма иу ранæй рухс кæлы. Бахостон уæздан, хъавгæ хостæй. Ас лæг мæм дзы ракасти. Мæхи йын бацамыдтон, мæ хабар дæр ын бамбарын кодтон,

уадæ цы уыдаид. Мидæмæ мын загъта, фæлæ, загъын, нæй фадат, Хуыцау уын раттæд, æвæстиатæй мæ бæх ссарын хъæуы. Æмæ, дам, ахæм бæх ис æрмæстдæр дæхи æрвад Хадзымæтмæ, Дотайы фыртмæ.

Хæдзар мын куыд бацамыдта, афтæ йæ ссардон. Цалдæр хатты мæ бахъуыд бахойын, гъестæй мæм Хадзымæт йæхæдæг ракасти. Чи дæн, цы дæн, уый йын куы бацамыдтон, уæд мæ йæ хъæбысы ныттыхта. Нал мæ ныууагъта мæхи æнæсхъармгæнгæ, иу тæвд арахъхъ дæр ма мын бадардта. Йæхи бæхыл дыууæйæ сбадтыстæм. Æртæ километры бæрц хъуыд уырдыгæй мæ уæрдонмæ. Схæццæ йæм стæм. Æмæ дын мæнæ мæ уæрдон сурыл лæууы! Былгæрон дзæбæх ран æд суг, æд фæрæт, æд кæрц æмæ æд æндæр! Æлвасæн рæхыс дæр йæ бынаты — уæд рæхыс кæуылты хæзна уыди!

Зæронд Хадзымæт раст йæ уæрджытыл æрзоныг кодта æмæ йын бакуывта, æргом зæдæн кувæгау, дуне, дам, бынтон сæфт нæма у, иугæр ма дзы ахæм хæрзгæнджытæ кæм ис, уым. Хуыцау æмæ Уастырджийы уазæг, дам, уæд!

Хæдзары дæр ма йын йæ ном сармагондæй ссардтам. Чи уыд, уый æз абон дæр нæ зонын, фæлæ уыцы лæджы байзæддагæн дæр æмæ æппæт ирон дзыллæйæн дæр нæ Уастырджийы хай сæфт макуы уæд, кæрæдзийæн Уастырджитæ куыд уæм, уый нын Хуыцауы цæст бауарзæд! Оммен дæр уæд!

09.08. 00

*Радзырдта сæ Калоты Алыксандры
фырт Харитон.*

УЫЙ ЦЫ УА, ЦЫМÆ, УЫЙ?..

Цæуылдæртыл фæхъуыды кæныс, æбæрæг цæуылдæртыл, стæй дæм уалынджы кæцæйдæр бынтон æндæр хъуыдытæ æрбагуылф кæнынц æмæ сæхицæй исты радзырдгонды сюжет ацаразынц. Æнахуыр нывтæ цæстытыл уайынц, цытæ бавзæрстай дæ царды мидæг, уыдон дæр ацы æнæнхъæлæджы сюжеты цаутимæ бæттын райдайыс.

Афтæ уыд мæ уавæр ацы хатт дæр: хохы уæлбылæй дын санаторийы дæлбылмæ æрцæуын хъæды 'хсæнты надвæдыл. Хур

ныххур бынтондæр, танæг хъæды сатæджы тых нæй, ноджы ма бирæ бонты уарыны æртах кæй не 'рхауд, уымæ гæстæ балæсты сыфтæр дæр станæг — иу дзырдæй, бæстæ ануд хус у суанг хъæды астæу дæр. Фæлæ сæрд сæрд у æмæ, цæст йæхи цæуыл аирхæфса, уый йын ис, уæлдайдæр хæхбæсты.

Æмæ надвæдыл куыд æрцæйцыдтæн æмæ йын йæ бурæлыгджын зæххыл куыд тæрхæттæ кодтон, ам, уæлхох, бур сыджыт куыд æгъдауай фæзындаид, зæгъгæ, афтæ мæм йæхи æрбайста уыцы сюжет дæр æмæ мын мæ хъуыдытæ иууылдæр йæхирдæм аздæхта. Гъемæ дын цæуын æмæ мæхимидæг радзырдгонд ныв кæнын:

— Ныффыссын хъæуы ахæм новелла, цыма æнахъом рынчын саби, иу-дæс азы кæуыл цæудзæни, науæд та уымæй дæр къаддæр, ахæм рынчын лæппу бауарздзæн йæхицæй дыууæ хатты хистæр чызджы, æнаемæнг рæсугъд чызджы. Ахæм æмбисонды рæсугъд, ахæм курдиатджын у уыцы чызг (чи зоны, æмæ заргæ кæна, кæнæ та кафгæ исты), æмæ йæм суанг хъомыл адæм дæр сæ ныфс нæ хæссынц бауарзынæй, нæ йæм уæндынц уарзты охыл баулафын дæр. Уый та йæ бауарзта! Ноджы йæ бауарздзæни стыр лæппуйы уарзтæй — рынчын сабитæ зондæй дæр æмæ се 'нкъарæнтæм гæстæ дæр се 'мгæрттæй, сæ карæнтæй бирæ асдæр вæййынц, зондджындæр æмæ æнкъарагдæр. Æмæ йæ, цæвиттон, усгур лæппуйы судзаг уарзтæй бауарздзæн. Уымæй размæ цард йæ цæсты ницы ахадыдта, бæрзонд æвард æм нæ уыди, ныр сцардбæллоң, сцыбæл боны рухсмæ, хуры уындмæ — ныр уарзгæ кæны, уарзгæ, о дзыцца!

Фæлæ цард мур дæр ницы у, йæ койы аргъ дæр нæу, цæмæй дзы царай, уай дзы, уый аккаг нæу, кæд ын уыцы чызг нæй уарзонæн, уæд! Ахæм уарзтæн, ай-гъайдæр, басусæг кæнæн нæй æмæ йын рахъæр уыздæни. Стæй афтæ дæр нæ, афтæ — уæдæмæ лæппуйæн йæхи дæр уый фæнды, æмæ йын цæмæй иууылдæр зоной йæ уарзты тыххæй. Зоной æмæ сæм бахъара, бауырна сæ зæрдæйæ зæрдæмæ, зондæй зондмæ, адæймагæй адæймагмæ, куыд тынг æй уарзы, уый! Чи йæ бамбара ахæм хуызы, уыдон хъуамæ йæ фарс рахæцой чызгимæ дзургæйæ дæр æмæ йæ, чи не 'мбары, чи йыл худа, уыдонимæ быцæуы дæр!

Фæлæ йыл уæддæр ас адæм хуыздысты, хуыздысты, уымæн æмæ цы сты се 'рдзон скондмæ гæстæ, уый сты: алы уарзтытæ-йедтæ сын табугæнинаг никуы уыдысты æмæ никæддæр уыздысты..

Ләппу та кәуы, әрдиәг кәны йә фыдаәбойнаг мады хъәбысы:
«Ныр ма әз цы акәнон, дзыцца, куыд ма акәнон әз ныр, дзыцца? Әз әй куыд бауарзтон, уый дәр ма афтә куы бауарзтаид, уәд әз дыууә бонмә дәр адзәбәх уаин, дзыцца! Кәмән цы ракодтон ахәм фыдаәй, әмә мын Хуыцау ахәм әнахъомәй ахәм уарзты цәхәрәй басудза ма улы цъәх-цъәхид әвзар, и, дзыцца!»

Афтәтә дзурдзән әнахъом рынчын ләппу, фәлә цәуыл фәуыдзән новеллагонд, ууыл та ма асагъәс хъәуы.

Уыцы хъуыдытимә дәлбылмаә әрхәццә дән, изәрыгәтты кәфтытә кәм вәййынц, уыцы фәзма. О, санаторийы низәфхәрд сабитә дәр ис, сты сә ныййарджытимә. Уыцы сывәлләттәм кәсгәйә ләгәй йәхи рынтә ферох вәййынц. Се 'хсән бәрәг дары иу ләппу, дәс азмә әввахс ыл цәудзән, йә дыууә къахәй дәр къуылых цәуы, куыддәр сә уәгъдәппәрстәнагау кәны — ләг ын стәрсы, мәнә ныр фәкәлдзәни, зәгъгә, фәлә та аирвәзы. Бәрәг та уымай дары иннәты 'хсән, әмә у тынг хъәлдзәг ләппу, тынг фәлмәнзәрдә. Йә ном Элик, Эльбрус ома. Мәнә әцәг ләгау ләгимә куыд дзурай, раст афтә фәдзуры йемә йә мад. Әмә тынг раст кәны — низәй уәнг әфхәрд кәй у, уымән ын кәд йә бон ницы у, уәддәр әй удәй әфхәрд нә уадзы..

Кафән фәзы та ныр дәр цыдәр концерт уыд. Әмә ам ма разма фесты Калоты Харитон әмә Дзугаты Барту. Сәхицән хъәрәй ныхәстәгәнгә цәуынц әмә та сә сәртә дистәнгәйә банкъусынц. Бар-әнәбары сәм ма хъус әрдардтон ләмбынәгдәр, иугәр ма цуры дәр хъәрәй кәм дзурынц, уым сусәггаг нәу сә ныхас, зәгъгә. Әмә йә куы фембәрстон, сә ныхас цәуыл у, уый, уәд ма сәр куыддәр ауазал, ма зәрдә бакаятаг: «Уый цы уа, цымә, уый? Әз тәккә әрдәбон дәр ма ахәм новелләйы тыххәй хъуыдытәгәнгә куы цыдтән хъәды астәуты, уәд адон та...»

Афарстон сә:

— Уә Хуыцауы хатырай, цы 'рцыд, кәй кой кәнүт?

— Мәнә къуылых гыццыл ләппуйы, Эличы нә зоныс? — Харитон мәм йе 'ргом раздәхта.

— Зонын.

— Гъемә әрдәбон уалә кафән фәзы концерт уыд, цалынмә ды хъәдты разил-базил кодтай, уәдмә. Иу әрыгон рәсугъд чызг дәр дзы архайдта, уарзондзинады зарджытә дзы кодта.

Раст загъын хъæуы, æмбисонды хорз зарыд. Æмæ диссаг æрцыди, диссаг: Элик чи у, уый уыцы зараг чызджы кæд æмæ бакодта уарзгæ! Йæхи йыл мардта раст, æмæ адæм зæрдæскъуыдтæ кодтой йæ тæригъæдай. Куы йæм-иу ныхъхъæр ласта, я тебæ навсега люблю, загъгæ!

— Йарæбын, æцагтæ дзурыс, æви цы?

— Æмæ дын уæдæ таурæгътæ хæссын? Мæнæ Бартуимæ уæдæй нырма æндæр дис куы ницауыл уал кæнæм. Загъ-майын æй, Барту.

— Загъын дын æй, Барис: о, афтæ уыд. Уый тыххæй куыд ныхæстæ кодтам, афтæмай нæ æрæййæфтай.

— Æмæ æз... Æмæ æз æртæккæйы сахатыл дæр ма уалæ хардыл уырдыгмæ æрцæйцаугæйæ ахæм цыдæр цауыл куы хъуыды кодтон исты радзырды хуызы...

— Æмæ уый дæ хуызæттæн æрдзæй загъд у истæуылаты хъуыды кæнын, мах та йæ нæхи цæстытæй фæдтам æмæ йæ нæхи хъустæй фехъуыстам! Кæд дæ ныр дæр ма нæ уырны, уæд сæм уалæ суай, уым ма кæуы лæппу, йæ мæгуыр мадæн æнцайын нæ комы...

08.08. 00

ИРЫ ХЪУЛОН ХЪÆБУЛТÆ

Дон-дон километрай чысыл фылдæр куы суайай Тæмисчы хъæуы иунæг уынджы, уæд схæццæ уыдзынæ æмбисондæн хæssiнаг æрдзон диссагмæ. Абоны æнуд, хурæлвасæн æнтæф сахат дæр ам комæй ахсызгон сатæг уддзæф хæссы. Ком та у тынг нарæг, уынгæг — ахæм ран фæхæцынц, æвæццæгæн, аргъауы къæдзæхтæ фырытау. Йæ ном та комæн кæд æмæ у Æгом (æцаг ком ома нæу, æви ацы ном дзырд æгомьгæй цæуы?)

Комыдымæгæй мидæгдæр куы бахизай æрмастдæр дæс æмæ ссæдз — дыууиссæдз санчъехы, уæд уым банкъардзынæ дæ уд, дæ буарæй, дæ фæйнафарс сау айнаг тызмæг къæдзæхтæ куыд æнахъинон уæззау сты, куыд дæ æлхъивынц æмæ дæ куыд æнæбон кæнынц, уый. Дæхицæй сæ цуры исты куы аразис, исты нæртон хъæбатыр лæг, науæд та, советон ахуырай, æрды бардуаг, уæд сæм ахæм худæг фæкæсид æмæ!

Фæлæ иугæр сæ уæзæй зæхх кæм нæ нæты æмæ дзыхъхъ

каны, чысыл дон уайыг къæдзæхты афтæ ныфсхастæй кæм æхсыны мингай азты дæргы, ноджы ма йæхицæн хæл-хæлæй зарга, уым ды дæр æнцондæрай сулæфыс, ардæм схъиуæц-цагай æрбафтæджы, æцæгæлоны цæстæй нал фæкæсыс æгомыг къæдзæхтæм, фæлæ — хионы, хæхбæстæн хионы.

Арæх фæзæгъыс зæрдæхъыгæй дæхицæн, зæгъгæ, Хуыцау нын ахæм дзæнæтон бæстæ нæ бавгъау кодта цæрынæн, мах та дзы нæ цардæй хъæстагæй цæрæм, нæ къухтæм æмхасæнтагæнгæйæ. Афтæмæй та Æгомы æрдзон диссæгтæм бакæсыны тыххæй дæр фæсарæйнаг цардуарзаг бонджынтæ... О, фæлæ, дам, раздæр туризмæн инфраструктура саразын хъæуы, стæй, дам, хъуамæ горячæй точкæ мауал уæм...

Иу къæдзæх дурæй иннæмæ гæпп канын, ранæй-рæтты тæнæг доны мæхæдæг дæр тъæпæнсæр стыр дуртæ бассонын, бауайæн сыл куыд уа, афтæ... Æмæ мидæгдæр куы бафтыдтæн, уæд мæ цæстытæ бынтон скæрæф сты кæсынмæ, зæрдæ æхсызгон дисæй йæ былтæй калд — цы хорз у, зæгъын, æмæ зыбыты иунæг кæй дæн, уый: æнцæд кæс, æнæсымæй дис кæн, æндæр ам оххытæ æмæ аххытæ фæтчыгъæды нæ цыдысты.

Метрай зына-нæзына уæлдæрай йеддæмæ нæ хауынц æхсæрдзæнтæ, фæлæ иу ракæнонарæзт сты, иу хъæлдзæгæй зарынц-æхсидынц, æмæ сыл Ниагара дæр хæстæгæн барвæсдзæни! Сæ тæккæ цур бæрзонд къæдзæх йæ риу райтынг кодта разоз размæ, æмæ йæ дæлфад бабайбын. Цавæрдæр домбай æмæ хорз лæппутæ дон егъау къæдзæхдуртæй бацауæзтой, æмæ дзы дзæбæх цадгонд рауади, сау-сауид сыгъдæг æмæ ихуазал цад. Цыппар-фондз метры фæтæнæн, метр чысыл фылдæр æрфæн — анайынæн, ацъыллинджытæн удхосы замманай. Ноджы ма уартæ æхсæрдзæнты онг баленк канынмæ дæ ныфс кæд бахæссай, уæд дын лæварæн — уæлæуон дзæнæт.

Зындоны тызмæгæнгæс къæдзæхты дæлбазыр дзæнæты удæ-гастанæн цад.

Дæ ныфс бахæссай, зæгъгæ...

Лæг æвзæр у, уæдæ нæу — иудадзыгдæр йæ ницæйаг удæн тæрсы, æмæ æз дæр мæхи, цыма цыдæр тæссаг уавæры бахаудтон, уыйау æнкъардтон зыбыты иунæгæй ацы арф цъайгонд хохдунейы. Ам дыл исты æрцыд, зæгъгæ, уæд хъæр кæнай - ма кæнай, уæддæр дын дзæгъæлы уыдзæни: фыццаджыдæр дæ ничи фехъусдзæни, стæй дæ куы фехъуса, уæддæр дын ницы йæ бон бауыдзæн. Гъемæ уыцы хъуыдытæ æфтауынц лæджы удыл тас,

уыцы! Уæддæр махи фæхъæбæр кодтон æмæ махицæн загътон: «Лæг ма фæхуыйн, æцæгдæр, ды ныртæккæ манæ ацы цады дæхи куына цынайай, уæд! Кæд дзы кæфхъуындар ис æмæ дæ уартæ уыцы хуыдыммæ ласдзæн, уæддæр!»

Фæлæ загъын æнцон у, йæ сæххæст кæнын та цъус зындæр. Мæхи æвæндонæй рафистæг кодтон æмæ, кæд мæ миддыз-дыз цыд, уæддæр багæпп ластон судзгæ-араугæ уазал цъити донмæ, уæуу, дæ хицау, загъгæ, хъæргæнгæйæ. Къæдзæх дæ сæрмæ æрхауынаæввонг æрæфсæрста, дон йæ фырсыгъдæгæй æмыр сау, дæ цæдис-фæдис æмбал хур та уалæ уæллоз кæмдæр, æмæ уæдæ хи ардыгæй тагъдæр айсын хъæуы. Ратæррæст ластон былгæронмæ.

— Гъæйтт, æвзæр, кæй ма аирвæзтæ!..

Фæлæ йæ ныр фидарæй зыдтон: дыккаг хатт ма ардæм куы æрбафтон, уæд дзы мæ уды дзæбæхæн æдас-уæндонæй æрленчытæ кæндзынæн.

Фæстæмæ фæзил-фæзилгæнгæ, цыма мæ хорз фысым мæ фæстæ каст, уыйау рахызтæн Æгомæй комæй æмæ та хъæугæрон æрдæбонæй лæппуæгтыл фембæлдтæн. Халас рихитæ йын, йæ уæнгты æвæрд дæр æмæ йæ ныхасы уаг дæр уæзбын, хохаг ирон уæздан. Йæ хæдзар дæр дзæбæх бæстыхай, цæрæг лæджы карты уæрæх зылд. Æрдæбон дæр кæд цæуылдæртыл аныхæстæ кодтам, уæддæр нæ базонгæ стæм.

— Цæй, фæдтай нæ фадатджынты фæдтæ? Дзургæ бира кæнæм, уæддæр та цыфæндыйæ дæр нæхи ирон, нæхи ирон, загъгæ, фæлæ кæм балæууæм сахат сулафыны охыл дæр, уым нæ фæстæ мыггагмæ фаджысдон баззайы.

Федтон, фæдтон, загъгæ, сразы дæн йема, æмæ мæ цæстытыл ауадысты консервты къоппытæ, авджы сæстытæ, тасаг авджы ботълатæ æхсæрдзæнтæй иуварс чысыл фæзы — æрдузы. Мæ ныхæстыл ма бафтыдтон:

— Раст дзæнæты цъæх нæуу дæр нæ фæлхæрттæй сафиккам, уырдаæм нæ нæ фæллад уадзынмæ, нæхи ирхæфсынмæ уадз, загъгæ, уæд.

— Афтæ, афтæ... Саккаг кæн мидæмæ, æппын ницы, фæлæ фæйна арахъхъы...

Æмæ та мæм ахæм цæстытæй æрбакасти, цыма мæ кæм фæдта, кæм ма мыл сæмбæлд, уый æрымысыныл фæлтæрæнтæ кæны, фæлæ йын дзы цыма ницы уайы, уыйау. Хорз æй æмбарын, уый мæ искуы телевизорæй фæдтаид...

— Бузныг. Хуыцау уын раттад зæрдæзагъгæ цард уæ дзæбæх кæрты...

— Дахи мын уæд та куы бацамыдтаис...

Ном — мыггаг, кæцон дæн, стæй ныр та санаторийы кæй дæн, уыдатгæ йын загътон.

— Ботъоты Æхсар дæн æз та. Уæ хъæуæй дæр бирæты нæ, фæлæ кæйдарты зонын æмæ...

— Бузныг, Æхсар, бузныг, нæй мын гæнæн, кæд ма фембæликкам.

— Фæндараст у уæдæ!

Развæлгъау æй ничи фæзоны, æвæццæгæн, мæнæ дæм цæстыфæныкгуылды фæстæдæр цы 'нкъарæнтæ фæзындзæни, цы сагъæсты ахасты бахаудзынæ, цæуыл æмæ кæуыл ахъуыды кæндзынæ, уый. Æхсарæй куы фæхицæн дæн æмæ йæ узæлдæй уæнтрог æмæ зæрдæрухсæй куы адардтон дарддæр мæ фæндаг — уæдмæ хур æрхæстæг хæхтæм, бæрзонддæр цъуппытæ сæ цыргъ аууæттæ айтыгътой хурвæллад, æнтæф æмæ æнудæй домд хъæдтæ — уæлвæзтыл, — о, æмæ мæ фæндаг куыд адардтон, афтæ кæд æмæ мæ зæрдыл бынтон æнæнхъæлæджы æрбалæууыди Бибо, Уататы Бибо — Бимболат. Стæй та уый хæдфæстæ Хадзы, Дзуццаты Хадзы-Мурат.

Цы 'гъдауæй, куыд æгъдауæй, цы боны хорз æмæ сæ цы боны фыдæн æрымысыдтæн, уымæн бæрæг дзуаппы охыл ницы зонын, ай мæ сæр у æмæ...

Сæ иу дзы худгæ хурау æрттивгæйæ сыстад мæ цæстыты раз, сæ иннæ та, куыд-иу уыд арæхдæр йе 'ддаг бакаст, афтæ ныгъуылдæй, æнкъардæй, химæхъустæ æмпылдæй. Йæ хуылфы цы утæхсæйнаг цæхæр норст уыд, уымæн цыма æддæмæ раирвæзынæй, раргомай тарстис, уыйау.

Бибо.

Царды æнæнымæц диссæгтæй ма иу диссæг ахæм у: кæцыдæр ном бирæтыл æвæрд ваййы, фæлæ йæ иу чидæр йæхи бакæны — уыцы ном куыддæр сдзурай, афтæ уыцы бæрæг чидæр ауайы алкæй цæстытыл дæр: Къоста.. Васо... Иссæ...

Бибо — уæд Уататы уон раздæр, стæй та иннæтæ. Ном, о, лæггæнæг нæу, фæлæ лæг та номæн номгæнæг у.

9 майы зилгæйаг къорд лæппуйæ нæ зынгхуыст хæстонты цыртдзæвæнмæ хъæумæ кады æгъдауимæ ныццыдыстæм, стæй Уæлахизы бæрæгбоны номыл ирон фынг сарæзтам. Изæрæй хæдзармæ куы сыздæхтæн, уæд мын нæ къæбæргæнæг афтæ:

— Кæм бадтыстут, уым телевизор нæ уыд?

— Уыд, фæлæ йæ ахуыссын кодтам — кæрæдзимæ хъусын нæ нæ уагъта. Цæмæн мæ фæрсыс уымæй та?

— Бибо фæзиан, зæгъгæ, цалдæр хатты фехъусын кодтой...

— Бибо та чи у? Ома кæй Бибо?

— Уататы...

Аджын æмбал — хæлар — æрдхорд дын нæ ваййы, тутхæстæг дын нæ феййафы, афтæмæй дыл ахæм зиан æрцæуы кайдæр зианæй, æмæ дæ рухс дуне уадидагæн атар ваййы, асаумылазон, дæ уды зæрдæйæ ахсджиаг цыдæр фæхъæуы, дæ зæрдæйы уд къахырай аззайы.

Бибо, Уататы Бибо æмæ — амард?! Ахæм хъуыды сæрызонд йæхимæ хæстæг нæ уадзы, нæ йæ уадзы йе 'мгарон, æмæ кæй Бибо, зæгъгæ, дæр уымæн фарстон. Æмæ, ау, æцæгдæр нал ис уыцы райгæ-худгæ хур дæр уæлæуыл?!

— Баба, мæнæ фыццагæм майы немæ цы лæг лæууыдис, урсачъе бæрзонд лæг, уый нæу Бибо? Таджикагау фараст ну кæй у æмæ ирон нудæс уыцы ну-йæ кæй райгуыр, уый нын куы амыдта, нæ?

— О, Хаджи, о, — уæ фарн фынай, фæлæ ныхас мæ фыртимæ кодтон. — Дæ сар дын куы лæгъзытæ кодта йæ дынджыр къухай. Цу, дæ дзаумæттæ аив æмæ йæм цом...

— Мардмæ?

— Мардмæ, мардмæ... Нæ тæрсыс? Ма тæрс — ныр дыл æнæхъæн иуæндæс азы æмæ æрдæг цæуы.

Цы сыхы цард, уый зыдтон, хæдзар та — нæ. Бацамыдтой нын æй. Сæ фатерæй — фыццаг уæладзыджы — рухсы цъыртт нæ калди: зиан ма уыди сæ сæрдыгон хæдзары горæты сæрмæ.

Бибоимæ нæдæр куысты æмбалттæ уыдыстæм, нæдæр хæларттæ — афтæ æнæуи хуымæтæг зонгæтæ. Фæлæ мын-иу йæ уынд кæддæриддæр ахсызгон кæй уыд, уый æнæмæнг у. Айдагъ йæ бакаст дæр лæгæн цæсты цин хаста, йæ фæзынд-иу адæмы бабæрæгбонхуыз кодта. Уæдæ йæ лæджыхъæды миниуджытæ дæр зæрдæмæдзæугæ уыдысты, йæ цæугæ царды та æнæапп, æнæфау ничи у. Йех, æмæ-иу, бæргæ, лæгæн йæ удæгасæй исты рæвдауæн ныхæстæ зæрдиагæй зæгъынмæ рæдаудæр куы уайккам! Уæд-иу, чи зоны, æмæ къаддæр фæсмон кæниккам, искæй цард (уæвгæ та, фыццаджыдæр, дæхи цард!) адджынгæнæн фæлмæн ныхасыл æлгъин кæй стæм, ууыл.

Бибо тæхудиаг дæр æмæ табуйаг дæр уымæй уыд, æмæ йæ дзыллæтæ кæй уарзынц, уый зыдта, фæлæ йæхи схъæлæй,

анервассонай нукуы æвдыста. Стæй арфæйаг дæр уымæй уыд, æмæ нын уарзынæн æфсон кæй кодта, бындур: хуымæтæг адаймагæй уæлдай ницы дæн æз дæр, æмæ мын-иу æхсызгон уыд, æцæгæлон бæстæты мын-иу Бибойæ фæсауонмæ куы æппæлдысты, уæд...

Чи нæ амæлы æмæ ма нæ чи нæ амæлдзæни, фæлæ Бибойы зианы фæстæ Ирыстони иумæйаг кæрт фæмæгуыр дæр, фæасæстхуыз куыддæр: Бибо дзы нал фаг кæны, йæ бынат дзагъыр дзастæй аздад, арвгом джихæй, цыма дуне, цы йыл амбæлд, уый йæхæдæг дæр не 'мбары, уыйау.

Ныр мæнæ ам, Тæмисчы, мæ зæрдыл æнæнхæлæджы куы æрбалæууыд, уæд цы ахъуыды кодтон... Кæд мæнæн дæр Ботъоты Æхсар йæ ирон уæздан ныхас былалгъæй нæ загъта, стыр зæрдиагæй мæ хуыдта, уæддæр мæмæ, загъæм, Бибо фæцис, уæд... Уæд цыма æнæхъæн хъæубæстæн дæр цины бæрæгбон уыдаид. Поджы ма Хазбийы зарæг куы систайд, йæ зæрдæмæдзæутæ хъарм хъæлæсæй та йæ, йæ цæссыгызгъалгæ, куы зарыдаид, уæд дзы уалæ хæхтæ дæр ма фæбузныг уыдаиккой.

Йæ кад йæ разæй кæмæн згъоры фæндагтæрдгæ, уыцы дзылæйы лæгтæй уыди Бибо дæр.

Фæлæ та уæддæр æмæ уæддæр Ирыстон йæ нæртон хъæбулды дæр хъулон уарзтæй уарзы, хæрамгæнаджы хъулон уарзтæй.

Мæ зæрдæ æмæ мæ зонд, чи зоны, æмæ кæлмхæрд сты, æндæр цæуылнæ ныццин кодтон, Артиллерийский уынг Бибойы номыл афтæ цырдаей, афтæ æвæстиатæй — раст ма цыма сæ каст æрмæстдæр уымæ уыд, æмæ куы фæзиан уайд! — кæй схуыдтой, ууыл?! Нæ, ме 'дзæстуарзонæй мæм ома æвгъауаг нæ касы йæ номыл уынг — кæй ном нæм хæссынц бирæ уынгтæ, уыдон чи сты, загъгæ, мин лæджы бафæрс, æмæ дын сæ дæс дæр нæ загъдзысты. Уыцы кады аккаг сты, ууыл ма чи дзуры æрæджиауы хорзæхæй...

Бибойæн йæ курдиат дæр йæхиау тамæнтæ калдта, ирд уыд. Ирдаей иттæг ирд уыди, фæлæ... Куыд фæлмæндæр æй загъгон, ныр цы загъфинаг дæн, уый? Куына йæ загъгон мæ хъуыды, уæд та былдауæн ныхæстæй уæлдай не сты мæ ныхæстæ.

Кæд Бибо дзæвгар рольты ахъазыд киноы дæр, æмæ театры дæр, уæддæр дзы æвæццæгæн æмæ, иу дæр йæ номгæнæн, йæ номхæссæн не ссис. Кæрæдзиуыл нæ бандæгъдысты, мæнæ Балæ æмæ Отеллойау.

Æмæ уæд махæн дæр, адæмæн дæр ома, æрттивæгтæ уарзынæй уæлдæр цыма не 'ххæссы нæ удхъомыс, нæ аивадæмбарынад. Уый азарæй нæма зонæм, нæма арæхсæм йæ цæфыл

Хадзыйы хуызæттæн, цы аккаг сты, уыцы æмвæзадыл кад кæнын, бæрзонд уды бæрзонд кад.

Ныр ма афтæ дæр зæгъын — зæгъын, уымæн æмæ ма уырыны: Бибо, йæ курдиат кæм райтынг кодтаид æххæстæй, кæронмæ, бындуронæй, ахæм ролыл нæ бафтыд, нæ бамбæлд — курдиатты трагеди дæр æмæ æмтгæй нæ аивады трагеди дæр уый у... Суанг ма Балойæн дæр, мæнмæ гæсгæ, сфæлдыстадон ахсджиаг цыдæртæ æнæ бакуыстæй, æнæ бафæлваргæйæ баззадысты..

Куы йыл басæттон æргом, уæд ма зæронд маст сног: абоны онг нæ бæрнон хъуыдыгæнджытæй иу æрхъуыдыгæнæг нæй æдзард хæстонты, æцæг стыр поэтæ Кочысаты Мухарбег æмæ Калоты Хазбийы; номхæссæн ирон лæг, нæ аивадон прозæйы бындурæвæрæг Секъайы; цъаммар дуджы амæддаг фыссæг, уæздæтты уæздандæр лæг Куызæджы.. Стæй ма артисттæн сæхицæй дæр бирæты.

Мæрдты ма ма схъæрз, Бибо.

Хадзы.

Дзуццаты Аранбеджы фырт Хадзы-Мурат.

Лæгдзинадæн дæр бирæ хуызтæ ваййы. Æндæр уæдæ дæ уарзон адæмы дзæвгар фылдæр хай, сервилизмæй сæйгæйæ, табу кæнæнт лæгхор тиранæн, табу кæнæнт мæнæ абоны æнæрай царды ныййарæг коммунистон тугдойны утопийæн, ды та, ирон поэт, уыдоны ныхмæ цæхгæр æрлæуу æмæ сын сæ галиу зондахаст, сæ реакцион дунæмбарынад сæ цæстмæ дар! Худ сыл æмæ сыл ку!

Уæнд уыдæттæ, уæнд! Зонгæ та йæ æгæр хорз дæр ма кæныс, æмæ уый адыл дæ адæмæн уарзон нæ, фæлæ æнæуынон кæй суыдзынæ, кæй дæм схæрам, сфыдæх уыдзысты. Уæддæр, уыцы адæмæн сæхи хæрзæбоныл хъуыдыгæнгæйæ, ды дæ уаг нæ ивыс, нæ сæттис, нæ цудыс алырдæмты, нæ тæрсыс ницæмæй æмæ никамæй! Уыцы адæмæн сæхи сæраппонд! Де 'нахуыр уарзты ныфсæй ныфсджынай.

Хадзы уыди поэт, æмæ уый адыл æцæг хъæбатыр, æцæг æхсарджын лæг. Йæхи удмæ хур бакæсын чи нæ фæуадзы йе 'мтут адæмы мæт-сагъæсæй, ахæм хъæбултæй уыд йе 'намонд-амондджын ирон уæзагæн.

Ахæм æмбæлттæй куы равдæлон ваййис, дæ уд сæ фæстæ цъæлтæй куы аззайы, гæвзыккæй, уæд банкъарыс, уæд, дæхи æцæг сидзæрæй, зæхх æмæ арвы хъодыгондæй. Уымæн æмæ дæ лæугæ хох æмæ дæ цæугæ мæсыг уый у, æмæ дæ удæй-удмæ, зæрдæйæ-зæрдæмæ, зондæй-зондмæ чи æмбары.

Уыцы цардыныфс æмгæрттæй иуы ном уыди Хадзы-Мурат, Хадзы...

Нæ йæ зонын мæхæдæг дæр, ацы æнкъарæн мæм цæмæн фæзынди, цы бындур ын ис, уый. Фæлæ æнахъом сабийы зианыл куы риссай судзгæ рыстæй, уыйау у мæ утæхсæн Хадзы-йыл дæр — цыма бынтон рæвдыдхъуагæй фæхъуыд йе 'мгæртты рæнхъæй, раст афтæ.

Дзыллайæн цымыдисаг чи уа, дзырды аивадæн та исты ахадгæ, ахæмæй нæ ахастдзинæдты цыма ницы уыд. Æрмæст цалдæр рухсхæссæг цауы, рухс дæр айдагъ мæхицæн хæссынц, æвæццæгæн...

Уæд ма уартæ æвзонг студент уыдтæн. Кæд мæ Хадзы нымадæй фондз азы хистæр йеддæмæ нæ уыд, уæддæр æм æндæр дунейæ æрцæуæг пехуымпарау кастæн — ахæм аргъуыцгæнæг цæстæй йæм Хъодзаты Æхсар æмæ Малиты Васойы ныхæстæм гæстæ кастæн, уыдон ын-иу йæ поэзийæ дæр æмæ йæхицæй дæр арæх æппæлыдысты.

Æхсайæм аз уыд, æнхæлдæн. Проспектæй Бутырины уынгыл æмдзарæнмæ здæхтæн. Æмæ дын уалæ къуыбырæй уырдыджы мæ ныхмæ Хадзы-Мурат æрцæуы. Æхсар æмæ Васойы ахуырамбал кæй дæн, æрмæстдæр мæ уымæй зыдта, стæй мæм уæвгæ дæр зонинаяй æндæр ницы уыди, фæлæ мæм уыцы зæрдæхæларæй бахудтис йæ мидбылты — уыцы дард мидбылхудт мæ абон дæр ма тавы. Æмæ ма мæ тавдзæн, цалынмæ ма исты хорздзинад æнкъарынхъом уон, уæдмæ.

Фæстаг азты сæрты куы фæкæсын Хадзымæ мæ мидзæрдæйы, уæд æй рæстæджы фæлмы хурдзастæй уынын, йе стыр нуарджын цæстгом худгæ-райгæйæ, чысыл циныл дæр иттæг зæрдæбынæй цингæнгæйæ. Æрмæст-иу уæддæр йæ зондджын цæстыты арфы æндзыгæй лæууыд алцыппæтæмбарæг æмæ алцыппæт уынæг æнгас, сусæггаг мидхъизæмар. Хорз зæрдæ, уарзæгой зæрдæ рæстæй æфхæрд куы баййафы, уæд уый вæййы ахæм фыдуавæры, ахæм дывæр масты ахæсты.

Æмбæлтты къордимæ-иу хатгай бауадыстæм — фылдæр уалдзæджы тæмæны, Сау цæугæдонмæ. Стыр фæндагæй цæдæр куы суайай хæхтырдæм, уæд уым иу уæрæх æрдузы рæбын зайы пæлæхсар æхсынцъы бæлас. Дидинаг ахæм тæмæн цæхæрæй фæкалы, æмæ пиллон урс артæй цы кæныс — бæстæ йæ урс цинай байдзаг кæны, цыма дун-дунетыл уый дидинагкалдæй арфæйагдæр хъуыддаг никуы ницы æрцæуы, уыйау.

Æмæ уартæ иу ноггуыр д уалдзыгон бон уыцы буц бæласы бын рухс дунейы уындæй райгондæй лæууæм, гаджидæуттæ уадзæм, зæрдæхъæлдзæгæй æууанчы ныхæстæ кæнæм — нæ иумæ дæр ома ахæмæй ницы ис, æмæ мах кæрæдзийыл цы нæ баууæндæм зæгъын. Хадзы куыддæр æфсæрмдзастæй бахуды, йæ сау цæстытæй зонды хорз рухс ракæлы, æмæ уымæ кæсын, йемæ иумæ худын æхцон у зæрдæйæн.

Уыди Хетæджы дзуары бон. Иуахæмы ма Хадзы йæ хъæбысы ныттыхта æмæ мын æнахуыр хъæрæй, лæгæн æрмæст йæхицæн лæгæй-лæгмæ цы фæдзурынц, уыдæттæ дзуры, ногджы йæ хъалæсыуаг ахæм уыд, цыма кæмæдæр додойаджы æртхъирæнтæ кодта, уыйау:

— Дæу мын галиузонд хонынц, о! Æмæ мæн та дæ зыгъуымæ, дæ галиу зонд хъæуы, о! Нæ ма хъæуы мæнæ мæн та уыдонны рахиз æмæ раст зонд! Сæ хорз, сæ раст, сæ рахиз æмæ ницæйаг зонд, о! Бамбæрстай? — æмæ мын ма сæрæн — хафт, рæвдыды ахъаззаджы хафт. Уыдис æм ахæм миниуæг дæр, фæлæ йæ къух нæ рыст...

Нæ рæстæджы æнæсæрфат зилдухæнты азарæй Хадзы фæхауæццаг йæ райгуырæн уæзæгæй. Куыд рауад хабар, цы рауад, уыдæттæ æз бæлвырд æмæ бæстонæй нæ зонын æмæ съл дзургæ дæр нæ кæндзынæн, фæлæ йын стыр зынтæй бафтыд нæ къухы ам цæрыны бар райсын — бузныг Камал æмæ Джыккайты Георгийæн (тыхст ран ис ныртæккæ йæхæдæг, æмæ йын Хуыцау баххуыс кæнæд!). Цæгат Ирыстоны цы фондз азы фæцард — йæ царды кæронбæттæн æлхынцъы азтæ, уыдон иуæй йæ хъысмæты удхайрагдæртæ уыдысты, иннæмæй та йæ амондджындæр бонтæ — афтæ хæдбар — сæрибар никуыма уыд. Йæхиимæ ныхæстæ кæнынæн, йæ царды цаутæ æвзарынæн; йæ хъуыдытæ биноныг кæнынæн ын ахæм фадæттæ никуыма уыд. Уæвгæ та, лæгæн йе 'цæг амонд циу, уый йæхæдæг дæр нæ зоны.

Стыр хæрзты бацыди Хадзы-Мурат ирон аив дзырдæн алы хуызты дæр — поэзийы дæр æмæ литературæ иртасыны хъуыддаджы дæр. Не 'ппæт литературæмæ дæр цæмæй ног хуызы æркæсай, ома идеологийы сахæнтæ æмæ хъадамантæй сæрибар уæвгæйæ, уымæн дæр ныфс хъæуы. Æмæ та уыцы ныфс дæр Хадзымæ разынди — Нигеры, Мысосты, Чермены, Георгийы æмæ иннæты сфæлдыстад æвæрста æрмæстдæр аивады домæнтæм гæстæ æмæ сын аргъ дæр кодта уыцы хуызы. Кæд не скъола, нæ литературон ахуырад — æмттæй нæ зондахаст цивилизацийы

растадмæ рацæуинаг сты, уæд сын уыцы фæрнæйдзаг фæндагыл Дзуццаты Хадзы-Мураты критикон фæллæйттæ æмæ йæ граждайнаг лирикайæ æнæ пайдагæнгæ нæй!

Чи зоны, æмæ йæ зыдта, æнкъардта удгоймаджы сусæг æнкъарæнтæй, нымад бонты дуг ма йын кæй баззади цæрынæнкусынаг, уый æмæ дзы, фæллад циу, уый фæрох: йæ кусæнуаты дуарæй дæ сæр бадар, æмæ та уартæ бады æмæ кæйдæр чингуытæ ногæй-ногмæ кæсы, æвзары, йæ хъуыдытæ фыссы æмæ фыссы — дзуры ивгъуыдимæ, абонимæ, фидæнимæ...

Ирон кад æмæ ирон намыс.

Æнусон царды цæсты, цыма, уыдон дидитæ-бибитæ йеддæмæ, ау, ницы сты?..

Адæмы фосæмвæз хонын, фосæмвæз ныллæг кæнын, алцыппæты тыххæй сæ азымы дарын, фауын, дæлдзинæг кæнын — нæ, æппæт уыдæттæн бирæ зонд нæ хъæуы. Фæлæ сæ стауынаг та, бынтон æнæаипп кæнынаг æмæ сын патриотон табутæ кæнынаг та уымæй ноджы къаддæр зонд хъæуы. Æмæ уымæ гæстæ афтæ зæгъын, цыма, растдæр нæ уайд: нæ алчидæр цы у, уый сты нæ адæм дæр, уый сты нæ дзыллæ дæр — Къоста дæр сты æмæ Хеста дæр. Иу кæцыдæр бæласы мыггаджы къох не стæм сыгъдæггондæй, фæлæ сау хъæд, пыхс æмæ æгæндæг. Уый адыл нæ хъæстаг мачи макæмай уæд, йæхицæй фаламæ, йæхицæй æддæмæ. Æмæ мын уæдæ, дунейы сконд хъулон ма уа, уымæ дæр мачиуал бæллæд — ахæм уыд, у æмæ уызæн. Уымæй гуыргæ у Бибойæн Бибойы кад, Хадзыйæн та...

Хадзымæ цы хъæнтæ, цы аиппытæ уыд, уыдон ма бирæтæм дæр сты, манæ мæхицæй райдай æмæ кæмæйфæнды дæр фæу. Фæлæ йæм цы хорздзинæдтæ зыдтой зонæг адæм, уыдон та айдагъ уый исбон уыдысты, Хуыцау сæ рæдауæй иунаг уымæн ралæвар кодта. Сæ фæрцы ивддзаг никаимæ фæуызæн, стæй йын искæмæй бавивæн дæр уымæн нæй, кæд уыцы гипотетикон-виртуалон исчи йæ лæгдзинады æууæлтæм гæстæ хуыздæр уызæни Дзуццы-фыртæй, уæддæр. Уæдæ ис, бæлшæвиччытæ, ис «незаменимые люди»!..

Хадзыйы æфснайæн бон...

Июны майы дзæбæх сæрд, мæ къона акæнайы рухсдзæстæм сæрд. Афтæмæй дæ фæрныг хæдзарæй дæ удæн æнакæрон зынаргъ æмгары мардмæ цæуыны цыдæй рахиз — йех, цард, йех...

Цалынмæ къорд лæппуйæ Цæгатæй Хуссармæ нæ фыдохы фæндагыл цыдыстæм, уæдмæ æз мæ цæстæнгас хæхтыл, бæлæстыл, хицæн къæдзæхдуртыл, Æрра Доны уылаентыл хас-

тон — цæвиттоны хъуыддагæй, цæуылдæриддæр маæ цæст хæцыд, уыдоныл æй фæстиат кодтон æмæ-иу мæхиимæ дзырдтон: «Æппæт адæттæ ма фæстаджы фæстаг хатт кæй уыны, уый кæцæй хъуамæ зыдтаид Хадзы-Мурат, фæлæ уæддæр цыма ныр йæ цæстангас ацы дурты, доны уылентыл, балæсты, хæхтыл æндæгъд-ныхæстæй баззад, уыйау мæм дзуры маæ зæрдæ. Æмæ нырæй фæстæмæ уырдыгæйты фæрсæгау кæсдзæни дунемæ, стæма, маæ фæстæ цы бадæ, афтæ адджын æмæ ма мæнг дæ, зæгъгæ...»

Ай-гъайдæр, нæ цæуынц мах хуызæн мардмæ æндæр рæтты: магуыр лæджы зианы, марды сынтыл чи схæца, уый не ссардзынæ, иннæ зианджын хæдзары мæрддзыгойы бын зæхх æртасы — рагæй дæр цæстмæ кæй сты нæ хынцæны æгъдæуттæ, уый алчидæр зоны. Æмæ хинымæры хынцъым кодтон, зæгъгæ, Хадзымæ, уавæн ис, æмæ нывыл ма æрцæуа адæм — антисталинист (æмæ кæм!) антикоммунист (æмæ кæм!), антипрезидент (сæхи къаннæг бæстæйы стыр президентимæ кæрæдзи нæ бамбæрстой рæстмæ), æнæфæхæцæг, æнæсой поэт кæй хъæуы?.. Бæргæ, йæ фондз уæйыг фыртæй уæд та иу куы уайд нардуарæг...

Хуыцауы тæрхонæн развæлгъау базонæн куыд нæй, афтæ рагацау нæй базонæн дзыллæйы зæрдæйы уаг æмæ зондæн дæр: Дзуццаты Хадзы-Мураты зианмæ айдагъ Дзуццаты зианмæ цæуæгау нæ, фæлæ комбæсты, хæхбæсты — æнæхъæн ирон адæмы зианмæ цæуæгау æрцыдысты дзыллæтæ. Мардæгъдау дзы куыд кодтой хистæрæй — фæсивæдæй, уый та Цæгатæн дæр бындуронæй фæзминаг у. (Нæ хъæуы иу сылгоймаг æрæджы афтæ батæхуды кодта: «Тагъддæр куы амæлиң, цалынмæ ма ир сæ зиан æгъдауыл æфснайынц, уæдмæ!»)

Цыфæнды куы фæуа æмæ куыдфæнды куы фæуа, уæддæр та адæм иу лæгæй зондджындæр æмæ фендджындæр разынынц. Фæлæ сæхицæй æппæт адæмы хъысмæтты бардуæгтæ чи 'нхъæлы, уыдон телеуынæн фæрæзты нæ бауагътой мæрдæгъдаугæнгæйæ Хъодзаты Æхсар æмæ Малиты Васойы раныхæстæ равдисын.

Цæй, Хуыцаумæ згæ ницы кæны...

Кæмæндæрты зæрдæхалæн хъыг ма уæд, фæлæ Хадзы йæ райгуыран хъæуы уæлмæрдæ кæй æрцыди ныгæд, уый мын кæмдæр æхсызгон дæр ма у: иугæр дæу дунемæ раттыны аккаг кæм уыди дæ ныййарæг зæхх, уым де 'нусон хæдзарæн дæр хъуамæ бæзза. Куы йæ зонæм: чидæртæ раздæр суанг мавзолейты аккаг дæр ма фæкастысты адæммæ, æнæнымæц цыртдзæвæнты...

Удрыстæй фæфыстон адæттæ, стæй коммæ Ныхасы Уастыр-

джийы цурмæ æрцыдтæн. Кæсын хæхтырдæм, Хуссар Ирырдæм, Хадзы-Муратырдæм...

Уыцы æнамонд бон уый дæр зианы æгъдауы фæдыл ацыди сæхимæ. Бахæццæ, бахуыссydi фæлладæй. Æмæ — нал райхъал. Æнустæм сæхимæ баззад.

Искæй къаддæр куы тыхсын кæнид, ууыл-иу архайдта кæддæриддæр. Йæ адзал дæр ын уыцы хорзы бацыди: тухийаджы ласинаг нæ фæцис йæ мард.

Баззад уа-а-артæ уым, сæхимæ, хуссары. Афтæ загъд ын уыд уыцы æмгъуыдыл, ницы йын у мах бон...

Фæлæ уæддæр æмæ уæддæр лæг йæхимæ йæ цуры цыдæр азымджын цæмæн кæсы, цæмæн — и, Цæгат Ир?

01.08.00

НÆХИОНТÆ

Санаторийы æнæнизæй йæ фæллад чи уадзы, ахæм сывæллæттæ дæр ис, скъоладзаутæ кæстæрæй хистæрма, уæллаг дыууæ уæладзыджы дзаг сты. Ис сын хъомыл адæмæй раздæуджытæ æмæ цæстдарджытæ дæр, мæнæ-иу кæддæры ленинон ногдзаутæн куыд уыд, афтæ.

Бон-изæрма доныбыл дæлвæзы фæхъазынц, сæхи фæнайынц — сæ карма гæстæ сыл куыд фидауы, афтæ сæ хъæрараллойæ бæстæ сæ сæрыл сисынц. Лæппутæ хылтæ дæр авæй-йынц, уæдæ нæ. Мæнæ ЧП кæй хонынц, уый дæр дзы рауади: хистæр чызджытæ æмæ лæппутæ уырыссаг арахъхъæй сæхимæ чысыл базылдысты, æмæ сæм уый адыл сæ царды бæлвырд фæткы домæнтæ æгæр къуындæг фæкастысты æмæ цыдæр арæнтæй ахызтысты, сабитæн конд арæнтæй. Йæ фæстиуæг — фæддæдуар сæ кодтой.

О, æмæ уыцы сывæллæттæ бон æртæ хатты хæрынмæ куы фæцæуынц къордтæй рæнхъгай-рæнхъгай, уæд цыдæр æнахуыр маршы хъæртæ фæкæнынц уырыссагау, иуахæмы сæ Къостайы «Балцы зарæг» дæр райхъуыст, уый дæр дæ къæхтæ раст аразыны охыл. Иу ныхасæй, муштра муштра у!

Гъемæ дын иу бон та куыд фæцæйцыдысты, сæ зомбигæнæг стихтæ хъæргæнгæйæ, афтæ мын зæронд лæгтæй кæцыдæр загъта (номæй йæ барæй нæ амонь, уымæн æмæ сæ фылдæр уый зондыл хæст сты):

— Адонмæ кæстæ-хъусгæйæ та мæ зæрдæмæ советон рухсы цъыртт ныккæсы, цыма та нæхионтæ æрбацауынц, уыйау! Нæхионтæ...

Уæд махонтæ та кæцытæ сты, махонтæ?

Уый цалынмæ сбæлвырд, сбæрæг уа æнæивддзагæй, уæдмæ паддзахадæн дæр æмæ æхсæнадæн дæр абоньккон цæстгом нæ уыдзæн.

12.08.00

ÆЗ ЦЕЛЫЙ ОСЕТИН ДÆН

Хурауон дыууæ чысыл лæппуйы хъазынц. Сæ мадæлтæ сæм иуварсæй сæ хъус дарынц. Лæппутæм хæстæгдæр бацыдтæн æмæ сæ фæрсын:

— Иронау зонут?

— Æз зонын, — зæгъы сæ иу, бурхил. Иннæ мæм æнцад кæсы, цыма мæ хорз æмбары, уыйау, фæлæ йæм мæ иударон фарстæн дзуапп дæттын нæ цауы — фæлмацыд дзы у... Бакастæй та саулагъз, саудзæст, саудзыкку. Бурдзаладжы йæ номæй бафарстон.

— Азæмæт.

— Ды хорз лæппу дæ, Азæмæт.

— Мæнæ уый та Костик у. Краснодары цæры. Æмæ Костик половина ирон у, æз та целый осетин дæн.

— Хорз загътай... Æмæ скъоламæ та нæма цауыс?

— Осенью бацаудзынæн.

— Фæззæджы ома.

— О, фæззæджы.

— Æмæ кæзон дæ?

— Уæлæ владикавказæг.

— Горæтаг, зæгъгæ, дзурын хъæуы.

— Горæтаг, — загъта та коммæгæс-уисæнгæнагæй, фæлæ йæм ахæм дзуапп бынтон раст нæ кæсы — далæ Алагир дæр горæт куы у... Æмæ бафтыдта йæ дзуапмæ: — Владикавказы горæты горæтаг!

— Уæд та дзауджыхъæуккаг зæгъын хъæуы.

Фæлæ та ныр дæр йæ зæрдæмæ цыдæр нæ цауы. Йæхион та тæры:

— Дзауджы... Дзауджыгорæтаг!
 — Маладец, мæлдзыг! Ахæм зонджынаы дæ мыггаг та кæмæй у?
 — Уртаев... — Иронау æй куы зæгъид, уый йæ фæнды æмæ йæхимидæг ууыл тухитæ кæны.
 — Иронау куыд дзургæ у дæ мыггаг, уымæй дæ бабайы ба-
 фæрсдзына, хорз?
 — О.
 — Бирæ цар! Мæнæ Костик дæр æнахъæн осетин суæд, це-
 лый ирон.
 Фæстæмæ сæ хъазтыл фесты.
 Фæссихорæй Азæмæтмæ йæ фыд бæрæггæнæг æрбацыд.
 «Аудийæ». Азæмæт æй, мæнмæ амонгæйæ, цæмæйдæр фарс-
 та...

28.07.00

ТАЛА АНДЗАЛМ

Къуындаг-æнгомæй къудзийау æрзадысты æхсæр, æхсын-
 цъы æмæ тæрс. Чидæр, æвæццæгæн, садзгæ æхсынцъы ныккод-
 таид, иннæтæ та йæ фарсмæ хæдæвзæрдæй æрзадысты æмæ
 сбæлæстæ сты.

Æхсæр уыцы рæхснæг тала æндзалмæй хæрдмæ фæцыд.
 Иу цыппар метры дæргъæнæй фидар хъил уыдаид, йæ зæнг
 белыхъæдæй зына-нæзына ставдæр. Фæлæ уырдыгхъæдæй
 бахус кæддæр æмæ ныр фембыддзæф, йæ цъар лæбыры.

Афойнадыл æм ничи фæкомкоммæ æмæ бынтон дзæгъæлы
 фесæфти сæрыстыр æмрастæй. Æвгъауаг уыд, æвгъауаг...

29.07.00

ДИДИНДЖЫТЫ ПУЦАЛ

Дон-дон тæккæ былгæрæтты дурдзуан цыдтæн — доны ны-
 гъуылдæй чысыл уирагдуртæ сæ аив хуыз куыд скалынц, уымæ
 касынаы нæ фæфсæдын. Стæй, кæд дæ амонд ацæуа, уæд кæнæ

æнахуыр нывимæ дур ссардына, кæнæ истæй хæрзæнгæс, кæнæ та суанг хуынкъ дур дæр ма!

Æрра Дон мæгуырау разынд ахæм хæзнатæй. Уыйхыгъд бамбæлдтæн цалдæр уæрæхчыл хурдзаст дидинагыл — ромашкæтыл (æвæццæгæн, æхсынчыыхос лыстæгдæрты хонынц, мæнæ хæмпæлау арæх чи зайы, уыдоны.)

Æртыдтон сæ хъавгайæ, сæ бындзæфхад уым куыд баззадаид, афтæ — кæд, зæгъын, уидагæй зайынц, уæд сæ мыггаг нæ сыскъуыйдзæн, ома æз æрдзы хъыджы нæ бацæудзынæн.

Чысыл дæлдæр сакъадахыл хъæзджыны зади пухдымæгджын кæрдæджытæ — мæ дидинджыты пуцалæн ахъаззаджы уалæмхасæн фæлыст. Мæхи абæгъæввад кодтон æмæ сакъадахмæ уæрджытæм доны бауадтæн — Æрра Дон æрмæст æрра дон нæу, фæлæ ма цъайы донау узал дæр у, — æмæ æртыдтон кæрдæджытæй. Æмæ дидинджыты баст æцæгдæр диссæджы рæсугъд фæаив, раст паддзахы чызджы уаты дæр сфидыттаид.

Æнæфенд хохаг лæг дæн æмæ кæддæриддæр дидинджытæ цыдæр æфсармдзастæй фæхæссын, къæмдзастыгхуызæй, цыма, нæлгоймагыл цы нæ фидауы, ахæм фидиссаг хъуыддаджы бацæуын..

Мæ размæ сылгоймæгты къорд фæци, дæлвæндаджы суадонмæ цыдысты.

— Цы дзæбæх букет æм и, цы! Йæ бонæй уа кæмдæр чидæр! — худгæбылæй бакодта сæ иу, æрыгонæй æнæнтыст цъæхдзаст чызг чи уыдаид, ахæм.

Æз æм дидинджытæ æнæдзургæйæ бадаргъ кодтон. Уый раздæр фæкуыддæрау, цыма æцæгдæр кæйдæр амондмæ фаныхылдта, уыйау, стæй сæ уæддæр айста:

— Бузныг...

— Хæлар дын уæнт — дæ хай уыдысты, æвæццæгæн, æндæр никæй.

Дыккаг бон райсомæй æз дæр суадонмæ ныццыдтæн. Æмæ дын... Æмæ дын мæнæ мæ буц дидинджытæ къæхты бын цъæлтæй-ссæстæй лæууынц — кæуынц. Фыццаг раст мæ зæрдæсар асау, стæй мæм æнахуыр хъуыды фегуырд, æмæ сылгоймагæн йæхицæн фæтæригъæд кодтон: чи зоны, æмæ йын мæ дидинджытæ æнæнхъæладжы йæ зæрдæйы рагон хъæдгом фæцагайдтой, æмæ йæ рох рыст сног...

БЭЛАСЫ ЗЭНГ

Нæ хъуджы Зилгæйы хъæуысæр хизæнæй хатгай куы 'рцæйтæрын, уæд уыцы иугæндзон уæлмæрдты раз тутабэласы зæнгыл йæ бæрзæй хъуамæ фæхафа-фæныха. Тута хъайваны стæвдæн сси, удагæй дæр тыхджын у æмæ хъуджы знæт рахаф-бахафæй йæ бындзарæй не 'нкъуысы. Зæнг ныхæнырдыгæй сæрттыфта, слæгъз, фæсырхбын згæхуыз. Йæ цъары зыхъхъырты ранæй-рæтты ныссагъдысты хъуджы хъуыны æрдутæ.

Нæ хъут ыл йæхи куы фæхафы, уæд бэлас цыма йæхицæй ныб-бузныг ваййы, афтæ мæм фæкæсы. Стæй дзы цыма нæ хъут дæр разыйæ базайы. Æз та, адæймаг, сæ цуры æцæгæлонау фенкъарын махи уыдон мæнæй фылдæр бавæйынц æрдзæн, сæ кæрæдзийæн..

Фæрв йе 'намондæн æрзади суадонмæ æруайæн къахвæндаджы тигъыл. Дæлвæндагмæ цæугæйæ дæр æмæ фæстæмæ уалæмæ здæхгæйæ дæр алчидæр æнцойы охыл фæхацы фæрвы зæнгыл — йæ цъар слæгъз, мынæг æрттыгд кæны. Йæ сатæг буармæ бавналын æдзухдæр æхсызгон ваййы.

Фæлæ дын абон фæкоммæ дæн бэласы зæнгмæ. Кæддæр, бэлас ма таладæр куы уыд, æрыгондæр ома, уæд ын иу сæрджын чидæр йæ зæнгыл кæстæр æнгуылдзы стæвдæн тел куырмæлхынцъæй сыздыхта, йæ иннæ кæрон та йын æндæр бэласмæ бабаста — ныр адæм уалæмæ-дæлæмæ телыл хæцгæйæ цæудзысты æмæ уыцы сæрджынæн арфæтæ кæндзысты.. Тел асасти, цæг бэласыл æнахъинон æлхынцъæй баззад æмæ ныннихст йæ удагас буары, ныххурх æй кодта.

Уыцы бонæй фæстæмæ фæрвбэласы рæзты цæуын æфсæрмы кодтон, цыма йыл уыцы æрвæдзæг комкоммæ æз бакодтон, уыйау. Уæвгæ та афтæ дæр у: æз уыдтæн, æз, уæдæ чи?..

01.08.00

ГЪÆЙ-ДЖИДИ!..

Чысыл рæстæг дæр — дыууæ боны дæр фæуæд! — хибарæй куы аззайыс дæ бæрныгонд куыст, дæ бинонтæ, дæ хорз æмгæрттæй, уæд дыл дæ царды мысинæгты зæй ранкъуысы. Сæ иутæ кæддæры амондхæстæ бонты рухс фæхæссынц, иннæтæй зæрдæ ныккæрзы, ныхъхъæрзы, аннæтæ та, Пушкины загъдау, рухсдæф хъынцъым ваййынц — светлая печаль..

Æмæ уæд, хæдбар-хибарæй, ныттахуды кæныс зæрдæйы бынæй, сæнттацæгдæн бæллиц дын кæй у, уый кæд фæзоныс, уæддæр:

— Гъай-джиди, æмæ дæ дæ рагъы æмæ гуыбыны мæт, дæ бинонты дарыны мæт ма 'вдæрзæд æмæ уый адыл æрвылбон куыстмæ ма цу, фæлæ дын хуымæтæджы нывыл цардфæрæзтæ — фадæттæ ма уæд, ма, цæмæй иудадзыгдæр гæххæтт æмæ фыссæнгарзимæ дзыррдзуаны куыд цæуай — æхцон æмæ стыр тухиаджы дзыррдзуаны!

Уæд та йæ фыссæнсысы фæрцы йæ къухы исты ахадгæ, исты рæгъмæ хæссинаг аивадон уацмыс ныффиссын кæмæн бангтысти æмæ дзы йæ курдиаты сфæлдыстадон хъомыс æнæдызæрдыггаг уырнинагæй чи равдыста, уæд та-иу уыдонæн куы уайд ахæм уавæртæ...

Хъуамæ ахæм курдиаты хицауы æхсæнад сæхæдæг ма уадзиккой æндæр куыстытæм, къæбæрамал куыстытæ кæнын. Хуыцауай дæр тæригъæд у, Хуыцауай — стæй худинаг: уый дын, дзыллæ, дæ амондæн, дæ адæймаджы амондæн, курдиат — сызгъæрин ралæвар кодта, ды та дзы æмбæлгæ хуызы пайда кæнынмæ нæ арæхсыс!

Нæ, ныхас, мæнæ мыдыбындзыты æлдарæн цы цард ис, ахæм цардыл нæ цæуы. Бухъ цардыл, ома, æвæлмон, æввонгхорæй. Фæлæ ахæм лæгæн, йæ хæдзары мидаг сфæлдыстадон куыст кæй кæны, тухиты тухийагдæр, фыдæбæтты фыдæбойнагдæр куыст, уый тыххæй йын æхсæны-паддзахады фæрæзтæй нывыл цардвæг мызд фид...

Ахæм фæтк и, зæгъæм, ахуыргæндты куысты: наукайы фæллойдæнæйæ чидæр исты темæйыл дæс азы куы фæбада, уæддæр йæ мызд цæуы (цæс хорз сты абоны бон сæ царды уавæртæ æмæ цæс наука у сæ наука, уый æндæр ныхас у, хъуыддаг принципы мидаг ис). Фæлæ, зæгъæм, фыссæг уыцы дæс азы ног «Война и мир», ног «Ирон фæндыр» фыстæйæ куы фæбада, уæддæр æй куыдзы хъуыды дæр ничи æркæндзæн, сыдæй куы мæла, уæддæр.

Æцæг сæнттæ куы цæгъдын ай: ныр дын ахæм цыт-кад кæнын куы райдаиккам хъуыддагæй, уæд та нæм, хæрзаг, бæстæ паддзахады хардзæй даринаг-хæссинаг курдиаттæй байдзаг уайд; махæн нæ иунæг хорз зонгæ цард æрмæстдæр хæраймаг цард у, æндæр нæ зонæм æмæ, æвæццæгæн, нал базондзыстæм нæ удегасæй. Фæлæ та, ау, дзæнæты дæр иутæн дзæнæтондæр бынæттæ ис? Цæй, раздæр уал уырæм бахауын хъæуы...

ТАБУ, СЫЛГОЙМАГ, ТАБУ!

Бынатты фастауарцы охыл уыздæн, æндæр нын уæдæ хæрæндоны нæ дыууæ фынджы цæман баиу кодтой — цыппары басты астæй бадæм.

Хæргæ-хæрыны дæр рауайы исты ныхас, уæдæ нæ рауайы. Нæ фынгæмбæлттæй та иу — Надежда Михайловна йæ ном — камыты уыз сæумæрайсом, уыздæттæ нымайы. Æппындæр æм, зивæг цию, уый нæй, исты фенынмæ, исты базонынмæ — зыз æмæ кæрæф, æнæнцой адæймаг. Иу ныхасæй, хæлофæй цæры, йæ дæргъæтин царды йын цы нæ бантыст, цыма уыздон баййафыны, баххæст кæныны фæнды бацыд, уыйау.

Иннæ сылгоймаг, арыгон, Хакамадайау йæ сæр цыбырæлвыд, стæй уыйау бæрзонд æмæ хæрзконд дæр у, гъе, æмæ дын уый, зæронд усмæ амонгæйæ, афтæ куы бакæнид:

— Йæ зæрдæ ма, тæхудиаг нæу, цас цыздæртæ агурь æмæ зæгъы! Мæн та æппындæр ницуал æндавы ныридæгæн.. — Æмæ ахæм зæрдæсаст уыз йæ хъæлæсы уаг, æмæ йæм раст кæутæ-æрдиаггæн-гæйæ бацу, мæнæ дæ цардыуалдзæджы куыз атагæр дæ уд, зæгъгæ.

Ницы йæм сдзырдтон, мæ цæстæнгас дæр ыл нæ афæстиат кодтон — барæй: уыз æмæ æнхъæла, йæ ныхæстæ йын ницæмæ æрдардтам, зæгъгæ...

Изаргæрæтты Ныхасы Уастырджийы карст къæдзæхы рæбын нæудзар фахсæм ссыдтæн. Æмæ ам мæ алыварс алыхуызон дидинджытæ бæркадджын арæхæй куы ауыздон, уæд цызæр æгъдауай мæ зæрдыл нæ фынгæмбал арыгон, фæлæ царддомд сылгоймаг æрбалæууыди. Стæ-ма, зæгъын, æртонон ын дидинджытæ, кæд ын фехсызгон уыздæн, уæд та...

Æмæ дын дидинджыты дæстæджы 'хсæн хæрæгсындзы рæсугъд цокора дæр куы фæкæнин — ома царды дæр арæх афтæ рауайы, æххæстамондджын нæ ничи у, алкæмæ дæр нæ ис йæхи зæрдæйы сынчытæ, йæхи дудгæтæ æмæ хъæрзæнтæ.. (Кæнæ та æндæр символхæссæг дидинджыты баст дæр ис скæнæн: хæрæгсындзыты 'хсæн иу дидинаг батух — ома иу боны фæндагыл цардыл стырзæрдæ кæнын нæ хъæуы, къæвдайы фæстæ та хурбон дæр кæндæн..)

Цалынмæ фæстæмæ санаторимæ здæхтæн, уæдмæ дзæбæх æрталынггæрæттæ. Афтæмæй та чызг-сылгоймаджы нæдæр ном — мыггагæй зонын, нæдæр, кæцы уаты цæры, уый.

Кæрты мæ размæ фæци Калоты Харитон. Мæ дидинджытæм

мын дисганæгау касы. Цы фенхъал уыдаид, мæгъа, фала æз махи рæстытæ кæнынмæ фæдæн:

— Манæ абон нæ фынгамбал сылгоймæгтæй иуæй ахам зардæцъист ныхæстæ сирвæзт, æмæ йын кæд тæригъæд нæ фæкодтон. Æмæ йын, зæгъын, ацы хæмпæлтæ... — Æмæ бакæстæй цы хуызæн у, уый йын амонын.

— А-а-а, æз æй куы зоньн! Йæ ном Светланæ у, йæ мыггаг та... — Æмæ дын мын ме 'рдхæрдтæй иуы мыггаг куы зæгъид, — Де 'мбалы æрвад хо у...

Дидинджытæ Светланæйæн кæмæндæр барвыстон. Дыккаг бон мын аходæны рæстæг уырыссагау арфæ ракодта:

— Спасибо. Хоть и неожиданно, но было приятно. Я поняла, что это в ответ на мою вчерашнюю жалобу...

Сахат цыдæр рауадаид, афтæ æнæбары иу ныв ауыдтон: Светлана сæ уаты балкъонмæ рацыд æмæ, айдæнмæ кæстæйæ, йæхи аивтæ кодта. Æз фæкъæмдзæстыг дæн, тагъд-тагъд махи иуварс айстон.

Табу дын, сылгоймаг, табу, — дзырдтон мæхимидæг. — Ды æнæрай хъысмæтæн сæттын куы бакомай, уæд ма махæн та ныфсы хос чи уызæни, нæ тых дывæргæнæг?..

30.07.00

ИУ РЫНДЗÆЙ ИННÆМÆ, УÆЛДÆРМÆ

Ныхасы Уастырджийы кувæндоны къæдзæхы карсткъул æхсызгон дисы æфтауы йе 'рдзон тызмæг рæсугъд уындскондæй. Ноджы ма йæ тæккæ цъупмæ, иу рындзæй уæлдæр рындзмæ хизгæйæ, куы схæццæ уай, уæд та уæлдайдæр..

Фала уал раздæр дыууæ нихасы уыцы къулмæ фидаргонд урс згъæрай арæзт Уастырджийы сурæты тыххæй зæгъæм. Хъуыдис æй кæнын æви нæ хъуыдис, аивадон æгъдауæй бæззон у æви нæу — æппæт уыдаттыл нæу мæ нихас. Æрмæст, кæд ма дызардыджытæ кæныны бар ис, уæд æз дæр махицæй зонджындæрты бафæрсинаг дæн цæмайдæрты.

Цымæ ма ирон мифологон Уастырджи æмæ Георгий Победоносец-драконоборец исты бавæйынц кæрæдзийæн? Стæй,

дам, уæвгæ дæр Уастырджи Уас Георги нæу, фæлæ — Уас Тарги!

Манæ ацы хабар та куыд у æцæджы æгъдауæй: Георгий Победоносец, дам, цы калмы мары йæ арцæй, уый муртаккаг дини символ у. Ау, кæд афтæ у, уæд муртаккаг кувæндон, уырнынады охыл табугæнæн бынаты чырыстон дини сыгъдæг дзуары цыртдзæвæн цы 'гъдауæй фидауы? Алы дин дæр йæ равзæрдæй фæстæмæ уырнынады ныхмæ куы вæййы!

Цæй, мах та нæ фырахуыргондæй æмтгæры æмæ арвистон цынæ кæнæм.. Фæлæ кувæндон аивы æгъдауыл аивгæнджытæ дæр ис: диссаджы фидауц систæ дзы амайынц æмбисыл саст дойнаг дуртæй сомихаг сисамайджытæ...

Хъæдæмбæрзт къуылдымыл уæлæмæ хохмæ куы цæуай, уæд цасдары фæстæ схæццæ уыззынæ фыццаг рындзмæ, иу-фæндзай метры бæрзæндæн у. Акæс-афæлгæс уырдыгæй хæхбæсты дунемæ, æмæ та дæм ногæй бахъардзæни, куыд æмбисонды рæсугъд, куыд аламмæты диссаг у нæ гуырæн-цæрæн зæхх, æмæ куыд худæг, куыд тæригъæддаг у адаймаг, уый. Æндæр уæдæ нæдæр Хуыцауы лæвар — зыбыты лæвар! — цардæн зонæм аккаг аргъ кæнын, нæдæр лæгыл æппæтæй æну-выддæр малæтæн: нæ фæсхъус куы фæулафы, уæддæр ма нæм дардæй фæзыны æмæ нæ Хуыцауы цæстытæм бакæсынмæ нæма фæвдæлы.

Рындзæй фæлгæсыс, æмæ зæрдæ йæхи риуы къулмæ балхъивы — иуæй фырдисæй, иннæмæй фыртæссæй-фырадæргæй: иу санчъех ма акæн, æрмæстдæр иуæг санчъех æмæ ма, къæдзæхы былæй æмраст бынмæ тæхгæ-хаугайæ цы фондз секунды цыдæр ацæрай, уый — дæхи, стæй... Иу рæстæмбис санчъех ма баззад ацы мæнгуд рухс дуне æмæ уыцы æнусон мæйдар дунейы æхсан — уыцы хъуыдыйæ авæры зæрдæ сисбын, уыцы хъуыдыйæ! Æмæ манæ цы дзæбæх хорз у магуырай дæр цæрын!..

Иу-дæс æмæ дыууиссæдз метры та суай исты амалæй, æмæ дын манæ ног фæлгæсан рындз. Арвмæ бæрæг фæхæстагдæр дæ, дуне дæр зынгæ фæуæрæхдæр. Æмæ — диссаг: зæрдæ фен-цойагдæр, фæуæндондæр, йæхи фыццагау тæппудæй нал æлхъивы риуы мидгуыдырма. Стæй куы асхъиуис былхауанæй, уæддæр ахæмæй цыма ницы æрцæуид, цыма афтæ æмбæлы, иугæр бæрзондмæ кæм схылдтæ, уым...

Фæлгæсыс та ацы рындзæй дæр, æмæ дæ ирон цæст не 'фсæды, дæ ирон риу нæ дзаг кæны дæ ирон дун-дунейы уынд-

кондæй, кæмдæр дæ мидæгæй та иу хъуыды фæрæхой-фæрæхой кæны: æмæ ды ацы ирон дунейæн йæ аккаг дæ, ды, и?.. Нæ дæ — æндæр дын де сфæлдисæг тæхыны æрдзон фæрæзтæ дæр радтаид ацы базырмондаг бæстæйы.

Схаццæ дæн тæккæ бæрзонддæр цъупмæ. Рындзыты рындз. Æнцад лæуу, æнцад кæс, æппындæр мацы дзур.

Æрмæстдæр иунæг хъуыддаг фидæуы ацы бынаты: арвимæ цæстæй цæстмæ лæугæйæ табу кæн дæхмидæг, кув дæхмидæг Хуыцаумæ. Æмæ кæдæй-уæдæй сабыр цин кæн, удгоймæгты 'хсæн адæймаг кæй дæ, ууыл.

31.07.00

УЫЙ, ДАМ, АПОКАЛИПСИС У

Æрдæм, Тæмискъмæ, цæугæйæ, горæты «маршруткæйæ» Танкмæ куы 'рхæццæ дæн, уæд дын фистæг адæммæ дæр æмæ æвæджиауы арæхæй тындзæг фæсарæйнаг машинæтæм дæр куы фæкомкоммæ уаин. Æнахуыр хуызы сæм фæкомкоммæ дæн, æнахуыр хуызы: уыдонмæ кæстæйæ, мæ риу куыддæр ауазал, мæ зæрдæ стыхст-скатай, мæ зонд бацахстау, бæрæг исты хъуыды нал ахста. Схъуырдухæн дæн ме 'нахуыры уавæримæ. Тынгдæр мæ тухæнæй уый мары, æмæ циу, цы мыл амбæлд, уымæн кæй ницы æмбарын.

Стæй дын мæхæдæг мæхи сабыртæ кæнын куы райдаин, ме 'нкъарæнтæ цы сты, уый дын мæхицæн дистæгæнгæйæ дзурынмæ куы фæуин: «Афтæ мæм кæсы, цыма æз адонæй, далæ уыцы адæмæй нал дæн, цыма сын æппындæр ницы баваййын. Стæй цыма сæхæдæг дæр — фистæгонæй дæр æмæ бæхджын-машинæджынæй дæр — сæхæдæг дæр цыма фецæгæлон сты æрдзон дунейæн. Ноджы цыма æрдз йæхæдæг дæр, суанг зæххон æрдз æнæхъæнæй дæр цыма дзæгъæлгæрахæй фæзынд, Дунесфæлдисæг-Скæнаджы æвастæй. Хъæугæ та æппындæр цыма ницæмæн кодта галактикæйы уазал къуырфы мидæг — искуыдæр ма цъентæ ихы уæлæ рæвдыуарзаг дидинæг фидæуы? Гъе, уымæ гæстæ бирæ цæрæнбон нал и далæ уыцы адæм, уыцы машинæтæ, уыцы зæххон дунейæн — хæрзцыбыр рæстæг ма сæ тавы Хуыцауы хорз зæрдæйы хъарм, нымад бонтæ раст... Сайды фестæм, адæм, сайды! Дунемæ нæ æрмæстдæр уый охыл

рауадзы нә уадзәг, цәмәй йә кусджыты хуыздәр кусәг — Удхәссәг — әгуыст ма уа! Цы уд ахәссы, цы уд стоны Удхәссәг, уый цас хуыздәр вәййы, әнәтәригъәддәр әмә сыгъдәгдәр, уыйас ын әхсызгондәр вәййы, уыйас тынгдәр фәцин кәны йә амәддагыл. О! Хорз, фәуәд афтә дәр әмә уфтә дәр, фәлә мәнән адон цавәр әнкъарәнтә сты, адон? Уый, ау, әцәгдәр дунейы сәфт әрбахәстәг, әмә йә әз әшпәты разәй банкъардтоң, и? Уый у АПОКАЛИПСИС?

Фәцәйхуыдуг кодтоң, фәцәй. Әххуысагур ме 'мвәндагонтәм бәргә бакәс-бакәс кодтоң, фәлә мын цы сә бон уыди, цы уавәры ахасты фәдән, уый куы зыдтаиккой, уәддәр?..

Бәхты размә куы ныххәццә стәм, әрмәстдәр мә уәд суагъта сулаффын мә мидтәлы. Әмә та дуне ныссәрдыгон дуне, ныссаби райдзаст — цәрән та дзы уыд әнәмәт, сәлхәрәй...

Мемә әнәбакәсгәйә дыууә газеты әрластон — «Известия» әмә «Общая газета». Әрмәстдәр сә дыккаг бон райдыдтон кәсын. Әмә дын цәттә диссәгтә: Василий Аксенов «Известияйы» йә интервьюйы манә цытә зәгъы: «Смысл человеческого существования в постоянном развитии, духовно и физически. Человечество — это путь Адама. Путь изгнания из рая на пути обратно в рай, грубо говоря». Уый, дам, Апокалипсис у — фәстәмә дзәнәтмә фәндаг ссарын. Әмә дарддәр дзуры: «В какой-то момент человечество должно уйти. Но не просто — умер и сгнил, а в мир других энергий».

Иннә газеты та уыд Юрий Карякины интервью — иу скъуыдзәг дзы әрхәссон: «Мы переживаем время, предсказанное в Апокалипсисе, и нам на деле предстоит осознать смертность человечества — это абсолютный переворот в мировоззрении. Не почувствовать впервые — впервые об этом написал Ламарк уже в 1820 году, — а полностью измениться или погибнуть».

Зноны горәтаг хъуыдытә та сног сты мә мидәг, ногәй та мын сызмәстой мә хәппәй тәрсаг уд. Әрра Доны былгәронмә та ныццыдтән. Абухы, фәйлауы, бырсы-тындзы йәхицән. Уалә хәхтә дәр, цоппай циу, уый нә зонынц, нә йә фехъуыстой — худәнбылай кәсынц бирә әнусты сә хорз зонгә дунесфыстмә.

Фенцон мын. Цәрын та мәм әрцыд — ома фыссын.

СÆРМÆ НÆ ЦÆУЫ

Иу ацæргæ лæг мæ æрурæдта:

— Барис, де 'рвад Мишæйы æмбисонд дын радзурон?

— Радзур...

— Мишæ уазæгуаты бахауд. Арахъхъ ын рахастой, хæрдкомдзаг. Иу дыууæ дзы куы анызта æмæ дзы куы ницы тугдзæф кодта, уæд фысыммæ басидтис æмæ йын афтæ: «Дæ хорзæхæй, ай циу, ай?! Йарæбыны хъуыддагæн партийы истори выкыпыбыйы цыбыр курсæй уæлдай сæрмæ куынаæ цæуы!»

Йæ худæн ныхасы гонорарæн ын двайно рахастой.

01.08.00

КÆДДÆРЫ УАРЗТЫ ХЪАРМ ФÆНЫК

Бын бауинаг, нæ хæрæджы зæронд ныддæ, ныззæронд хæрæг дæ, уæртæ лæг, фæлæ уæддæр дæ нæл зæрдæ йæ чызгуарзаг æрра туг нæ ивы, уазал зонды фыдæнæн йæ рагон кæнон кæны. Ноджы ма цымæ уымæй размæ æппындæр уарзты хъæстæ нæ фæцис, уыйау ныццирк ваййы, топыхосау ныгтуыпп ласы пиллон артæй æмæ дзы уадидæгæн æрбайрох ваййы, кæй риуы мыр-мыр кæны, ууыл цал азы цæуы, цы кары бацыд, уый!

Уый та дын ме 'нæнхæлæджы разныхас: иу цъус мæ равдæлд æхцон мысинæгтæм æмæ, адджынæн кæй æрымысыдтæн, уый — ды. Стæй æнахуыр хуызы, æнахуыр! Кæд æмæ мæ цæстыты раз удæгас дзæбæхæй сыстынц дæ сатæг урсцъар цæнгтæ, дæ рæсугъд нарæг къухтæ. Дæ хæрзконд лыстæг æнгуылдзтæ та мæм кæд æмæ æнæнтыст сабитау кæсынц. Уый диссаг нæу?..

Дæ къухы фæтасæнтæй уæлæмæ цонджы 'мбисмæ æрттивынц тæнæг сау-сауид хъуынтæ — хъуыды ма йæ кæныс, афтæ дын куы загътон, уыцы хъуынтæ дын дæ къухтæн иронхуыз дæттынц, зæгъгæ?

... Уыди сызгъæринвалыст буцхаст фæззæг. Тæккæ нурысадзæнтæ. Æз хуым скъахтон, ды йæ халамæрзæнæй сфæлмæн кодтай, слæгъз. Æз та йæ руваны фындзæй ауæдзгай ахæхытæ кодтон, стæй æрмуæрдонæй зæронд фаджысы сыджыт

сластон. Ды йæ хуымы ауæдзты зæрстай, æмæ уый фæстæ фæлмæн, хъацæнджын мæры дæ даргъ лыстæг æнгуылдзтæй тъыстай нурийы дæндагтæ — æрмыкъухтæ скæнын нæ бакуымдтай дæ горæтаг буцдард къухтыл: уæд, дам, мæ куысты уд нæ уызæн; уæд, дам, уый фæхъыг уызæни зæххæн дæр æмæ нурийæн дæр æмæ тæргайæ билцъ дæр не суадздæн!

Цы гацца у лæг, цы: мæхи де 'мварс, де 'мбуар цыдæртæ архайæг скодтон æмæ-иу ме стæгджын — хъуалджын бæгънæг цонг дæ сатæг фæлмæн цонгыл куы андзæвыд, уæд та-иу банкæрдтон, æнæхин зæххон амонд циу, уый. Ды та-иу, бæсты иблис, дæхи ницымбарæг скодтай...

Фæскуыст дын ногдзыд мæнтæджы сонтцъæх сыфыл иу дæс дзедыры æрбахастон — уыцы дзæбæх тыппырай ма уыдысты, æхсæвы уазалтæй æнæхъыгдард, сæ тарцъæх гагаты бакаст — сойдзæст.

Де стыр дæргъæццонгомау цæстытæй мæм фæрсмæ бузныйæ æрбакастæ — мæхицæй ныббуц дæн æз дæр, уæдæ нæ!

Къорд азы рауади уыцы боныл. Иуахæмы басастæ:

— Уæдæй амондджындæр никуыма уыдтæн...

Ууыл дæр та рауади бонтæ — мæнæ ныр, мæнæ. Æмæ — уыныс: мæнæй дæр, богъгонд лæгæй, нæ ферох сты кæддæры зæххон хуымæтæг амонды хъавгæ бандзæвдтытæ, дæ сатæг цонг, дæ...

Хорз у, хорз, кæддæры уарзтæн йæ хъарм фæнык дæр — уым норстæй фæлаууы зæрдæйы зынг, стæй та йæ уалынджы исчи схъауæг разыны. Æмæ уымæн нæ комы, æвæццæгæн, зæрдæ дæр зæронд кæнын.

02. 08. 00

ЛÆГ ЦЫНÆ БАХЪУЫДЫ КÆНДЗÆНИ, ЦЫНÆ

Кæд зæрдæйы сабибонты мысинагтæй арфдæр ницы агайы, уæддæр хъомылæй дæр лæгæн фæзыны исты зынаргъ зæрдылдарæнтæ. Горæты мын ахæм адджын фесты цалдæр ... хæрздæфы.

Сæрд. Лыстæг их бæзджынай æрцыди. Бæлæсты сыфтæр афтæ æрлагуын ласта, æмæ-иу æнтæф бон сæ аууон аууоны

ахъаз нал кодта, хур къалиуты æхсæнты иннæрдæм æнæкъуылымпыйæ касти. Сыфтæр зæххыл бон- дьууæ бонмæ уыцы цъæх-цъæхидæй атагæр, къæхты бын къæр-къæр кодта, ныззыгуымпырх. Йæ тæф та иу диссаджы хæрздæф уыд, ахæм хæрзад уыд улæфгайæ, æмæ йын ныхæстæй загъæн нæй — мæнæ ног хосы тæфай зына-нæзына цъæхснагдæр, цæхгæрдæр, фæлæ уæддæр иттæг адджын улæфынæн — лæг дзы не 'фсæст. Æмæ уыциу рæстæг сыфтæрæн тæригъæд дæр кодтай: йæ цыбырдуг сæрды хайæ дæр ма нæ бафсæст.

Иннæ уддзæбæхгæнæн тæф та у зæронд проспекты дидинæг-калаг сусхъæд бæлæсты ногдыгъд мыды тæф. Уыцы бонты цыма дуне æндæр дуне сваййы — сусхъæды æххæстбарджын, суверенон дуне. Иунæг легитимон. Æмæ адæм дæр цыма сæ фырзæрдæхæларæй, сæ зæрдæфæлмæнæй æнцондæр бауарзæн сваййынц Хуыцауæн дæр æмæ сæ кæрæдзийæн дæр. Чи зоны, æмæ уый стæмтæн æнтыстæ дæр бакæны..

Æртыккаг номылхæссæн тæф у цæттæ сәнæфсиры бæзджын тæф. Фæззыгон хурбон Ирыхъæуы лæгæн размæ анкъуысæн нал ваййы уыцы сæрзилæн сæны тæфай. Цæимæ йæ абарон, уымæ нæ арæхсын — хурæн йæхицæй сæнгæнæн куы уайд, уæд уый кæнид, æвæццæгæн, ахæм тæф, ахæм ад.

Чи сәнæфсирай дыргы дон скæны, чи кампот, чи дзы сән æрдуцынмæ дæр фæцарæхсы — æмæ дзы камæн цы рауайы, камæн цы, фæлæ арæх сæнау сән нæ ваййы. Бирæтæн та сæ хъæздыг тыллæг сәнæфсиры гæрзыты уæлæ баззайы. Æрдз фæсмон кæнын куы зонид, уæд-иу йæхимæ хæцид, мах хуызæн æгуыдзæгтæн рæдаукъух кæй разыны, уый тыххæй. Фæлæ...

Цæй, о, дон ма фыццагау хуылыдз у, фæлæ нæ кæд нæ аласид; дур ма фыццагау хъæбæр у, фæлæ та нæм кæд разынид, йæ сылы йын чи ныллæмардзæн, ахæмтæ; хур ма скæсы æмæ ныккæсы, æмæ ма бон цæуы фарнхæстгайæ: тæрс — нæй, фатхъæд — арæх!..

02. 08.00

ГАБОЦИ ÆМÆ ХАЗБИ

Санаторимæ телефоны телтæ уадзынц иу къорд лæгæй. Æмæ фæрæтгæй куы иу рæхснæг фæрвбæлас афæлдахынц, куы иннæ. Хъыг мын у уый уынын, фæлæ сын хуыздæр мадзалæн цы ба-

цамонон, нæ зоньн. Ноджы ма сахæдæг дæр алцыдæр рæстмæ æмбарынц: фæрæт кæмæ уыд, уыцы стыртæ лæппуæг нæ куымдта бæлæстæ бындзарæй калып, иуварсырдыгæй, дам, æй куы бахæдон, уæддæр, дам, нæ хъыгдардзæни телты. Фæлæ та-иу ын йæ бригадир афтæ:

— Ныууадз-ма стæ! Фидиссаджы фæрв йеддæмæ ма исты у — уайтагъд та сбæзджын уызæни.

Куыннаæ стæй: фынддæс-ссæдз азмæ рауайы талайæ ахæм бæлæстæ! Фæлæ — «производственная необходимость»...

Дыууæ боны фæстæ дын кæсын, æмæ хъæдбын аууоны бадзынц Габоци æмæ Хазби, ацæргæ лæгтæ, конд-уындай æнахуыр æнгæсæнтæ — æмхуызон рæстæмбистæ асæй, сæвджынтæ, дыууæйæ дæр уæзбын æмæ уæздануаг, мæнæ фенджынай æнæцоппай чи ваййы, ахæмтæ. Æнæуи та кæрæдзийæн ницы бавæйынц: сæ иу Кцойтæй, иннæ та Дзанæгатай.

О, æмæ дын сæм кæсын, æмæ сæ иу чысыл хырхæй калд фæрвбæлас цонджы дæргъæн лыггæгтыл хырхы, иннæ та сæ джидæ фæрæтæй къоппатæ æмæ уидгуыты къуыдыртæ амайы — сæрмагонд уавæрты сæ бахус кæн, куыд нæ афæзтæ уой, афтæ, стæй сæ бæстон бакус...

Æртыккаг бон та сын сæ хъæдуры хъæды стæвдæн къалиутæй фæхсбандон сарæзтой. Тынг дзæбæх рауади, тынг — изæрыдзæстæй йыл устытæ бадтысты суадонмæ ныууайæны уæлбыл æмæ дыууæ лæгæн арфæтæ кодтой.

Райсомæй тезгъо кæнынмæ ууылты куыд фæцæйцыдтæн, афтæ лæгты знæт ныхæстæм мæ хъус æрдардтон — æртæйæ лæууыдысты æмæ, дæлбылма кæсгæйæ, æлгъыстой, алывыд калдтой:

— Адæм фос куы сты! Æбузн хуытæ!

— Хорз ма ракæн æмæ маст ма ссарай!

— Цæй, чи та уыдаид, уалæ æрлидзгæтæ, æндæр! Æнæджелбетдæр адæман скæнæн нæй...

— Ма зæгъ, ма — нæхи цæгатаг фулигантæ хуыздæр не сты.

Лæгтæ ныттутæ кодтой зæхмæ æмæ ацыдысты сæ фæндагыл. Стæ-ма, зæгъын, адон ахæмæй уым цы федтой, зæгъгæ, уыдон кæм лæууыдысты, уырæм бацыдтæн. Æмæ йæ æрмæстдæр уæд фæфиппайдтон, фæхсбандон йæ бынаты кæй нæй, уый — чидæр æй дæлбылма асхуыста. Ныццыдтæн æм æмæ йæ сыфцæй слæстон, раздæр кæм уыд, уым æй сæвардтон.

Ау, — хъуыды кодтон мæхимидæг, — æцæг дæр æй исчи

адæмы фыдæнæн аппæрстаид былæй, уадз æмæ уын ма уа, зæгъгæ? Æви йæм исчи хæлæг бакодта æмæ йæ давынмæ хъавыд йæхи кæртыдуармæ сæвæрынмæ? Фæлæ йæ чидæр-цыдæр бахыгдæрдта...

Ахæм сахат лæджы тынг бафæнды, фыдгæнæг чи уыд æмæ цæмæн уыд, уый базонын — ома уæд æппæт адæмы азымы нал дарис, æмæ дын куыддæр фенцондæр уайд...

Хабар Габоци æмæ Хазбийы хъусты дæр æрцыди, уæдæ не 'рцыди, фæлæ...

Фæлдæхт фæрвытæй ма цы дæргъæй-дæргъмæ хосласæн хъылтæ баззæди, уыдон слæгъз кодтой æмæ сæ суадонмæ ныууайæн хæрды иу бæласæй иннæмæ зæгæлтæй бахостой гæзæнхъæдтау — уырдыгмæ дæр æмæ хæрды уæлæмæ цæуджытæн дæр æвæджиауы æнцæйттæ.

Кæд фыдгæнæг нæ фæлмацы йæ фыдгæндтæ аразынай, уæд хæрзгæнæг дæр нæ фæллайы йæ хæрзгæндтæй, уымæн æмæ Габоци æмæ Хазбийы хуызæттæн искæмæн хорзы бацауын у царды ад, хи зердæйы сой. Ахæмтæ сты иннæты фæллад удтæн æнцæйттæ, гæзæнхъæдтæ...

12.08.00

УАРЗТÆЙ УАРЗТМÆ, МАСТÆЙ МАСТМÆ, КÆНÆ ТА ИННÆРДÆМ

...Мæ уындмæ мын ма кæс афтæ æдзынæг-лæмбынæг, цытæ дын дзырдтон, уыдон гæды ныхæстæ кæй не сты, æрымысæггæгтæ, уый дæхæдæг дæр бамбæрстай, нæ? Бамбæрстай. Ныр та дын сæ ныффыссыны охыл радзурон бæстондæрæй, зæгъы? Радзурдзынæн, кæд мын мæ ном æмæ мæ мыггаг комкоммæ нæ бацамондзынæ, уæд.

— Фасномыг дын æрхъуыды кæндзынæн. Фæлæ уæддæр æнцон базонæн уыдзынæ, уыцы хабæрттæ ма дæхицæй æддæма чи фехъуыста, уыдонæн.

— Уыдон мæ уадз æмæ базонæнт, цы уæлдай ма мын у, æппæт дзыллæтæ мын зоной мæ уарзтыты-мастыты, кæнæ та мæ мастыты-уарзтыты хабæрттæ, уый та мæ никацырдыгæй хъæуы...

— Ома хорз...

Аз уыцы аз сарды каст фæдæн скьола — дыууын дыккæгæм, æвдæмты онг та æртынамы ахуыр кодтон. Диссæгтæ! Фынтæ куы фæуынын, уæд БАМ мæ фыны никуы фæуынын, фæлæ æдзухдæр мæ сабибонты хъазæн бынæттæ рацæуынц мæ размæ. Нæ уынг, Ирон театры фæз, стадион «Динамо», Терчы былгæрæттæ, къахвæндаг хид..

О, æмæ скьолайы рапирæйæ хæцынмæ фæцалх дæн, фыццагæм спортивон къæпхæн мæм ис. Фехтованимæ та иу лæппуйы цæстмæ бацыдтæн — Тæгæрцаты Владичы. Цæй уарзынтæхъом дын уыдтæн уæд, æвдæм къласы, фæлæ цыдæр ахæм æнкъарæн уыди мæ мидæг — йæ уындмæ-иу бæллыдтæн, тырныдтон. Диссæгтæ! Иу къласы ахуыр кодтам, иу секцимæ цыдыстæм, афтæмæй та мæ нæ уыдта, стæй, уæвгæ дæр, цыма никай уыдта чызджытæй. Йæ зардæйы ахуыр æмæ спорт йеддæмæ цыма ницы уыд, афтæ. Æрмæст ын ахуыры дæр æмæ спорты дæр уадиссагæй ницы бантысти, ницы мын фестуыхт, æнæуи та хорз лæппу уыди, хæдæфсарм. О, æмæ дын бирæ азты фæстæ фембæлдыстæм — уæдмæ ус ракуырдат, хицæн дæр ма ацис, — фембæлдыстæм, о, æмæ мыл æнахуыр тынг бацин кодта, ноджы ма дын афтæ — мæнæ диссæгтæ! — цы дзæбæх, дам, дæ! Ау, зæгъын, уæд, скьолайы, ды дæр мæ зардæмæ куы цыдтæ, уæд мæ уынгæ дæр куына кодтай! Уымæн та, дам, уæвæн куыд ис, зæгъгæ, йæхи рæстытæ кæныныл схæцыди. Цæй, æмæ, дам, ныр... Ныр та мæ, зæгъын, æндæр чидæр фæфиппайдта æмæ мæ æвæстиатæй йæ мадæн ачындз ласта!

Уыцы сæрд скьола фæдæн, о, æмæ, мæ гæххæттытæ кæдæм бадæттон, ууыл хъуыдытæ кодтон. Раздæр мæ юрфакмæ фæндыди — ме 'мбал Цъыккаты Ирина мæ быны бабырыд, æрмæст, дам, уырдаæм, зæгъгæ... Нæ къласы мæнæй хуыздæр ничи ахуыр кодта — уыцы азты майдантæ нал лæвардтой, æндæр райстæин. Æмæ æз æппæтæй рæвдздæр кай уыдтæн ахуырма, уымæ гæстæ ныййарджытæ иууылдæр сæ каст мæнмæ скодтой, цымæ æз кæдæм бацæуин æмæ, цымæ, æнæ гæртамæй бацæуин, зæгъгæ. Абон дæр æй нæма зонын, мæдмæ куыдæй фæраст дæн, уый. Мæ гæххæттытæ уырдаæм куы балæвардтон, уæд «Локомотивы» спортивон æхсæнадæй ацыдыстæм Азербайджанмæ — уым Ленкораны уыди лагерь «Олимпийская надежда». Ирыстонæй иу-ссæдз уыдыстæм, чызджытæ цыппæрдæс-æвддæсæздзыдтæ, лæппутæ та дæс-дыу-уадæсæзыкконтæ. Нæ тренер сомихаг лæппулаг, нæмæ уыд хъо-

мылганæг дæр — нудæс азы кæуыл цыд, ахæм уырыссаг чызг Наташа, Августы Цауты номыл уынджы цард.

Бесланы поезды сбадтыстæм æмæ цауæм Бакумæ. Диссагтæ! Кæд æмæ мæ бауарзта нæ вагоны проводник. Нæй иронау проводник? Æрæджиау мæм бахъардта уый. Уазал дон дæ нæ хъæуы, тæвд цай дæ нæ хъæуы, дыргътæ дæ нæ хъæуы, загъгæ, та мæ-иу бафарста минутæй минутæ. Бакуйы нæ иу бон цыдæр хъуыд афæстиат кæнын — хæццæ та изæрырдæм баистæм. Проводник нæ цалдæр чызгæй йæ хæстæджытæм акодта æхсæвиуат кæнынмæ. Тынг хорз нæ суазæг кодтой. Уырдаæм нæм дыккаг бон фæзынд æмæ нын горæт уынын кæны. Бакуйы раз мæм нæхи Орджикъапули горæт дæр нал касти, мæ цæсты нал ахадыдта — хъæуы хуызæн уыди раст, Бакуимæ абаргæйæ. Сæ киоскты сæрибарæй цы журналтæ уæй кодтой, фæсарæйнаг модæйы журналтæ, махмæ ахæмтæ рафыссынмæ дæр не ссардтаис — мæнæ нæм бурда-хурда куы фæзынди, «Бурда», уæд уый дæр хицауад сæхирдыгæй фæкодтой.. О, цауæм, зилæм дуканитæ-йедтыл, æмæ-иу æз цæмæ фæкастæн, мæ цæст-иу цауыл андæгъди, чысылдæр-иу мæ цæстæнгас цауыл афæстиат, уый та мын-иу алхæдта. Се 'гъдау ахæм исты у, æви цы ацы азербайджантæн? Ме 'мбал чызджытæ мыл худынц хинайдзаг æмбаргæ худтæй, æз та сæрхъиппау дæн, сæлхæрау ницы æмбарын хабарæн — æз хистæр кълæсты дæр уарзæттæ нæ кодтон, нæ мын уыд иу уарзон лæппу дæр — диссагтæ!

Ахуырай мæ не 'вдæлдаид, æви цæмæн къуырма уыдтæн, бутъро, уый — мæгъа. Ныр мын уыцы рæдау лæппу афтæ, æз, дам, дæ Ленкораны дæр бабæрæг кæндзынæн. Уый та ма дзы кæцырдаæм чыллипп у, загъгæ, йæ сонтæй афарстон. Уый йæ дынджыр цæстытæ ноджыдæр ма фæхъоппæг ласта — ома уымæй та ма йæ цæмæн фæрсын, алцыдæр æмбæрст куы у æнæуи дæр, уæд! Кæс-ма, загъын, амæ, кæс, йæ мæгуыр зæрды цы 'рыфтыд, цытæ æрцагуырдат йæ къæбæлдзыг зæрдæ!

Ахæм масты йæм радæн æмæ! Диссагæй цы кæныс... Исты, уæд ын раст йæ гæлдæр барæтъуз — ахæм æрыгонæй дæр гæлдæрджын у, тфу! Мæ рапира дзы аныгъуылдаид...

Ленкорань ныл судзгæ-араугæ уæлдæфæй сæмбæлди. Кæрдæг быныл басыгъд, быдыртæ дæр цæгæр. Хæрисбæлæсты хуызæн цыдæр бæлæстæ дзы уыди, дардæй стыр цъæх хъæд зынди.

Лагерь — иууæладзыгон хæдзæрттæ, фыхдурай амад. Изæрай дын фæхсбандоныл бадæм иукъорд чызгæй. Уалын-

джы дын нæ цурмæ æрбацыди цавæрдæр дынджыр лæппулаг, артын азы йыл цыдаид. Тынг бæрзонд, уймай дæр хæрзконд, базархыг. Йæ иу хъус цъалтæ-æмпылдтæ, мæнæ хъæбысæй-хæцджытæн куыд ваййы, афтæ. Мемæ дын ныхæстыл схæцыди, нæ горæтай мæ фæрсы, нæ зындгонд хъæбысæйхæцджыты мын номæй-номмæ нымайы, ды, дам, сæ лæгæй-лæгмæ никæй зоныс, куыдтæ сты-йедтæ. Йæхæдæг дæр хъæбысæйхæцджыты тренер разынд, ардæм йæ лæппуты къорд æрбаласта. Азербайджан, йæ ном та Вахаб, рæсугъд мыггаг ын уыди куыддæр, фæлæ мæ æрбайрох ныр... Йемæ ма уыд йæ фырт дæр — æртæ-цыппараздзыд цыдæр. Аныхæстæ ма кодтам ницытыл-мацытыл æмæ ацыди. Фæлæ ды Вахабы дæ зæрдыл бадар...

Лагеры нæм иу бынæттон лæппу куыста хъомылгæнæгæй, цыдаид ыл дыууæ æмæ ссæдз азмæ æввахс. Иу æнахуыр уыд, иу, æмæ йын зæгъæн дæр нæй: цыма Наташæ цæуы йæ зæрдæмæ, уый æфсонæй нæм-иу æрбацыди мидæмæ нæ уатмæ. Диссæгтæ! Ныр мах та иу уаты фынддæс чызгæй цардыстæм. Æрбасхæл нæм-иу, сфæтъæн уыдаид æмæ-иу алы æдзæлгъæд ныхæстæ лæхурын райдыдта. Раздæр æм мæсты кодтам, фæлæ йыл куыд-фæстæмæ афтæ сахуыр стæм, æмæ дзы æфсармы дæр нал кодтой чызджытæ, нымады дæр сæм нал уыди, мæнæ цыма бандон, кæнæ сынтæг — цыдæр къодах йеддæмæ ницы у, уыйау. Чи нæ-иу чиныджы касти, чи-иу йæхимæ зылд, йæхи дзæбæхтæ кодта, чи та-иу суанг йæ дарæс дæр ивта йæ цуры. Ай та чурбахы хуызæн, æцæгдæр къозофтау хъуына къодах! Лæппуйы ном æнадгæнæн! Нæлагонд...

Æмæ дын æз иуахæмы куы фæфиппаин: йæ цæстытæ мæ фæдыл разил-базил кæнынц, мæ алы фезмæлд дæр мын хъæхъ-хъæнынц, мæ алы цæстангас дæр мын ахсы уыцы къæрцхъусæй! Æ-гъи, уæдæ! Æмæ йæ диссаджы хуызы бафиппайдтон, ацы байтаман дæр та, мæнæй фалæмæ кæй бауарза, уый кæй не ссардта — уæд æз бынтон даргъ дзыккутæ рауагътон, ирон быд сæ-иу скодтон, ноджы сæ мæлæты хъал уыдтæн! Гъемæ дын мæ сæр куыд фæстон æмæ мæхимæ айдæнмæ куыд кастæн, афтæ дын дзы айдæны ацы лæппуйы дæр куы ауынин — нызынг мæм кодта йæ фысы... йæ фыркъайы тугызмæст цæстытæ. Кæд дзы раст мæ фæсонтæ не сцæйсыгъдысты! Ныр дæр мын кæд ницы ма у, — æргом ныхасы къæм нæй! — фæлæ уæд та, æвддæсæздзыдæй, кæуылты зæрдæмæдзæугæдæр æмæ хæрзконддæр уыдтæн, кæуылты!

Диссæгтæ! Фырдаст лæппу мын мæхицæн ницы дзырдта, ома, кæй мæ уарзы, уый мын мæхицæн нæ загъы, фæлæ цъиу-вæдис сиса, мæнæй уый, дам, афтæ бауарзтон, æмæ, дам, мæ уарзт мæ риуы нæ, фæлæ мæ царды дæр нал цауы, мæ уды уарæх, дам, ын къуындæг у, æмæ, дам, кæнæ мæнæй уый сразы уызæн йæ уарзты аккаг уарзтæй йын дзуапп раттыныл, на-уæд, дам, æз...

Диссæгтæ: мæ зардыл цы ныхæстæ æрбалæууыдысты уæд, уый къæбæлдзыг ныхæстæм... Кæцы чызг нæ уарзы уарзондзи-нады тыххæй рæсугъд ныхæстæ, алы зардæхъыдзыгæнæнтæ. О, æмæ кæддæр æвдæм къласы мæ блокнотмæ чиныг «Белая крепость»-æй ахæм ныхæстæ рафыстон: «Мою любовь, широко, как море, вместить не могут жизни берега».

Æмæ мын ай дæр ныр ахæм дзыбандытыл схæцъд...

О, æмæ, дам, йæхи марынмæ æрцыди — чызджытæ мын загътой. Маргауæд... Фæлæ ма цæй хъомылгæнæг уыд уымæй, бæтти-наг æррайæ. Æмæ йæ атардтой куыстæй. Мæ сæрæн ницы зыд-тон æмæ та мын афтæмæй — маст. Æцæг иннæ уарзты маст комкоммæ мæхи аххос уыд сæрæй къæдзилмæ...

Цæвиттон, иу дзæбæх бон дын цалдæр чызгæй карты бадæм æвæлонæй æмæ волейболаæй хъазæг лæппутæм кæсæм — ныр уыдон астæумæ фистæг, æрдæгбæгънæг ома. Чызджытæ дзы иуы гуырыкондыл сæ цæст æрæвардтой, стæй æз дæр ахæм куырм нæ уыдтæн. Зынгæ нæм чъылдымырдыгæй кодта, æмæ дын йæ фæсонты нуæрттæ хъазынц, рахæц-бахæц кæнынц; йæ уæхсчытæ æмраст æмæ фæтæн; астæу æлвæст — кæсынаы йæм не 'фсæстыстæм. Мæнæ саджы фисынтыл амад, зæгъгæ, кæмæй бакæнынц, раст ахæм.

Диссæгтæ! Уæды онг афтæ хъуыды кодтон, æмæ мах, чыз-джыты, лæппутæ хынджылагæй сæ быцауы фембулынц, хæснаг ныл скæнынц... Æмæ ныр та мах нæхæдæг фæбыцау стæм, ерысы бацыдыстæм, уартæ уыцы Аполлоны йæхирдыгæй раздæр чи фæкæнид, зæгъгæ — йæхи йын чи бауарзын кæнид ома. Иу ныхасæй, зынгæй хъазынвæнд скодтам. Мæ туг сцырын, æмæ æз мæхи фæкъæйных кодтон æмæ сын загътон, сымах лæппуйæ сæрибар стут, зæгъгæ, уымæн æмæ уæ ерыс мемæ бынтон рæстæгсафæн уызæн...

Уалынды дын лæппу йе 'ргомырдæм куы фæзилид æмæ — Квазимодæйы хæмхудтæ! Ахæм ма дзы, зæгъын мæхимидæг, фыдуынд уа! Хуыцаумæ мын хæрам ма фæкæсæд, фæлæ

зардахæццæгæнæн раст, æмæ йын гуырыконд та — антика! Фæлæ нæ, нæ ма, зæгъын, хъæуы ахæмыл уæлахиз — ноджы ма дын ай дæр та хъæбысæйхæцæг разынд, æууæрстхъусджын. Ай дæр та ме 'мкъласон Владичы хуызæн спортæй дарддæр ницы æндавта, чызджытæм, дам, ныхасмæ дæр нæ лæууы, сæ фæстæ нæ, фæлæ сæм фæрсмæ дæр нæ кæсы. Иу дзырдæй, никæй нæ уыдта «в упор».

Æмæ та уæд ма хайрæг скафыди: фæлæуу, æз дын..

Ма цæстæнгасæй йæ фæдыл зилын райдыдтон, цуан кæнын. Куыддæр-иу æй ауыдтон, афтæ та дзы-иу ма цæстытæ ныс-сагътон, цæстæнгасæй-иу æй рæвдыдтон, йæ зардæ йын ма къæппæджы сойæ сæрстон. Æмæ — диссагтæ! Фæцалх, сахуыр мæнырдыгæй уыцы митыл, къухылтухгæдæр кæны бонæй-бонмæ. Æмæ йæм-иу барæй, къахæнхуызы куы нал кастæн, махи-иу æй æнæуынаг куы скодтон, уæд-иу скатайаг, бæлвырд цыдæр ын-иу нал фаг кодта, магуыраг. Стæй та-иу ыл ма зардæварæн рæвдаугæ цæстытæ куы 'рхастон, куы та-иу æм бахудтæн æфсæрмдзастæй, уæд та-иу ыл авд хуры скасти.

Хорз цыдæр кæй нæ кæнын, уый та куыд нæ 'мбæрстон, фæлæ æвзонг æвзонг уымæн у, æмæ нæ хъуыды кæны, дарддæр цы уызæн, ууыл. Æмæ æз дæр, ма уарзæттæй хъæзт цы расайдзæн фæстагмæ, ууыл нæ сагъæс кодтон ме 'дылйæ..

Иухатт дын бадминтонæй хъазынæй ерысы бацыдыстæм олимпæг фæткмæ гæстæ — чи фæхæрд уа, уый дарддæр нал хъазы. Æмæ ма фæстагмæ мах саджы фисынтыламадимæ дыууайæ базадыстæм. Æз уæд бирæ тыхы бæрны уызтæн, тынг æнæниз уызтæн, тынг — æппындæр, фæллад циу, уый нæ зыдтон. «Кавказская пленницæйы» киноы цы ныхæстæ ис, уыдон мæнмæ уæдыкконæй хауынц: «Спъæртсменкъæ, къæмсамолкъæ, кърасавиццæ!» О, æмæ Рагимимæ — афтæ хуынд йæ ном, — хъазынтæ систем, хъазынтæ. Чызгæй-лæппуйæ нæм кæсынц, ныццымыдис сты иууылдæр. Волан иу фынддæс минуты, сахатырдаг, æнæхъæн сахат зæхмæ нæ уадзæм, кæрæдзимæ йæ къуыраем. Уæдмæ нæм хæрандонæй дæр хъæр кæнын райдыдтой, рацæут æмæ бахæрут, зæгъгæ. Ничи æнкъуысы йæ бынатæй. Махæн нæ хид нæ къæхты бынæй акалди, фæлæ нæ иу дæр нæ сæтты. Сæ бон нæм кæсын куы нал уыд, уæд лæппутæй чидæр волан тæхгæ-тæхыны æрцахста..

Рагим мæм дисгæнæг цæстытæй кæсы, уый дын дзы чызг у, чызг, зæгъгæ. Сæ тыхмæ гæстæ, сæ арæхстæй, уды скондæй —

характерæй карæдзийæн хæстæг чи ваййы, уыдоны 'хсæн цыдæр магнетизм фæзыны, иннæты астæу сæхи куыддæр хъулонæй æнкъарын райдайынк, ома мах бон цытæ у, уый æндæр никæй бон у, зæгъгæ. Нæ, мæнæ Андерсены «Гадкий утенокы» куыд у, афтæ нæ ваййы сæ уавæр, фæлæ хуымæтæджы хуызы буц ваййынк сæхицæй, схæл та нæ фæваййынк. Æмæ мах дæр афтæ æнкъарын райдыттам нæхи — куыддæр уæлбикъонæй...

Диссæгтæ! Кæсын дын, æмæ мæм нæдæр уынджы, нæдæр дискотекайы хæстæг ничиуал цæуы иннæ лæппутæй, дзырдæппарæн дæр мæм нал кæнынк æмæ мемæ дæр нал кафынк. Циу, цы хабар у, зæгъгæ, тыхсын, схъуырмæ дæн. Хъуыддаг мын куыд бамбарын кодтой, афтæмæй, дам, æз нырæй фæстæмæ уый дæн, Рагимы чызг, йæ нывонд уарзон! Уый дын дзы гуыппытæ æмæ гæрæхтæ. Мæн ме 'вастæй уымæн схай кодтой.

Йæхæдæг дæр дын мын афтæ, ныхас, дам, мæ ис демæ. Стæма, ныхасмæ та куыд у, зæгъгæ, йын сразы дæн, байхъусон æм... Бадæм æргом ран, адæмы тæккæ цæстдзæвæны. Сым дæр дзы нæ хауы, æрмæст йæ къухтæ тыхæууæрстæй æууæрды, цыма йын сигæ бакодтой, уыйау. Йæ хид къоппæй калд, йæ дзых кæсагау æдзæмæй фæхæлиу-фæхæлиу кæны. Хæрзлæппын лæппу уыд уый дæр нырма, бынтон æвæлтæрд ахæм хъуыддæгты — мæнæй афæдз хистæр, æндæр нæ. Бамбæрстон æй, цытæ йæ зæгъын фæнды мæнæн, уый, фæлæ йæм мæнмæ хъусын нæ цæуы, нæ мæ хъæуынк йæ хурвых уарзон ныхæстæ — мæхи хъæппарисæй райгуыргæ æнкъарæны оффытæ æмæ оххытæ, ардхæрынтæ æмæ сомытæ... Фæлæ уæддæр æфсæрмæй бадын, мæхæдæг ын сдзæгъæлтæ кодтон йæ сабыр зонд, зæгъгæ, мæхи æфхæрын уымæй, йемæ бадынæй. Æппынæрджиау дын фемæхст. Бауарзтон, дам, дæ æцæг стыр æмæ тыхджын уарзтæй, ацы дуне мын, мæ цард мын æнæ дæу хурджын дунейау æмæ цæрдджын цардау нал сфидæудзысты. Стæй ма худæджы ныхас дæр загъта, зæгъгæ, дам, мæ суанг æнæ дæ уарзт спорт дæр нал хъæуы!

Æз ницы дзурын. Нæ мæм хъарынк, нæ мæ æндавынк, нæ мын агайынк мæ зæрдæ йæ ныхæстæ, фæлмæцгæ сæ цы кæнын, æндæр.

Дыккаг бон та мын афтæ, изæрæй, дам, сæмбæлæм. Æз ын сабыр æмæ уæзданæй алы 'фсæнтæ кæнын, тренер мæ, зæгъын, нæ уадзы лæппутимæ хибарæй бадынтæ-йедтæ, нæхимæ мæ сардаудзæни мæ фыдыл...

Фассихорай ма нә хьомылганәг Наташа фәрсы, денджызма, дам, дә нә фәнды изәрәй — арт скәндзыстәм, фәткьуытә сфыцдзыстәм, тынг хәрзад, дам, вәййыңц цәхәры фыхай. Нозт-мозт, исты ахәмай дзы ницы уызән — все, дам, чин чином... Нә лагерай денджызма сәдә метрай фылдәр нә уыд. Әма әз, Наташа, нә тренер, стәй ма иу ләппу, азербайджан, лагеры нәм дохтырай куыста, ацыдыстәм. Ныр мәйдар ахсәв, стьалытә ерысәй тыбар-тыбур кәныңц, денджызән йә тыхджын уыңәр нәтынау хьуысы, фәлә нәм зыңгә нә кәны. Арт пиллонуадзгә судзы — тренер әй, денджыз цы сугтә раппәрста былгәронмә, уыдонәй скодта. Кәсын, әмә дын Наташа әмә дохтыр фәхибар сты, мәйдары аныгьуылдысты. Әз арты алыварс зилдух-мамазила кәнын. Иу стыр кьодах дзы уыд — уый дәр денджыз раппәрстаид, әндәр цы, — әмә ууыл әрбадәгау кодтон, артырдәм кәсын. Артмә кәсын алчи дәр уарзы, әмә әз дәр уарзын. Уалынджы дын мәнә иу дынджыр, иу егьау чидәр талыңгәй рухсма куы әрбахизид. Фесхьиудтон раст, фәудаист дән. Стәй дын уый Вахаб... куы разынид, Вахаб... Уымәй разма ма мыл цы 'рцыд, ныр уый радзурон. Кәйдәр сәры нә фәкуыси әнахуыр хьазты хьуыды: иу кьорд нә хәстәгдәр хьәумә ацәудзәни, уым йәхи бафәсвәд кәндзәни, бамбәхсдзәни, зәггәм, иннә кьорд та сә алы бәрәггәнәнтәм гәсгә дәр агургә кәндзысты. Цалдәргай километрә-иу адард стәм лагерай. Тынг рәсугьд сты сә хьәутә, тынг! Бәласджын, цьәх-цьәхид — цыңә дзы зайы, цыңә! Дис-иу кодтон: нәхимә нәм лавыр хәринагыл кәнынән кадарай ис, ам та мәнә сә цәхәрадәтты әмә суанг уыңгты дәр зайы, әнәхьән кьохтә дзы ис. Цайбәласы кьутәртә, апельсинтә-мандаринтә-гранаттә-лимонтә... Цыдәр дзельквә бәләстә, хуссарамерикаг дыргькьутәр — фәйхоа, йә дыргьтән сә ад мәнә нәхи арыскьәфы хуызән у, тәф дәр афтә кәныңц, Цәвиттон, әндәр бәстә, әндәр дунә.

О, әмә уыцы бон дәр иу дәсәй, иннә кьорд кәм баауон кодта йәхи, уый агуырдтам. Пьәмидорты хуымтәм бафтыдыстәм — кәрон дәр сын нә уыд, ахәм тьәпәнтә. Цәст цас аххәссыд, уыйас зәххытә иууылдәр пьәмидор, пьәмидор, пьәмидор, чысыл кьориджын пьәмидор. Ме 'мбәлттә дзы зыдәй хордгой, әз әппындәр нә, йә бәзджын, цыдәр кьуыдыр тәфәй ма зәрдә хаста, ма сәр дзы куыддәр ныууәззау.

Лагерьмә афойнадыл әрбәздәхтыстәм. Линейкәйы ләууәм.

Хур æнауæрдонай æндавы, арауы, цагæр сæр æм скъуыдтæ кæны. Æвиппайды мæ цастытæ атартæ сты, алы хуызджын нывтæ дзы разгъор-базгъор систой, сæ цахæр кæлы. Кæй ахаудзынæн, уый рагацау базыдтон æмæ мæхи ныхъхъæддых кодтон, ныхъхъæбардзых, бафæразон, загъын. Фæлæ мæ бон нал уыд æмæ рæнхъæй рахызтæн, иуварс бандоныл мæхи æруагътон. Дохтыр сфæдис, уайтагъд йæ диагноз ацъапп ласта, нæ, дам, дын батадысты пъæмидортæ. Æз та сæ хъæстæ дæр нæ фæдæн, куы ма йæ загътон. Изоляторы мæ фæкуыси кодтой, хæцгæ низ мæм куы уа, уымæй тарстысты.

Диссæгтæ! Уым мæ зардæмæ фæцыд; æдде хур судзы, æнудæй дзы сулæфæнтæ нæй, ам та — сатæг, уыцы сабыр. Иу уырыссаг чызджы ма дзы баййæфтон. Цæмæндæр мын фенад — иудадзыг дæр йæхимæ хъуыста, уыд æрхæндæг, мæнæ иронау афтæ кæмæй фæзæгъынц, йæ род йæ хуылфы амарди, зæгъгæ. Нæ уарзын æз сæ хъузджы æмбахстыты, хъуылæджы ныгъуылд адæмы... Ныр мæхицæн та мæ тæвд уæлдæрæй уæлдæр хизы, артау судзын. Фæлæ — диссæгтæ! — афынæй дæн. Æмæ тарффынæйы фæстæ куы райхъал дæн иуафонты, уæд мæ сæр мæлæты рог уыд, ахсызгон куысыфтæг рог, стæй уæнгæй дæр тынг уæнпрог сдæн. Ацыдаин, фæлæ мæ нæ уагътой.

Ныр — ахтунг: уалынджы дын мæм рынчынфæрсæг дыууæ гыццыл лæппуйы куы 'рбацауид — дзæкъулы дзаг мын алы 'взаргæ дыргътæ æрбахастой, ноджыдæр ма цыдæртæ, стæй иу æмбисонды стыр розæидинаг. Лæппутæ уырыссагау не 'мбарынц, чи уæ, зæгъын, æрбарвыста, æмæ мын дзуаппы басты эт тибæ, эт тибæ, зæгъгæ, кæнынц...

Куы мæ рауагътой изоляторæй, уæд хæрхæмбæлд фæдæн Вахабимæ, уыцы хионхуызæй мæ фæрсы, куыд дæ, ахæм тынг мæт, дам, дыл кодтон æмæ мæхицæн раст бынат нал ардтон...

Диссæгтæ! Мæнæ бонæй-бонмæ диссагдæртæ! Йæ хъалæсы уагæй йæ цыдæр æгъдауæй бамбæрстон: æнахъом лæппуты мæм рынчынфæрсæг, сыгъдæгæй, ай æрбарвыста, Вахаб. Фæлæ йæ комкоммæ уымæй нæ бафарстон — уæд ын арфæ кæнын хъуыди, нæ ныхасы уаг æндæр уыдаид æмæ афтæмæйты æцæг дæр фæхион-фæхæстæгхуыз уыдаиккам, нæ ахастытæ бахъæрмуст уыдаиккой...

О, æмæ ныр къодахыл куы бадтæн, арты хъæлдзæг кафтмæ кæстæйæ, уæд дын рахызти хуыдалынгæй ацы уайыглæг — гъемæ æгас цæуæд йæ дзельквæ, науæд та æфсæнбæлас суг-

тимæ — ахам бәлас дәр сәм зайы, доны ныгъуылгә кәны, стәй йә фәрәт нә исы... Уәйыглаг әй схуыдтон Вахабы, фәлә уый тынгдәр йә тых әмә асы тыххәй, әнәуи та тынг хәрзконд уыд йә уәнгджынай дәр, тынг бәрзонд, бәрзондәй дәр аив, уадә йә цәсгомәвард дәр зәрдаистә, ныхәст бәзджын әрфгуйтә йың. Әрмәст-иу йә рәсугъд цәстытәй иудадзыгдәр әнкъардәй касти, сагъәссагәй, зондджын сагъәссагәй әмбаргәйә. Сәхионтә йә тынг бирә уарзтой, сә имам әй хуыдтой, дзургә дәр әм афтә кодтой: Имам...

Диссәгтә! Әмә та дын ам дәр, денджызы был дәр, куы райдаид, рынчындонмә куы бахаудтән, уәд мыл йәхи мәтәй куыд хордта, йәхи ма цы фәкәна, уый куыд нал зыдта, бабарәг та мә әфсәрмы кодта; мә фыртимә, дам, фырадәргәй цыдәр стыр әрхмә ныццыдыстәм, хъәды тарфмә әмә, дам, уым кәуынай мә тыппыртә суагътон дзәбәх. Цы диссаг ма ис: азербайджантән сә цәстытә дондзаст ран әрзадысты, сә ләгтәм скәуын мур дәр нымады нәу, уайтагъд сә цәссыг згъалынмә фәвәййыңц, кәй дә уарзыңц, ууыл дын куы сәттой, уәд. Ды та йын уыцы сахат ма зәгъай, кәй йә нә уарзыс, уый — куы ныббогъ-богъ кәна, фыркуыдәй йәхи әргәвдынмә куы 'рцәуа, уымәй тәрс. Ахам тәнзәрдә сты, саби-адәм раст...

О, уый мын йә хъәстытә кәны, мә размәдарәнмә йә зәрдәйы туттә калы, йә улы судзгәтә. Фәлә йын әз та цы зәгъоң, әз, зәгъгә, мәхимидәг тыхсың, хъуырдухән кәнын. Кәд мәхимә нә рафыхтән фырмастәй, ай, зәгъын, мә сәрмә цы зилдух самайыңц мыдыбындзытау сонт ләшпуйә — цәттә ләгәй, цы сәкәр, цы мыд мәм, зәгъын, ссардтой. Кәд цыфәнды хорз Вахаб у, цыфәнды халиф-имам, уәддәр мә нә хъәуыңц йә ныхәстә дәр, йә узәләнтә дәр, йә уарзты уарзт дәр әмә йә уарзты маст дәр! Кәд искамән йә чызгон сәнтты къай у, уәд ын хәлар уәд, фәлә мәнән та зәронд ләг у, әфсәрмыйаджы хистәр ләг — ме 'вддәс азы дәлвәзәй Вахабы дәс әмә ссәдз азы бәрзәнд кәуылты цъупп уыди, митсәр рагъ раст. Цъити!

Уәууа... Ныр абон мәхиуыл әртә әмә әртын азы... Әлләх, цытә дзурын мә фырциркәй: әртын әртә азы — әртындәс әмә ссәдз азы сәххәст! Әмә, о, ныр мәхиуыл абон уәды Вахабәй фылдәр дәр ма цәуы, афтәмәй та... уәды әвддәс азәй әрыгондәр цыма дән, цардбәллондәр, кәрәфдәр царды цинтыл... Әмә — диссәгтә! — мәхәдәг дыууә азы размә бынтон әнәнхәләджы цы уарзты кәәппәдджы бахаудтон,

манæ мæхæдæг мæ царды дæргъы фыццаджы-фыццаг хатт куыд бауарзтон æмæ ма куыд уарзын манæ тæккæ абон дæр, уый та дæуæй дæр æмæ дунейæ дæр, ай-гъай, басусæг кæндзынæн. Уымæн, æмæ уый мæхи мидæгоз уарзт у, хъусæй дæр æмæ йын цæстæй дæр хай нæй. Æгæр цыдæр у, æгæр, фæлæ цию, цæмæ мæ æрхондзæни, цæмæ мын расайдзæни, уый та иунæг Хуыцау зоны. Æмæ о, Аллах, не дай бæллæх! Йæ кой дæр дын дзæгъæлы скодтон, дура... Фæлæ ацы тæккæ сахатыл цы бамбæрстон: ныхæстæй дын æй куы дзурин, лыстæг луаргæйæ, уæд цыма цырындæр кæнид йæ мидарт, уæд цыма тынгдæр арауид... Уый та уымæн у, æвæццæгæн, æмæ мын дзы хъуыддагæй кæй ницы пайда ис... Æрмæст æм дæ былыцъæрттæ хæр, дæ уд æхсын, судз торфау æмбæхст мидарты, мидсыгъдæй...

— О, цæуыл дзырдтам æрдæбон?

— Ды Вахабæн зæронд лæджы кад...

— О, о!.. Мæхи арты цурмæ байсын сфæнд кодтон, кæд мæм, зæгъын, нæ тренеры раз йæ зардæйы хъæстытимæ нал къултæ кæнид йæхи. Фæлæ дын тренер дæр уæдмæ æрбадæлдзæх, æцæгдæр фæтары, уыцы хин æмæ кæлæнтæй сæрст сомихаг. Арт хъуыппæй судзы, йæ даргъ æвзæгтæй лæбуры бæзджын мæйдармæ, йæхимæ йæ хæстæг нæ уадзы.

Нæй тренер, барæй цыма нæй, афтæ мæм фæкасти. Фæсмон кæнын, цæмæн сын ракуымдтон ардæм, зæгъгæ — цыдæртæ мæм хъарын райдыдта, сыгъдæгæй мæ, зæгъын, сæрмагонд ныхастондæй сайгæ ракодтой денджызы былмæ.

Лæууын сагъдауæй, уæдæ цы акæнон, куыд акæнон?.. Денджыз дæр денджыз æмæ ацы дынджыртæ лæг дæр цæттæ денджыз — йæ хъæлæсы мæ ахæсдзæн, йæ уылæнтыл æмæ мæ аныхъуырзæн!.. Æмæ дын уалынджы ацы къæдзæх лæг мæ тæккæ цур йæ уæрджытыл куы 'рхауид! Диссæгтæ! Йæ уæрджытыл лæугæйæ дæр ме 'миас уыд! Æмæ дын ахæм сау хох уарзон ныхæстæ дæ удæгасæй кæнæд! Старстæн бынтон, фæкуыддæрау дæн! Йæ дынджыр хъуынджын сау цæнгтæ мæм табугæнагау, йæ Хуыцауы хайæн кувæгау ивазы, йæ дынджыр рæсугъд цæстытæ арты рухсмæ кинойау æрттивынц сæ урсытæй — фантастикæйæ цы кæныс! Æмæ дзуры, дзуры, дзуры æнарынцойæ, цыма цъус дæр куы фæхъус уа, уæд дзы йæ ахсджиагдæр зæгъинагтæ æрбайрох уыдзысты, кæнæ та, цытæ дзуры, уыдон ын, паузæтæгæнгæйæ, мæнмæ афтæ арф нал хъардысты...

Æмæ, йæхиуыл æндзаргæйæ, дзуры, йæ удæй фылдæр мæ

куыд бауарзта, йæ цардæй фылдæр, уымæн æмæ йын уæддæр — худæг, афтæ загъта æцæгдæр, уымæн æмæ, дам, мын мæ цард уæддæр цæй цард у æнæ дæу — цæй цард у æнæ мæн уарзтæй, мæлæт ма йын тæхудиæгдæр кæны, æндæр! Йæ хъарутæ басастысты, йæ тых йæ уæнгтæй алыгъд, йæ бон нал у йæхиимæ тох-хæсты. Суанг ма йæ зонд дæр фæцудынаæввонг у...

Æмæ мæм йæ уæрджытыл хæстагдæр цæуы, стæй мæм йæхи куыд æрбаивæзта, мæ зæнгтæн мын ахъæбыс кæна, загъгæ, афтæ йæ æз æнæнхъалæджы ассыдтон — æнæнхъалæджы фылдæр мæхицæн уыд. Æмæ уæд хатыртæ курынмæ фæци. Искуы исчи уыцы хуызы курдзæн хатыртæ, уый дæр мæ никуы бауырныдтаид, æндæр искæмæй йæ куы фехъуыстаин, уæд; хатыртæ куырдта, сæ хур ахæм зынг хур кæй у æмæ мæн афтæ кæй тыхсын кæны, уый тыххæй; се змис æгæр дæрзæг кæй у æмæ судзæг — æрлæууыны амал ыл нæй бæгъæввад къахæй мæнæн; сæ дон дæр махмæйы хуызæн хæрзад кæй нæу æмæ йæ æз зивæгтæнгæйæ кæй нуазын...

Ферох мæ сты йе 'ппæт хатыркурæнтæ. Кæй загъын æй хъæуы, цæссыг дæр та-иу æркалд ставд цæппузыртæй. Уый кæуы, æз та мæхиуыл хъарæг кæнын, мæнæ мыл цы мæгуыры бон и, мæнæ, загъгæ. Тæхуды æмæ, загъын, искæд бон кæй хай фæуон, уый дæр ма мæ Вахабау куы уарзид...

Уымæй фæстæмæ мын алы хуызты мæ зæрдæ æлхæдта, алы лыстæг хабæрттæй, фæлæ мыл арæхстгай узæлыди, цæмæй адæм мацы бамбæрстайккой, уый тыххæй. Фæлæ дын адæмæй исты ахæм басусæг уа!

Диссæгтæ! Дыууæ фыды 'хсæн бахаудтон: иуырдыгæй мын Рагим йæхи ссæрыхицау кодта, раст мæ цыма йæ фæрныг хæдзары къулаенцой æрлæууын бахъуыд, уыйау мыл йæхи цагъта, асайд-тай, дам, мæ, де 'ууæнк, дам, бахордтай, уымæн æмæ, дам, æй ды зыдтай, Вахаб дæм денджызы был кæй æнхъалмæ кæсы, уый! Кæд, дам, цæфæй нæ малыс, уæд дын уый та рæхуыст. Уæддæр ын æз сабыр æмæ уæзданæй, хъуыддаг æцæгдзинадæй куыд рауад, уый æмбарын кæнын, дзурын ын æй — мæхи æндæрст кæй уыд йæ уарзты хъæмпарт, уый мæ рох нæма у. Фæлæ йæм ницуал хъардта, ницуал æй уырныдта йæ зæрдæхсайæнтæй фалæмæ. Гъемæ йын уæд æз дæр загътон хохаг цæхгæрæй, Джызæлы, загъын, гауарда, гъæй кæн вдоль по Питерской, стæй та на колбаске по Малой Спасской!

Диссæгтæ æмæ æмбисæндтæ! Сывæллæттæ мын салам нал

лавардтой Рагимы маæстæй маæстджынай, хъæбсæйхæцæг гыццыл лæппутæ йæ бирæ уарзтой. Рагимæн дæр йæ тренер Вахаб уыд, æмæ дзы æндæрмæ ацыди, стæй раздæрау фанатик дæр нал уыди тренировкаæтæ кæнынмæ. Манæй дæр йæхи дæрдты ласы æмæ — æгайтма. Манæйуый, дам, ын йæ сыгъдæг уарзондзинад йæ къæхты бын бассæста. Нæ мæм цæуы маæхи рæстытæ кæнын, фæлæ иу хабар бæлвырд у: зын у искæй уарзты хæс дæхицæн хъалоныл нымайын, ома æнæмæнг фидинагыл. Цыфæнды куы уа, уæддæр дæхи бар — æнæбары азымджынай фенкъарыс, искæмæн йæ уарзтæн аккаг уарзтæй дзуапп кæй нæу дæ бон раттын, уый тыххæй. Иннæрдыгæй та, чызджы цал лæппуйы бауарзы, уыдонæн се 'ппæтæн дæр уарзтæй дзуапп куы дæтта, уæд ма дзы йе 'цæг уарзтæн та цы баззайдзæни?.. Бæргæ, цардæй-иу иуварс рауайæн куы уайд, фæрсырдæм, йæ арæны фалемæ дæхи æвæстиуджытæй аирхæфсынмæ, фæлæ, дам, чызджы йæ фидис мæрдты дæр нæ уадзы — æмæ дыл цы цæуы дæ цæугæ-згъоргæ царды, уыдон дыл мыггагмæ цæуынц. Цæй, ныффилософ дæн... Тагъдæр ма, зæгъын, нæ узал æмæ уарынджын Ирыстонмæ куы ацæуиккам. Уæддæр та нæхи ирон лæппутæ сæ уарзондзинад тырысайау бæрзонд нæ сисынц æмæ йæ адæммæ нæ тилынц, мæнæ ма цы тынг уарзын, зæгъгæ. Фæлæ магъа, магъа... Ирон дыл куы ныйичъи уа, куы ныззæгæл, йæ ныхтæ дæ куы ныссадза, уæд.. уæд..

Кæдæй-уæдæй æрхæццæ хъæмæ цæуыны бон дæр. Ардыгæй араст уыдзыстæм Бакумæ, уырдыгæй æндæр поездæй нæхимæ. Йæ фырт йæ хъæбсыс, афтæмæй нæ фæндараст кæнынмæ æрбацыди Вахаб. Ахæм æрхæндæг, ахæм сидæрхуыз уыд йæ бакæст, æмæ йын кæд тæригъæд нæ фæкодтон. Стæй æнæ дисгæнгæ дæр нæ уыдтæн: ау, зæгъын, ахæм цыдæр бæллæхæрцыд у уарзт, æмæ суанг уый хуызæн лæджы дæр æрцыбыртæ кæны, афтæ йæ бадомы?

Йæ фыртæн дын афтæ, тетяйæн, дам, йæ русæн аба кæн. Уый нæ кæсы йæ коммæ. Æз сабимæ разæнгардгæнæгау мæллæг худтæй бахудтæн, æмæ мын уæд ма русыл хъавгæ йæ пух былтæй андзæвæд. Вагонмæ бахызтæн. Бæгуыдæр æй зыдтон, рудзынгæй йæм куы ракасин, йæхимидæг уымæ кæй бæллы Вахаб, уый, фæлæ — нæ! Йæ фырты мад ын фу-фу кæнæд йæ дудгæтæн...

«Бирæ дæ уарзын, ма Ирыстон!» Афтæ у зарæг? Нæ зоннын зарын.. иронау, уый æндæр. Фæлæ ма лæппын чызг-зæрдæ

зарыд йæхицæн, ради, уæлдайдæр, горæтмæ куы сцæйхæццæ кодтам Бесланæй, уæд.

Уæдмæ институтмæ фæлварæнтæ дæттыны рæстæг дæр æрбаввахс. Æгæр фервæссыдтæн махиуыл, æгæр дардтон махиуыл мæ зардæ, мæ зоньндзинæдтыл ома. Стæй мамыйы коммæ дæр бакастæн, æвæццæгæн: æз ын афтæ загъын, æнæ гæртамæй Сесам уæлдæр ахуырмæ дуар нæ гом кæны, уæлдайдæр медмæ, фæлæ уый уæдыккон сабизонд æнæхин коммунисткæ уыд æмæ, дам, хорз, фæуæд, исæнт гæртамтæ дæр, фæлæ, дам, гъа, æмбис уæддæр нæ уадзынц æнæ сæрдæнæй, айдагъ зоньндзинæдтæм гæстæ?.. Гъемæ, дам, ды уыцы æмбисы уыдзынæ! Мæ магуыр мама... Фыццаг фæлварæн — хими. Скъолайы мын арфæйы гæххæтт дæр ма радтой, хими уæлдай æнтыстджындæрæй кæй ахуыр кодтон, уый тыххæй. Фæлварæны хæслæвард сæххæст кодтон, кæд дзы чысыл исты фæкъуыхцы уыдаин, æндæр. Фæлæ мын цæмæй «дыууæ» нысхойай! Нысхуыстой мын!

Диссаджы худæджытæ!

Мæ хæдфарсмæ бадти цæцæйнаг чызг — лимит сын уыд махъхъæлима, бынаттæ бæрæг нымæц. О, æмæ мæнæ анекдотау уыд йæ хабар: формула йын куыд дзырдтон, уый дæр æй афтæ фыста дамгъæгай — АШ ДВА ЭС О ЧЕТЫРЕ. Æмæ йæ, загъын, стæ-ма, номхыгъдты фенон, цымæ уый та цы райста, дæтгæ сæм сыгъдæг сыфтæ йеддæмæ куы ницы ракодта. Æмæ — «цыппар»!

Цæй фод, уый нын ленинон национ политика уыди, фæлæ æз та махицæн фидарæй скарстон, загъгæ, сар мын уæ сæр кæны, гæртамхортæ, дæлæты мын лидзат — æмæ уæ æз уæлæты ссурдзынæн, уæлæты мын лидзат, æмæ уæ æз дæлæты æййафдзынæн (ай мын цы 'мбисонд у, уымæн ницы зоныс, фыссæг?). Ома æз цыфæндыйæ дæр медмæ бахаудзынæн, хаугæ та æнæ иу капеккæй бакæндзынæн! Лæвар! Мæ зонд - зоньндзинæдты фæрцы æмæ... Хуыцауы фæндæй. Уæд ма-иу йед дæр нымæдтой, скъолайы фæстæ ахуыстай, нæ ахуыстай, уый. Хуыздæр уыд, цæуыл ахуыр кæндзынæ, уыцы куысты сфæлтæрын. Гъемæ æз дæр республикон клиникон рынчындоны кусын райдыдтон — санитаркæйæ. Фæлæ та дын мæ сæры ног хъуыды фæмидæг, æмæ изæрон экономикон факультеты студенткæ дæр адæн. Æмæ фæтарстæн: ау, ныр урс халаты никуал... Фæчъыллипп та ластон иннæрдæм дæр — иунæг изæр дæр сæм нæ бацыдтæн ахуыры номыл...

Кусын рынчындонь хирургийы хайады уæззау рынчынtimer. О, спорт дæр мæ рох нæу: мæ уæнгтæ сахуыр сты цыренæй тæлфын, тыхархайдыл æмæ сæхион домдтой, æрмæст ерыстæм нал цыдтæн, куыстæй-иу хи курын хъуыд æмæ æдзух кæй цæстгом хъæцыди... Ныр Вахаб чи у, уый бынтон бахæлар мæ тренеримæ, алы ерысты заман æмбæлдысты куы кæм, куы кæм — æмæ йын, æвæццæгæн, уæд радта мæ координаттæ дæр. Æмæ мæм Вахаб кæцæй не 'рвыста телтæ æмæ писмотæ, кæцæй! Амал æмæ гæнæнæй дзырдта телефонæй дæр. Фыццæгты йын, раздæрты дзуапп лæвардтон ирон уæздануаджы охыл, стæй — нал. Уæддæр уый фыссы æмæ фыссы, мæнæ Балзак чидæр йæ уарзон Эвелинæмæ куыд фыста, афтæ. Стæй дын мæм иу хатт сыгъдæг къонверт æмæ сыф дæр куы сæрвитид, нымадæй, дам, мæм дыууæ ныхасы уæддæр ныфффысс, дзæбæх, æнæниз дæн, зæгъгæ. Мæхицæй та фефсæрмы кодтон æмæ йæм æцæг дæр уыцы дыууæ ныхасы ныфффыстон, стæй йæм ныххатыдтæн, мауал мæм фысс амæй фæстæмæ, зæгъгæ. Куыннæ стæй! Фыссы, дзуры телефонæй хæдзарæй зæгъай, куыстæй зæгъай — кæдæмфæнды дæр. Цалдæр хатты та цæутæ дæр æрбакодта — æз дзы мæхи æмбæхстон. Ирон лæппу мын ис, зæгъгæ, дæр ма йын загътон, фæлæ йæ нæ уырны — нæ йæ фæнды басæттын, æз уый амонд кæй нæ дæн, ууыл! Мæнæ мыл йемæ æфсæн уистæй кау рафæлдахти! Мæ сæрæн дзы нал уыдтæн. Стæй дын мæ куы ферох кæнид иуцасдæр.

Ирон лæппу...

Вахабы нæ сайдтон. Сайгæ, чи зоны, æмæ мæхи кодтон, афтæ йын куы загътон, ирон лæппу мын ис, зæгъгæ, уæд. Ис мын... Мæнæн ис, æви æз уымæн дæн? Æви — о амонд! — кæрæдзийæн стæм, сæр сæрмæ, зардæ зардæмæ?

Диссæгтæ! Диссаг сты ирон лæппутæ, диссаг! Лæппу дæу йæхи хоны, æрмæстдæр йæхи; ды цы дæ, уымæй уый дæ, иунæг уый! Уый та йæхæдæг йæ иу хайæ дæр дæу нæу, йæхи дæу ницæмæй хоны, дæ бон ыл ницæмæй, ничердыгæй, ничердæм цæуы. Дæуæн та дæ сæрибар ныр уый бæрны ис, уымæн æмæ ныр уый, понимаешь, дæ сæры хицау у, йæхæдæг та дæуæй сæрибар-хæдбар-уæгъдибар у! Куы дæ бауарза, ды та йæ куы нæ уарзай, уæд йæ маст исывæндты бацæуы, ома ды кæмдæр-цыдæр сылгоймаг йеддæмæ ницы дæ, арс дæ дæ хъуынджынаы хъæст кæны, афтæмæй уæндыс, посмотри-ка на нее, уымæн, — НÆЛ гоймагæн! — йæ фæндыл дыууæ зæгъын! Æмæ: кæнæ мæн уыдзынæ, кæнæ — никæй!!!

Конечно же, я утрирую, фәлә мә хъазәнаемхасән ныхасты рәстдзинад дәр ис, цыдәр хай... Ноджы ма ахәм ирәттә дәр боны фәстагмә әрчырыстон ваййынц, гъа, бынтон фыцгә туг, бынтон хъәддаг туг ма уәнт, әндәр. Ис ма дзы әндәр гуыр-тә дәр, әмә дын чызджы уарздәни, фәлә йәхәдәг йәхи цасты ахәм бәрзонд әвәрд у, афтә схъәл, әмә йә уарзонән дәр иу хъәрмуст ныхас нукуы зәгъдзән, йә зәрдәйы цы ныхас стәфст, ахәм. Чи зоны, әмә уарзгә кәй кәны, ууыл йәхицән дәр нә фәсәтты кәнә та йә низыхатт исты хоны, тәфсәг: дә къәхтә тәвд доны фәдар иуцасдәр, әмә дә фындз уарзондзинады вирусәй нал тәдздзәни, нал дзы сәйдзынә...

Амәй фәстәмә дын номәй-номмә никәйуал бацамондзынән, хабәрттәм гәсгә сә-иу дәхәдәг кәрәдзийә иртас. Рынчындоны меды әхсәзәм курсы студенттә дәр куыстой сә дипломтә райсыны агъоммәйы куыстәй. Кәсын, әмә дын мәм сә иу йәхи хәстәгәй-хәстәгдәр ласын байдыдта — мәнә йыл куыдәй фәгуырыско дән, куыдәй йәм фехсайдта мә зәрдә: исты әрмәг мәм-иу куы ләвәрдта, уәд-иу цыма әнәбары уыдаид, афтә мын-иу мә буарыл бандзәвыд. Әз саламы охыл къух дәттын нә уарзың, стәй уый дәр уәдәй размә къухтә исгә нукуы фәдтон, ныр мәм-иу йә къух дардәй әрбадаргъ кодта — цы гәнән ма-иу уыди мәнән дәр, бар-әнәбары-иу әм баләвәрдтон әз дәр мә къух. Хорз, әмә мын әй йә армы нукуы фәстиат кодта...

Чысылгай-чысылгай мә йәхиуыл әрәууәндын кодта афтәмәй. Цыди мә зәрдәмә — нә цыди, уый цәхгәрәй нә зәгътаин, әрмәст иу хъуыддаг бәлвырд уыди: нә дзы тыхстән, нә мә фәлмәцын кодта йә узәләнәтәй. Стәй мын йә зәрдәйы хабәрттәй дәр нукуы ницы дзырдта. Әмә мә, раст зәгъгәйә, ницы ныфсытә уыд: уый — әхсәз әмә ссәдзәдзид ләппу, фәстаг курсы студент, фондз минуты хъуаг хирург; әз та...

Уый цәстәй мәхимә чысыл фәстәдәр әркәстытә кәндзынән. Уый та уындәй дәр бәллиццаг уындджын: бәрзонд, рәхснәг, фактурәджын цәсгом ын, йә цәстытә зондәй хъуыдыдзаст. Йә уаг — хиуылхәцгә, хәрзәгъдау, уәзбын. Уәзбын, чи зоны, әмә цас хъәуы, уымәй цъус фылдәр уыд... Иу уәлдай ныхас, иу уәлдай фезмәлд нә фәкәндзән, йәхицән уайдзәф бакәнын, йәхимә әргом фау әрхәссын нә бауадздзән. Әппәтән дәр, алцәмән дәр әм фәткәвәрд, регамент. Ахәм дә фарсмә куы уа, уәд дә иу хъызт дымгә дәр

нæ ныххойдзæни, фæлæ дын сусæны мæй дæр уазал куы уа дæ мидуды, уымæй тас у...

Вахабимæ абаргайæ а-нахион ирон æцæг цагатаг туджы хицау уыд. Йе та тæрхæттæ дæр кодтаид, дызæрдыджытæ: æз уалæмæ дæр æмæ далæмæ дæр цыдæр фæсдзæуин, цумаылæдзæг санитаркæ, хъуымызбыл чызг, кæд хъайла сахатырдæгмæ дæр не скæндзæн, уæддæр ын цы бæрæг ис — уый та гъайтт-мардзæ бинойнаг хъæуы далæ кæмдæр стыр уырысы бæсты. Искуы мединституты студенткæ дæр суыдзæн не суыдзæн — хайрæг йæ зонæ! Ды та... Ды та дæхæдæг уартæ фыццагон афицерæй дæр кадджындæр: дохтыр, хирург! Цы чызджы дуармæ æрфистæг уой дæ минæвæрттæ, уымæ афтæ кæсæд, цыма йæм Хуры фырт æрбаминавар кодта, уыйау. Æмæ, кæд æцæгай дæр афтæ хъуыды кодта, уæд тынг раст хъуыды кодта — чи йыл фæхуудзæн?..

Амæндæгæнæг бæрзондæй фæлгæсы, табу йæхицæн — нæ уыдтæн уымæн, хирургæн, нывонд, нæ уыдис уый мæнæн нывгонд. Гъемæ дын мæ зæрдаивæй йе 'мбал студентимæ куы бæзонгæ кæнид цыдæр-ницыдæр æфсонай. Иумæ кæмдæр кæйдæр гуыранбоны хуынд цыма фестæм, æнхæлдæн..

Диссæгтæ!

Уæд ын, нæ тæккæ базынды секундыл, нæ базынды тæккæ ныццавдыл йе 'мбалмæ тынг цауыннæ ныккастæн, тынг! Тынг циу, уымæй тынгдæр, кæд æмæ мыл мæ сæры хицауы нывгондæн Хуыцау уый рауагъта, уæд!

Уыцы сахатай дзы ницы бадардтон мæ зæрдыл: нæдæр йæ хъæлæс, нæдæр йæ ныхæстæ, нæдæр йæ къухы ад — хъарм ын уыд, хус, уымæлдзæф, æви цы? Искай къух мæ зæрдæмæ куына фæцауы, уæд адæймаг йæхæдæг дæр нæ бахизы мæ зæрдæмæ, куыддæр æм фæфыдæх ваййын æппын ницæй тыххай... О, æмæ дзы ницы ахæмæй бахъуыды кодтон адджынæн, зæрдæйæн ахсджиæгæн.

Фæлæ уал дыууæ 'мбалы рæстæгмæ сæхи бар фæуадзон æмæ дын Вахабы тыххай дарддæр зæгъон. Иуахæмы та нæ горæты фæзынди. Телефонæй мæм æрбадзырдта æмæ мын, йæ хъуыры цъар ивазгайæ, лæгъзтæ кæны, сæмбæлæм, дам, дыууæ ныхасы дын тынг зæрдиагæй зæгъинаг дæн, ахсджиæг сты, чи зоны, уый нæ фæстаг фембæлд уыдзæн. Уæуу, мæнæ мыл аимæ дыууæ тæвд сæрды скодта пъæмидорты быдыры Ленкораны бынмæ! Мæхи ныхъхъæддых кодтон æмæ йын не сразы дæн — ме 'нæзонгæ Вахаб мыййаг куы нæ уыди..

Ма улафән бон хәдзары иунагәй уыдтән. Цыдәртә архайың, зиләнтә кәнын, әфснайың. Нә дзәнгәрәг цыиуы уаст иу хатт ныккодта, дыккаг хатт. Бинонтәй, зәгъың, чидәр әрбацыди, фәлә йәм, әвәццәгән, дәгъәл нәй, ферох ын. Цәй, хәдзармә әнәнхәләджы уазәг дәр әрбафты — дуар бакодтон. Әмә — Вахаб!

— Әгас цу, гәләбу!

Дуары әрбацәуән сәхгәдта, ахәм сәвджын әмә егъау у. Мидәмә зәгъыны бәсты йын алывыдтә ныккалдтон, дә сәрәй, зәгъың, куыдз куы рахауа, уәд дзы зәхмә стәджды мур куы нал әрхәццә уыдзән, уәд дын әз зондамонәгәй куыд нылаәуон? Уый куы сырх-сырхид фәлдәхы, куы цъәх-цъәхид, куы мәрдон фәлурс авәйы, стыр кәфау ма йә дзых схәлиу-схәлиу фәкәны. Фәлә мәм йә хьоппәг цәстытә уыйбарц тәхудиатгәнәйә кәсынц, әмә мә бынаты цыфәнды дурзәрдә дәр фәтасыдаид. Цу, зәгъың, уынджы мәм банхәәлмә кәс. Мә фыдымады фатермә йә акодтон — нана уыцы дуджы кәм уыд, уый абон нал хъуыды кәнын. Цәй йын, зәгъың, уәддәр әрәвәрон йә цуры, фәлә мын амоньмә фәци, куыд кәнын хәәуы әцәг цәй, уый — ус дың, зәгъың, ис әмә уый ахуыр кән. Цәй ус әмә, дам, цәй әндәр — йәмә хицән кәнын, хәдзар, дам, ын скодтон, цәрдызсты мә фыртимә, әз та, дам, ам, сымах горәты, балхән-дзынән хәдзар, суанг галуан хәдзар әмә демә...

Нал әй бауагътон сым скәнын дәр! Ахәм мәстыйә мә никуыма фәдта, цына йын загътон, цына! Фәстагмә та йын фәлмәнәй дзурын, кәд мә, зәгъың, әцәг уарзыс, уәд мә мауал тухийә мар, хорз ләппу дә, тынг хорз, әгәр хорз дәр ма, фәлә дын мә зәрдәйы бынат нәй — әндәр чидәр әй иууылдәр йәхи бакодта.

Уәдә ма йын хуыздәрән цы загътаин, ай дзы мә сәрән куы нал уыдтән, уәд! Уәвгә та... Ныр ын гәдыйә дәр кәд уыйас ницы загътон, уәддәр цы бәрәг уыд; уәдмә әцәгәй дәр мә сәрыхцауимә әмбәлын райдыдтон, фәлә мын мә зәрдә, әвәццәгән, уәд нәма бацахста Дайранәй Мәздәгмә, Зилгәйә Елхотмә — хъазән ныхасәй куына әмбәхсон мә дзуринагтәй цыдәртә, уәд ме 'ргом ныхас цыма къәйных ныхасау уайы...

Диссәгтә! Әнхәәлыс, афтә йын куы загътон, уәд фәфәстәмә кодта, әрхудт йәхиуыл, йә сонт митыл? Иу хорз, әмә йә цәссыг урәдта, нә кәуы йә зәрдә-уынгәгәй — ристә

та йын тынг кæй кодта, уый бæрæг уыд йæ хуызыл. Фæлæ йæ уæддæр нæ уырны йæ уавæр — æмæ йын бамбарæн дæр ис, кæд ын йæ хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ нæ галиу кæнын, уæд: ахæм кондджын-уындджын лæппу у, дæ тæккæ цардбарæгæй, ноджы ма царды фæрæзтæй халæггаг æххæст, мадзалджын-амалджын, сæйрагдæр та уый, æмæ афтæ тынг уарз, афтæ тыхджын, æрмæст дæ бон та мацы уæд, дæ тынг уарзтæн дæр йæ бон ома мацы уæд!.. Уый зын бауромæн у, зын басæттæн у ууыл. Уæд дæ уарзондзинады дæр йæ уæрджытыл цыма лæууын кæнын, дæ гæрзтæ æвæрыс... иннæйы раз, ды ахæм уарзтæй кæй уарзыс, уый йæхæдæг кæй бауарзта, уыцы амондджын гуырды раз. Æмæ, ау, уый та куыд? Æмæ уый мæнæй, æнæфау, æнæрцæф лæппуйæ, цæмæй лæгдæр у? О, о, Къостайы æмдзæвгæйау: дæу, дам, чи хæссы, уый йæ лæджыхъæд мæмæ бавзарæд, цыма, дам, цæмæй хуыздæр у...

Мæхи уый, Вахабы, бынаты æвæрың, йæ цармы бырын æмæ йын йæ хъуыдыты нывæст мæхирдыгонау райхалынмæ, равдисынмæ хъавын...

Уымæ та ныхас нæ хъардта, кæд æм мæ цæстæнгас бахъарагау кодта, æндæр: æдзынæг мын касти мæ цæстытæм, фæлæ дзы йæхицæн зæрдæнцойы хосæң, зæрдæныфсы халæн ницы уыдта, æцæгæлон кæйдæр цæстытæ мын уыдысты, зæрдæмæгуыргæнæн уазал. Амæй фæстæмæ хорз зонгæтæ уæм, зæгъгæ, мын куы ской кодтаид, уæд ын ууыл дæр нал сразы уыдаин, афтæ мæ бадомдта йæ фæдисон уарзтæй.

Мæ цурæй æнæдзургæйæ ацыд. Йæ рыст дынджыр зæрдæ йæ дæлармы бакодта æмæ — ацыд, йæ сæр сагау бæрзæндты хæстæйæ, ома кæд афтæ у, дæ амонд дæ къахфындзæй къуырыс дæлвæндагмæ, уæд — бар дæхи, зæгъгæ.

Бæргæ, бæргæ, фæлæ мæн нæ уырныдта, кæй никуал раздæхдзæн, уый — лæгæн йæ уарзт йæхицæй тыхджындæр у. Иннæрдыгæй та лæг — фидæрттæ сæттæг, ноджы ма йæхи кæйфæнды раз дæр нылæгдæр куына хона, уæд! Æмæ мастæн ис бауромæн, уарзтæн — нæй. Уымæн æмæ уарзт йæхиуыл къæм абадын нæ уадзы, æз адæймагæн Хуыцауы лæвар дæн, зæгъгæ. Æви æз мæхи ацы хъуыддаджы æгæр дæсны кæнын?

Ныр та рæстæгмæ Вахабæн йæхи фæуадзæм йæхиимæ æнаурдон тохы бон æмæ дын... Нæ, ныр дын ахæм бæлвырд хабæрттæ... Ныр дын хабæрттæ афтæ бæлвырд æмæ биноныгæй нал кæндзынæн — цæуыннæ, уый та бамбардзынæ, дæс къласы йын нæ хъæуы...

Диссәгәтә, царциаты әмбисәндәтә: дзәгъәлы, бынтон дзәгъәлы маэ базонгә кодта, ноджы уыцы чтоболши хуызы, йе 'мбал суинаг дохтыримә маэ фондз минуты хъуаг хирург! Уый без пяти минут дурак уыд, дурак, әндәр... Цәй, дон хиды бынты акалд, нал әй раздахдзына фәстәмә. О, әмә кәд, чи зоны, афтә загъта уәд йәхицән, стә-ма, бафәлварон әй, аимә та сә хъуыддаг куыд рауаид, сәнхъыздән, әмә схәцдән әви йә билцъыл бахуыскъ уыдзәни, загъгә? Уәвгә та йын йәхицәй дарддәр ници ницы зоны, цы зонд, цы уынаффәйыл хәст уыд, уымән.

Йе 'мбал та айтәуыйтә нал фәкодта, фәлә мыл йәхи хъәрццыгъайау андәрста, мәнә рагәй кәй агуыртон, уыцы бәлон, загъгә. Йә ныхтә маэ арф ныссагъта әмә хъуыддаг йә тәккә рәбыныл адзәнгәл ласта:

— Под венец! Кургә! Немедленно! Әз Дзедзро нә дән, әмә дзы бынат нәй уәдә дзәгъәл расим-басим, ракаф-бакаф, раууил-баууил, рабар-бабар, радзур-бадзуртә әмә афтә дарддәртән! Хъуыддаг сә цы стуаг уа, әндәр ницы хос сты!

Уый дын дзы ирон абырәг — ома хорз мыл абырыд. Схъихъхъ кәнын дәр маэ нал бауагъта, әфсоны отказ ныккъуырын дәр — әстдәсаздыдәй, дам, нә, фәлә астаздыдәй дәр сылыстәг сылгоймаг у: әгәр дәр фәхаттә, әгәр дәр фәбадтә. Ныр къуләнцой баләуу уартә нәхимә иу-дыууә боны әмгъуыдәй, әртыккаг бон та — прощай, любимый город, хәрзбон, маэ уарзон Терк әмә райгуырән хәхтә, мах тәхәм Тюменьмә! Тәрхъусдзарм нын — галдзарм! Уым та — арсдзарм, хъармдәрән.

Тюмень...

Маэ фыдфынты дәр әй, цымә, искуы федтаин?.. Хәрзты мын бацыд: ам әз сдән меды студенткә, дыууә азы дзы фәцахуыр кодтон, хорз әмбәлттә мын дзы фәзынди. Фәлә уәддәр дым отечества...

О, Вахаб... Ныр ын йә хабәрттә искәй ныхәстәм гәсгә зонын. Алцыдәр базыдтон, ноджы афойнадыл — чындзәхсәвмә мын хъәбысы дзаг сырх розәтә әрбахаста, цыдәр ләвәрттә. Йә фыргимә та уыди — куы маэ рацәйкодтой, уәд маэ размә кафыд. Вахаб хъазты адәмы дисы 'фтыдта йә митәй: әхца калдта, алырдәм ноджы фондз әмә ссәдзгай сомтә, ме 'фсымәрән америкаг джинсытә баләвар кодта (әхцатә дәр ын ләвәрдта, фәлә йын сә нә бакуымдта). Мән машинәйы куы сбадын кодтой, уәд мын маэ къухты әхцаты тыхтон фәцавта, зыввытт дәр дзы бакодта — чындзхәссәг чызджытән

дын Хуыцау ахæм хорз ракæна, алкæй дæр дзы урс туфлиты аргъ фæци... О, куы, дам, ахастой мæн, уæд Вахаб мæ фыдмæ бацыди, бадæлгом ын йæ уæхсчытыл æмæ богъ-богъæй кæуы. Уæйыглæг кæуы... Ай мын чи у, ай, зæгъгæ, дам, фæкуыддæрау мæ фыд. Чи йын æй бацамыдтаид...

Аз-дыууæ азы ма фæдзырдта телефонæй нæхимæ, мæ царды хабæрттæй сæ фарста. Мæ мадæн та афтæ, Хуыцау, дам, ма зæгъæд, фæлæ царды цына ваййы æмæ, дам, куы рахицæн уа, мыййаг, æд цот дæр фæуæд, цасфæнды дæр ын фæуæнт, уæддæр мæн хъæуы кæддæриддæр æмæ кæимæфæнды дæр!

Сентенци зæгъон: рæстæг — хуыздæр хъæдгомæгастæнæг. Æмæ абон кæм и Вахаб, цы баци — мæгъа...

Диссæгтæ!

Ныр махæдæг... Ныр махæдæг æндæраз, уæдмæ цоты мад, мæ царды фыццаг хатт... Ныккæуон Вахабы ставдæппузырджын цæссыгтæй?

Нагъ, нæ кæуын!

Æз мæ уарзты уарзын, мæ уарзты æнкъарæны ома — æгайтдæр ма райгуырди, циу, куыд судзы-арауы, уый мын бавзарын кодта... æвзарын кæны... Цæмæ цæуы йæ фæстаг, уый та...

Ницæмæ!

Кæдæй-уæдæй дын зæгъын: дæ фарн фынай, фæлæ æз йед... нахионы уарзын сабыр, уæздан уарзтæй, æнæ гуыпцин, гуыпхъазт бæрæгбонхуызæй — далæ сыбираг стыр цæугæдоны цыдау уæзбын æмæ тыхджынай. Æмæ мæ уырны, æндæримæ ног донвæд — уарзтвæд кæй нæ бацагурдзæн, уый. Æмбарын æй: мæ ныхæстæ уыйау уайынц, цыма махæдæг махицæн зæрдтæ-ныфсытæ æварын..

Æллæх, фæцæй мæ рох кодта: иу зноныккон уарзты маст дæр та мæ йæхицæн ног кад фæлгъауы: уыцы хирург мын басаст, фæфæсмойнаг, дам, дæн æмæ, дам, ныр æнæ дæу... дæумæ... Сног, дам, мæ кæддæры быхсаг зæрдæйы йед...

Охх!.. Тæригъæд дæр ын кæнын: йæ усæй кæй ахицæн, уый ма фæуæд, фæлæ сæ иунæг фырт аварийы...

Цы хорз у цæрын æмæ цы зын у цæрын, нæ? Гъа, ныр арф, мæ къæхты бынай уæззау, хъæрзæгау улæфын æмæ ууыл — бузныг, кæй мæм байхъуыстай лæмбынагæй, уый тыххæй. Æцæг сæ-иу, мæ ныхæстæ ома, диктофонæй хорз... раст рафысс...

15 — 16 — 17.08.00

*Йæ царды хабæрттæ мын дзырдта
Къомайты Саханджоры чызг Тайра.*

КАМАЛАЙ ДЕМ САЛАМТӘ

Тәмискьмә цауыны агъоммә бафарстон Камалы, санаторийы сәйраг дохтыры, зәгъын, нә зоныс. Бәгуыдәр, дам, әй зоның, хорз ләппу у — Гуыриаты Хъязыбег. Мәнәй дәр ын-иу саламтә зәгъ...

Регистратурәйы бадти зәрдемәдзәутә чызг-сылгоймаг дохтыры урс халаты. Мә гәххәттытә мын айста, мә бәрджытә мын йә журналы фыссы.

— Хибар къуым уәм цы разына, и? Фынаәйә хуыр-хуыр фәкәнын әмә...

— Әз дәр ма дын махәдәг уыцы зонд бацәмонинаг куы уыдтәң, ома цәмәй бынаттәуарәгән афтә сәфсон кәнай — уынын әй, кәм кусыс, уый әмә истытә фыссынаг уыдзынә, нә? — Әмә худы, йә куыст кәны дарддәр.

Хуыр-хуыр нә, фәлә бәхы мыр-мыр куы кәноң, уәддәр адоны ахәмтәй нә асайдынә — нәй, ам дәр та әнә фәхәцәг мә фәндәй ницы рауайдзәни, фәдтой ма мә хуызән хуырхуыр-гәнджыты...

— Хъязыбег ам нәй?

— Уала мә тәккә сәрмә дыккаг уәладзыджы бады.

— Камалай йәм саламтә әрластон әмә йыл сә, зәгъын, хъармәй куы...

— Сәмбәлын кәң, сәмбәлын: әхсызгон ын уыдзәни Камалы кой. Гьемә йын уыцы фәдыл дәхи кой дәр скәндзынә.

Стыр рудзынгджын райдзаст уәрәх уат. Йә къултә әрдәгмә фәйнаг къәйтәй фәлгонцгонд, чылдымы къуырма къулыл коммунистон дини икона — Ленины сурәт, уый дәр фәйнаг къәйыл нывгондәй. Стъолтәй иу әмдзәхгәр әвәрд, иннә дыууә уымә перпендикуляр арәст. Гьемә әмдзәхгәр әвәрд стъолы уәлхъус бадти саулагъз рәстәмбискар ләг, кәсәнцәстытә йыл. Фәдтон ма йә кәддәр кәмдәр, фәлә ләгәй-ләгмә йемә никуы базонгә дән.

— Әмбәлы дәм? — дуарәй мә сәр мидәмә дарын.

— Табуафси, табуафси, — әмә мәм сгаргә цәстәй кәсы, цыма йәхимидәг тәрхәттә кәны, зонгәйәу мыл бәцин кәна, әви куыд, зәгъгә — хуызәй хуызмә иу әмә дыууә фәивдзәг вәййы... Уәддәр дзы йе 'фсарм дәр әмә йә куыстыхъәд дәр уәздан уаг домыңц.

Салам ын радтон. Фәстад йә бынатәй әмә мын мә къух райста, сбад мын зәгъта. Сбадтәң, чи дән, цы дән, уый йын

уалдайджынтæй загътон — уалдайджынтæй, загъгæ, уæд махи журналы бæрнон секретарь не схуыдтон, фæлæ сæйраг редакторы хæдивæг уæзы охыл, ома хибар къуым дзы куы бацагурон, уæд рæдаудæр разына. Дæхи фыссæг схонай æмæ дæ зарды цыдæртæ афыссын кæй ис, уый загъын та цæсгом нæ хъæцы — Камалау та æппæт дзыллæтæ кæй зоньыц.. О, Камал! Диссæгтæ, фæцæй мæ рох кодта, уый мæ хуыздæр ныфс кæй уыд, уый.

— Камалай дæм саламтæ! Бафæрс, дам-иу æй мæнæй..

Барухсдзæсгомдæр, æвæццагæн, цыдæр æрымысыди, Камалимæ баст æхсызгон цыдæр цау æмæ загъта:

— Йæ салам бирæ..

— Хъазыбег, кæд гæнæн æмæ амал ис, уæд мæм иу чысыл хибарæй уат куы 'рхауид..

— Гъеныр ды, Барис, худæг нæ дæ? — рагон зонгæйау мын фæкодта. — Мах афæдз-афæдзы дæргъы æцæг куыстæй мæй-дыууæ мæйы йеддæмæ нæ кусæм, æмæ нæм мæнæ нырæй фылдæр адæм никуы вæййы, сæрды тæккæ тæмæны. Хицæн уат, дам, гæнæн æмæ, дам, амалæй.. Бахатыр кæн, барæвдауинаг лæг дæ, саламзæгъинаг, фæлæ..

— Кæд нæй гæнæн, уæд.. Мæнæй афтæ ма уыйас фæллоаг..

— Хъуыддаг уый мидæг нæй, уый мидæг — ис гæнæн, нæй гæнæн..

Мæ зардæ куыддæр ауынгæг: мацы 'рцæуæд ахæмай, æмæ мæ суанг фæстæмæ здæхын дæр ма куы бахъæуа — циу?

Мæ куыдзы зардæ цыдæр тас базыдта — замманай хур бон фæтарæрфыг цæхгæр æнæнхъæлæджы. Хъазыбег дын мæ куы æрбагæрах кæнид:

— Хицæн уат, хицæн уат.. Хицæн уат нæ, фæлæ дæ дæ фæд дæ фæд фæстæмæ куына арвитин: бæллæх у, бæллæх, цæттæ бæллæх — нæ рухс нын ахуыссын кодтой. Мæнæ дæ хæдрæзмæ фарстон районы хицауады, цы 'рцыди, загъын, мах цавæр куыст-уат стæм, уый уæ рох фæци. Æмæ, дам, уæм æнæхъæн æртæ боны дæргъы ток нæ ратдзысты. Æмæ уæд ам цы уызæн, уый мæ цæстытыл уайы: рын! Халер! Талæу! Дон токæй цъирæм, хæринаг токæй кæнæм, нæ уазалгæнæнтæ токæй кусынц, рухсы кой ма чи кæны.. — Тыхстхуызæй мæм æрбакасти. — Хи машинæйæ дæ, æви автобусæй æрцыдтæ?

— Цæй хи машинæ — автобусæй..

— Ныр куыд чындæуа, ныр цы чындæуа.. Низæфхæрд адæм, æнахъом сабитæ.. Сæ фæйна хæдзармæ сæ æрвитгæ æрцæу-

дзани, науад — епидеми сыстдзани. Загътой мын уæддæр, кæд, дам, сымахæн исты æрхъуыды кæниккам, æнхъæлмæ сын кæсын сæ бæлвырддæр дзуапмæ... Уый дын хицæн уат!

Раст ныфсармы дæн: ай йæхæдæг йæ уд исы фырмагæй, æз та ма... Чи мыл, цымæ, амбæлди, чи, ардæм куы рараст дæн, уæд — ахæм ма дзы гæбæр къах уыздæн!..

— Æмбæлы дæм, Хъазыбег? — æрбайхъуысти кæйдæр уæндон хъæлæс — ахæм хуызы куырдаг æрбацæуыны бар, цыма йæ рагацау æгæр хорз дæр ма зыдта, йæ фенд фысымæн æхсызгон кæй уыздæн, уый.

— Мидæмæ, мидæмæ, Махар!

Æз дæр аздæхтæн æрбацæуæгмæ — мæ зонгæ разынди мæнæн дæр: Мырзаганты Махар.

Фарон сæрд мын цы æвæджиауы хорзы бацыд, уый уадидæгæн мæ зæрдыл æрбалæууыд...

Уæ фарн бира, уæд нæ кæстæр чызг уæлдæр скъоламæ ахуыр кæнынмæ бацæуын сфæнд кодта, фæлæ нæ йæ чи нæ зоны, абон æнæхъæн Уæрæсейы дæр куыдæй ис уæлдæр ахуырад райсæн, уый. Иу фарæз — тынг хорз зонгæты фæрцы; дыккаг, йæ бындар фæуа, выше наркома чи у рагæй æрæгмæ дæр, уый руаджы, блаты руаджы — æртыккаг — амырыкаг кæрдæгцъæх «бындзыты» æххуысæй; цыппæрæм — фантастикон мадзалай: дæ зоньдзинадтæм гæстæ! Фæстаг фарæз худæг дæр никæмауал кæсы...

Мæнæн мæ рагон зонгæ уыди... ректор йæхæдæг! Рагон... Хорз нæ, æрмæстдæр рагон зонгæ. Се 'хсæн цы хицæндзинад ис, уый афтæ зын рахатæн нæу. Мæ ныфс цы 'мбæлтгæй хастон, мæхицæн зæрдæтæ кæмæй æвæрдтон, уыдон мын æргом басастысты, ректоры æвастæй сæ бон кæй ницы бауыздæни, ууыл. Фæлæ, чи зоны, æмæ хъуыддаг бынтон афтæ ма уа — ректоры чъылдыммæ æмбæхсынц, чи та уый номæй гæргæмттæ дæр домдзæн — бæлвырдæй та ницы зонын æмæ уыздæттыл нал дзурдыстæм. Иу хъуыддаг зонын бæрæг бæлвырдæй: мах, хистæртæ, алы сæрд дæр бира æвзонг удты тæригъæды бацæуæм, се 'вæлтæрд зæрдæты тугтæ сын ныккалæм, царды къæсарыл сын сæ царды цин фæсыкк кæнæм нæ хæраймаг дунескондæй, æнæфсарм зондахастæй. Ныййарджытæй дæр æварæз чи у, тæбæкк дзынджын, уыдонæн дæр сæ цард бынтон сæнад ваййы, сæхи цæсты дæр сныллаг ваййынц, суанг сæ курдиатджын сывæллæттæн дæр сæ бон баххуыс кæнын кæй

на ваййы, уый адыл. Æмæ на рæзгæ скъоладзау фæсивæдæн дæр сæ сары ахæм зонд ныффидар: фæнды иттæг хорз ахуыр кæн, фæнды худинаджы æвзæр, уæддæр уæлдæр скъолайы къасарæй æрмæстдæр уæд бахиздзынæ, æмæ дæ ныййарджытæн кæнæ сæ ном фаг ахадгæ куы уа, кæнæ та сæ дзыпп, сæ къух куы амона.

Хъыгагæн, æппæт Уарæсейы дæр афтæ у, æрмæст бахауыны аргъ фæйнахуызон у (фæстаг рæстæджы цавæрдæр иумайаг фæлварæны кой кæнынц, фæлæ та уый дæр кæйдæрты хъулон уарзтæй бауарзын кæндзысты на тайга бæстæйы.)

О, æмæ мæ бон ме 'мбалтæй куы базыдтон, уыцы скъолайы кусджытæй ома, уæд мын загъдæуыд, ректорæн комкоммæ йæхимæ бацу, загъгæ: дæ чызг æнæ мидамæ фæхæцæгæй на ратдзæни фæлварæнтæ, зонды къуыбылой куы уа, уæддæр. Фæлæ æз ныццæхгæрмæ дæн, ныссагътон мæ сæфтджытæ, загъын, æз ректормæ мæ удхос агурæг дæр на баулафдзынæн! Дзæгъалы ныццыргъ кодтон мæ сыкъатæ, гуымыдза уæвгæйæ — загъдæуыди та мын: цы нысхъæл кодтай дæхи, цы ныппытсот, дæ пъагæттæ дын на сисдзæни, дæ чызг та йæ фæндаджы райдианы лæууы æмæ йын ыл цæхгæрмæ цы ныффæлдæхтæ дæ — раст лæгæй, дам, мæрдты бæсты уæрдоны сæмæн аразынц...

Чызг дæр мæм-иу йæ сау цæстытæ скауынаæввонг куы схъулаæттæ кодта, уæд-иу раст, æвæд чи у, уыдонмæ кæд на бахæлæг кодтон — Хуыцауæн мæ ныхас ма фæхъыг уæд!

Гъемæ мæхицæн ректорæй исты ныфсытæ агурын райдыдтон, æфсоны æнцайæнтæ. Æрымысыдтæн-иу не 'рыгон цардæй цыдæр дзæбæх сахæттæ, фæлæ та-иу загътон мæхицæн, уыдæттæ уымай раджы ферох сты, ноджы ма йæ зæрдæ фиу сæвæрдтаид, кæнæ та йын ныхъхъæбæр уыдаид алы гакъон-макъон фæндагтыл, загъгæ, — уымæ дæр йæхи дæлгоммæ сынчъытæ ома фæзындаид, æмæ ма йæ уартæ кæддæры чысыл цинтæ æндавой... Фæлæ ма дзы иу цау уыд, иу, иу фæзилæн цыдæр... Иуахæмы мын мæ иу радзырдæй бирæ адæмы 'хсæн афтæ зæрдиагæй æмæ афтæ тынг æппæлыд, æмæ фырафсæрмæй мæ хъустæ сыгъдысты раст (радзырд «Ацы амондджын зæрдæхалæн сæрд»).

Зæрдæхалæн сæрд та у ай дæр — æндæр хуызы, фæлæ амондджын суа, уый та...

Гъемæ фæтасыдтæн, фæцудыдтон ректорæн лæгъзтæйаг фæндагмæ æмæ... æмæ мæхицæй ме сæфт фæдтон, мæнæ ныр, адæттæ фысгæйæ дæр куы 'рбалæууынц мæ зæрдыл уæды уын-

гаджи сахатта, махи куыд анкьардтон, уый, уад та махи цасты зæххæй сисынмæ дæр нал фæбæззын...

Ректоры сæрмагонд телефонæй æртæ хатты ссардтон — никуы йæ равдæлд мемæ фембæлдмæ: ай-гъай йæ æмбæрста, цæмæн æй агурын, уый...

Бузныг ын: ныр ын куыдæй æмæ цы хуызы, цы ныхæстæй лæгъзтæтæ кодтаин, ме 'фсарм, мæ зæрдæ цы уавæры уыдаиккой уыцы дугыл, стæй куы рацыдаин адæмы 'хсæнмæ, уæддæр? Бузныг, ректор, фæрнæй кус...

О, телефонæй мын ницы рауади, фæлæ, дам, арыд сыгъдæй нал тæрсы, зæгъгæ, æз дæр махи фыддæрагæн сцырен дæн: нæ, уæддæр æмæ уæддæр ректоры исты амалæй лæгæй-лæгмæ фенон, искад бон мын афтæ куыд нæ зæгъа, цыфæндыйæ дæр мæ цауылнæ ссардтай, мыййаг дын цæхгæр «нæ» куынаæ загътон.

Фæлварæнты размæ ма йын адæмимæ иу фембæлд уыд, æмæ мæ иу чидæр уыдоны номхыгъды фæкодта. Фæлæ йæ фыдæлтæ раджы куы бафиппайдтой, магуырыл дур хæрдмæ тулы, хæрдмæ дæр æй суры, зæгъгæ — уыцы бон ахæм къæвда рацыд, ахæм уарын, цыма йæм, мыдамæстытæ акæнгæйæ, Сатана скуывта, уыйау: арвы бын æртыдта, æмæ йæм цыдæриддæр къæвдайы донæй сфурд, уый уæларвты бæрзæндæй рагуылф кодта зæххы ныллæгмæ, цыхцырагæй ныллæууыд. Ныр мæнмæ та мæнæ телефонæй æрбадзурдзысты, разгъор, ректор йæ кусæнуаты фæзынди, зæгъгæ! Нæ редакцийы «Волга» æнæцалх, æнæбензинæй цыдæр ныр кæдæй лæууы гаражы! Уынгмæ рудзынгæй акæсын, æмæ уым дæр ничи — дон сæ фæласта иннæ куыстуæтты машинæты дæр... Ныр телефонæй адзур æмæ дæм такси æрбарвитдзысты, уый та кæй сæр ахсы — кæд æмæ кæм хъуамæ сахуыр уыдаид лæг удæнцой хабæрттыл?..

Махимæ мын куы 'рбадзырдтой, куы ныдздзæнгæрæг ласта мæ телефон, уад ма фырадæргæй цы акодтаин, уый нал зыдтон. Акæсæнтæ нæй уынгмæ — акæс æмæ донласт дæр донласт æмæ ды дæр донласт фæстаг æндахы онг. Кæд мæ сæрыл ацы агъуысты сæр ахæссон, æндæр цæй зонтыкк æмæ цæй æндæр!

Цыма мын, дæхи доны басхой, зæгъгæ, стæрхон чындæуыд, уыйау зæрдæсаст, зæрдæуынгæгæй æрхизын асинтыл фыццаг уæладзыгмæ. Æмæ дын мæнæ мæ размæ æрбатындзы Мырзаганты Махар, йæ дæларм къухфыстыты бæзджын папка. Машинæйыл ваййы, фæлæ ныр...

— Салам, Махар.

— Салам, салам! Цыдæр тыхстхуыз у дæ бакаст...

— Тыхст та ма цы хоныс, ай мæнæ дыууæ хъаймæты 'хсæн куы бахаудтæн, уæд — иу доны хъаймæт дала æдде, иннæ арты хъаймæт мæнæ ма хуылфы. Уæллай...

— Фæбæлвырддæр ма кæн дæ хъуыддаг.

Радзырдтон ын æй ам æрхæц, уым схæцæй.

— Уæуу мæнæ! Æмæ ныр куыд акæнон демæ — мæхима дæр мын ацы тæккæ сахатыл Гуыриаты профессор куы 'нхъæлмаæ кæсы мæнæ ацы гæххæттытимæ, уæд! — папкæ йæ къухмæ æреста. — Фæлæ дæу дæр дæ цъысымы сахат иунæгæй цы зæрдæйæ ныуадзон?.. Цом-ма!

Куыддæр ма йæ «Жигулийæ» бахæццæ кодта, афтæ тæрккæвда фæсыкк, цыма чидæр арвы донуадзæн нук ахгæдта, уыйау. Къæвдайы цæугæдæтты сæрты багæппытæ кодтон цингæнгæйæ, уæддæр та Хуыцау лæгæн йæ Уастырджийы хайы рарвиты, зæгъгæ — афойнадыл æрбахæццæ дæн мæнæ. Фæлæ ректоры кусæнуаты къæсаргæрон уыйбарц æнхъæлмагæстæ адæмы куы фæдтон, уæд та ма зæрдæ æрхауди: ма мæм æрхæццæ уа рад!. Цæй, кæд ма, зæгъын, уалæ йæ дуары сæрма къулыл цы телефæлгæсæн ис мидæгæй æддæмæ, уымæй фенид æмæ мæм йæхæдæг радзурид, рауай-ма, мæ... Мæ чи?

Сахатырдæг цыдæр ма акуыста — байхъуыста курдиæттæм æмæ, дам, æвсе! Ацы аз æгъгæд фæуæд адæмы уарзынæн...

Нæхæдæг дæр æмæ нæ хъуыддæгтæ дæр нæхимæ диссаг нал кæсынц, фæлæ ма кæд искуы, мæнæ кæддæр ирæттæ кадылмард цы адæймæгты хуыдтой, ахæм адæм искуы ис, уæд уыдон дисæй мæлдзысты, мах дæр нæхи адæмы номæй цы цæстгомæй хонæм, ууыл. Æмæ куыд зын у, куыд зын лæджды намысæн, дæ цард кæй нал аивдзынæ æмæ фаджысхорæй кæй ныммæлдзынæ, уый! Комкоммæ фаджысхор, æндæр уæдæ цы схонай дæхи, æргом дзургæйæ?.. Цæрыс — хæрыс, фаджысы дæ хъустæм аныгъуылдтæ, афтæмæй. Æмæ æгæр дæр ма быхсыс уыцы цардыуагæн, ноджы ма дæ зæрдæ дæр сбуц кæныс, ахъыдзы йæ кæныс, ома, дам, дзы ам дæр бынтон мугæйы цъар нæй, æз дæр, дам, йæ хæдзарæй лæгæн рацæугæ цыдæр фыссæг — дохтыр — ахуыргæнæг — индзылер — считавод дæн, зæгъгæ...

Уæдæ дзы уым дæр цы хъал лæгтæ уыд, уым, ректоры къæсаруатмæ лæгъстæтæ кæнынмæ цы адæм бакъорд, уыдоны 'хсæн! Æвал-æвидис уæздæттæ! Суанг æлдаргæндтæ сæ алы сныхас, сæ алы чысыл фезмæлдæй дæр. Æмæ семæ цы зæдæнгæс

чызджытæ уыд, сæ цот чызджытæ, уый та — Дзылаты рæсугъдтæ, фæсарайнаг, куыд зынаргъдæрай æвзаргæ, фæлысты. Сæ фыраивæй сæм бакæсæнтæ уыд, бакæсæнтæ!

Æмæ ректор не 'ппæты дæр йе 'ххуырстытау куы ратарæгау кодта, уæд та нæ æфсоны хатыр дæр нæ ракургайæ, уæд уыцы æхсæст-æвзарст ирон лæгтам бакæсын зæрдæ нæ куымдта сæ тæригъæддаг уындæй. Уыдоны уæззау æфхæрды раз мæм мæхи дæлдзыныг дæр уыйбæрц зæрдæсæттæн нал каст: де 'нæрцæф цоты раз дæ афтæ аничи-аницы кæнæнт, афтæ æбуалгъ дæ бафтауæнт сæ цæсты!

Фыццаг уыцы гуыппырсартæ фæсонт сты, фырадæргæй фæдургом, стæй фестæлфыдысты сæ мидбынæттæй æмæ ректоры дуаргæс лæппулагыл амбырд сты.

— Бацу-ма йæм æмæ йын, чи дæн, уый зæгъ, — иу дзы дуаргæсы цæстытам цавæрдæр кæрдæгцъæх æмæ хъæбæрцъар дыдагъ документ бахаста.

— Мах дзырдгонд стæм йемæ фембæлды тыххæй æмæ дзы, æвæццæгæн, айрох. Табуафси, бар мын ратт бацæуынæн! — зæгъы иннæ саст барджын хъæлæсæй.

— Æрмæстдæр мæ мæ сæр бадарын бауадз, — куры æртыккаг.

— Ацаут, уæ Хуыцауы хатырæй, иууылдæр! Ды, хорз лæг, дуары зыхъхъырай бадаринаг дæ дæ сæр, фæлæ йæм дæгъæлы хуынкъæй куы бакæсай, уæддæр мæ ацы тæккæйыл фентъæрдзæн мæ куыстæй. Æмæ уый мæн исчердыгæй хъæуы? Уæ лæуд ма бынтон дзæгъæлы у — уый афонмæ иннæ дуарыл аивгъуыдта...

Кæд, мыййаг, исчи хæдзардарæг, йæ мыггагæн кад-цытгæнæг, йæ номдзыд фыдæлтæй сæрбæрзонд ирон лæджы уæнтæхъил æмæ сæркъулæй никуы федта, уæд фидæн аз сæрды уыцы уатмæ бацæуæд æмæ та сæ уым байафдзæн раст ахæм уавæры. Сæ ахуырдызау сабиты фæндæгтæ рагацау, Ног азы тæккæ агъоммæ чи бахсæста, уыдон сыл дардмæ фæхуыдцæ..

Стæмтæ нæ æхсæндзарды фæткæй дæр æмæ ацы æнæбайрайгæ паддзахады закъонтæй дæр уæлдæр уымæн систой сæхи, нымаинаг æмæ нын табуйаг уымæн сты, æмæ мах.. Гомонкулустæ стæм мах, гомонкулустæ! Советон партион инкубаторы уагъд.

Фæлæ та уый дæр ног хабар нæу — уартæ кæд æмæ кæд загъдæуыд зæрдæхъыгæй: «Aetas parentum, pejor avis, tulit Nos nequires, mox daturus Progentem vitiosiore» — Поколение от-

цов, которое хуже дедовского, породило нас, еще негодней, а наше потомство будет и того порочней». Гораций, «Оды», Чырыстийы Райгуырды размайы 30 — 20 азтæ.

Æмæ уæдæ уый мах хуызæн æгуызæгты фæрцы раивта советон дыдзæсгом цардыуаг абоны æнæчетар налат цардыуагмæ. Гъемæ мæ хур акæнæнт алы ректортæ, партион æмæ фæскомцæдисон секретарьтæ æмæ инструктортæ, депутатты Советты æххæстгæнæн комитетты æмæ президиумты кусджытæ, советон службæгæнджытæ, адæмон интеллигенцийы миновæрттæ — иууылдæр, йæ партион билет сæ кæмæндæриддæр цардæй тъæпп хауыны бардæттæг билет басгуыхт, уыдон! Цард та хæлæгæй нæу...

Кæд мах дуджы (стæй «Мах дуджы» дæр) зондамонæн ныхæстæ кæнын къуырматæн зарæгау уайы, уæддæр ма нæ алыварс лæмбынæг акæсæм, цыма зноны партион сабыр родтæ абон дæр фæйнæ сæдæ мады нæ дæйынц! Сæ советон уæрдон асаст — капиталистон замманай хус сугтæ сын! Сæ советон мæллæг хъуг амард — капиталистон замманай нард дзидза сын! Ныр куыннæ схуындæуа уыдоны сæрæнгуырдатæ, куыннæ?!

Цы сæрхъипп уыдтæн, æвæдза, мæхицæн ректоры бухъ цæсты цыдæр фыссæггонд æнхъæл куы уыдтæн уæд! Мæ чингуытæ ма исчи æнæбары хуызы уæддæр бакæсы, фæлæ уый цы чиныг рауагъта, уымæн та фылдæр адæм айдагъ йе 'ддаг цъар дæр ныронг сæ цæсты каронæй дæр нæма федтой, уыдонимæ æз мæхæдæг дæр, афтæмæй та...

Афтæмæй та уый Паддзахадон преми райста. Цард, куы ма йæ загъдæуыд, хæлæгæй нæу — хъуамæ дæм ахæм чиныг ныффиссыны фаг курдиат лæвард уа уæллагæй: «Бæндæныл хуртуан кæныны наукон мадзæлттæ». Фæлæ та уым дæр уадиссагæй ницы ис — уартæ нæхи Леонид Ильич Брежневæн Ленины дынджыр преми кæд æмæ кæд радтой аивадон литературæйы! Цалдæр æххуырст лæгæй йæ бæсты цы чингуытæ ныффыстой, уыдон тыхтæй-амæлттæй кæй бакаст, уый тыххæй! Нæ цинизм уæдæ нырыккон ельцинизм нæу, йæ сырх-сырхид ныййарджытæ уартæ кæдæй нырмæ нæ зонынц æфсæрмай сырх кæнын...

Уæддæр та дзырдæй амалджын дæр хорз кæм нæу æмæ, мæхицæн ныфсытæ æвæргæ, рацыдтæн кæйдæр фæрныг къæсаруатæй фæस्कъæвда райдзаст Хуыцауы сконд дунемæ. Цард, загътон мæхинымæры, иухаттон æмæ фæстагхаттон у æмæ дзы, дæуæн цы не 'мбæлы, дæуæн дзы цы нæ фæччы, дæуæн дзы цы нæ батайдзæн, уый ма агур, ма дом нæдæр зæххон

искамай, нәдәр уәлхурон Хуыцауай. Амае уәд әцәг сәрибар уай. Стәй әцәг амондджын. Уымән, әмае әцәг амондджын әрмәстдәр әцәг сәрибар адаймаг вәййы. Ане мастәй, дам, дон баназ әмае дуры сәрыл схуысс — уымәй тәхуди-агдәр цард нә дзәнәты бадинаг фыдәлтә Хуыцауы рабыны нә зыдтой. Амае уәдә, манәйуый, сарәхс әмае базон афтә царын. Стәй ды дәр, ды, ахуырмае мае зәрдәргәвд чызг...

Махарәй та арфәйгагәй баззадтән уыцы бонәй фәстәмае. Амае та йә манә мае ног тыхсты сахат Уастырджи әрбахаста. Хъязыбег уымән дәр хабар ракодта, цы уынгәджи фәцис, уый.

— Әз дәр дәлә мае хо әмае нә кәәбәргәнәджи әрбаластон әмае, кәд хъуыддаг афтәрдәм ныззылд, уәд тыхсгә ма кәң, Барис, әз дә аласзынән горәтмае...

— Стәй сә фәстәмае дәр та къуырисәры әрласдынә — уәдмае нын кәд ток әцәгәйдәр радтиккой. Уә бонтә та нә фәсәфдзысты, бафтаудзынән уын сә уе 'мгъуыдмае...

Амае дын уыцы тәккә уысмыл рухс ссыгъд! Амае та дунейы цард схорз, нә зәрдәтә хуссарварс абадтысты.

— О! Ныр әцәгәй әгәс цәут әмае фысым бакәнут!

Хъязыбеджы курдиатмае гәсгә маем хибар чысыл къуым әрхаудта. Мәнә уал дзы абон адәттә ныффыстон. Хуыцауы фәндәй ма мын дзы кәд ноджы әндәр истытә дәр бантысид...

29—30.07.00

АРТА ЭТЮДЫ

ЦАССЫГТА

Х

ъаугарон — уалмард. Цыртыта... Бирэсты, лагавзаран тохэй йæ фыдыуæзæгмæ чи нал сыздæхт, уыцы фæсивæды афтид инганта... Мæнæ мæ размæ — мæ сыхаг дысайы ингән. Хæрзæрыгонæй баззад идæдзай. Йæ иунæг хъæбул... Иунæг уыд æмæ йын æнусмæ дæр лæппуйæ баззад. Тыгды быдырмæ йæ куы раст кодта, уæддæр ма йæм уыцы номæй дзырдта:

— Мæ хур, мæ иунæг, мæ удлæууæн, дахи-иу хъахъхъән.

Бирæ нæ рацыд. Йæ иунæджы сау уац, сау халонау, йæ къæсарæй æрбатахт.

«Хъæбулы зын къæхта къуыры», — хуымæтæджы-иу нæ загътой нæ зонджын фыдæлтæ. Ныййарæджы зæрдæ нызмæлыд, риуы кълутыл йæхи ныххоста, цæстом мæрдвæлурс адардта. Цæссыгтæ рустыл цæппузыртай æруадысты.

— О, мæ иунæг, мæ къонайы зынг еуы ахуыссыд! Мæ фидар мæсыг æдбынтай куы рафæлдæхт. О мæ иунæг, кæмæн мæ ныууагътай? Мæ размæйы фæкаст, мæ фæстæмæйы фенцой, кæуыл мæ бафæдзæхстай?.. Дæ мæрдæй æз сау халонау уастæ, цæф сырдау та хъæрзгæ кæндзынæн. Мæ цæсты апп бынтай куы схаудта, мæ маст мæ мæстдоны куы атъæппласта. Æ, æнæдомд бæхау дын абонæй фæстæмæ уагъдидонæй цæудзынæн. О,

иунæджы мад, хурæн дæр дын йæ судзгæ тынтæй чи тарст, уарынæн йæ узал æртæхтæй, æхсæвæн йæ сау тарæй. Кæй номыл ма байгом кæнон мæ сæгæйдзаг къæсы дуар, цы ныфсæй ма ссудзон арт мæ ардзæсты, мæ ныфс асаст. Уадкалд бæла-сау дын ме уæнгтæ мæ коммæ нал хъусынц.

Зæйы хъæрмаæ зæй гуыры. Мады хъæрæгмæ куыдтой хæдзæры къултæ, куыдтой мигæнæнтæ, куыдта донхæрис кæрты. Куыдтой хъæубæсты дзыллæтæ. Бирæ, тынг бирæ ма фенхæлмæ каст Дыса йæ иунæджы фæзындмæ. Йæ хæдзæры дуар æхсæвыгон дæр никуы æхгæдта, мыййаг, мæ зæрдæдарæн куы фæзына æмæ йæ æхгæдæй куы 'рбаййафа. Ирдгæмæ-иу дуары, кæнæ рудзынджы хъинц куы фæцыдис, уæд-иу йæ бадгæ бынатæй фесхъиудта, мыййаг, кæд йæ иунæг фæзынд. Сæ уынгты цауæг фенгæйæ-иу дзы йæ цæсты каст нал иста — кæд мæ хъæбул у.

Ныр мæнæ хъæугæрон уæлмæрды фæрсæй-фæрстæм лæуыныц ныййарæг æмæ зынгхуыст хъæбулы афтид ингæн.

ЦЪУПШЫА

Фæлгæсын ардыгæй ивгъуыд бонтæм. Мæ хъуыдыты агурын мæ амонды сахат. Бонтæн сæ иутæй бузныг дæн— кæмæндæрты хорзы бацыдтæн. Иннæтæ удмарæн æрцытæй ныхсынц мæ буары, судзынц мын мæ цæстытæ— нæ мын бантыст искæмæн хорзы бацауын.

Мæ дадзинтæ æд туг — мæ сис.

Адæмæн сæ хъысмæт — мæ рис.

УДХОС, УДМАРГ

Хъазынц сабитæ цъæх нæууыл. Кæсын сæм. Амонджын дæн. Рæстдзинад...

Хахуыртæ...

Кæрæдзийы хæрынц. Æз сæ астæу... Æхсынынц мæ...

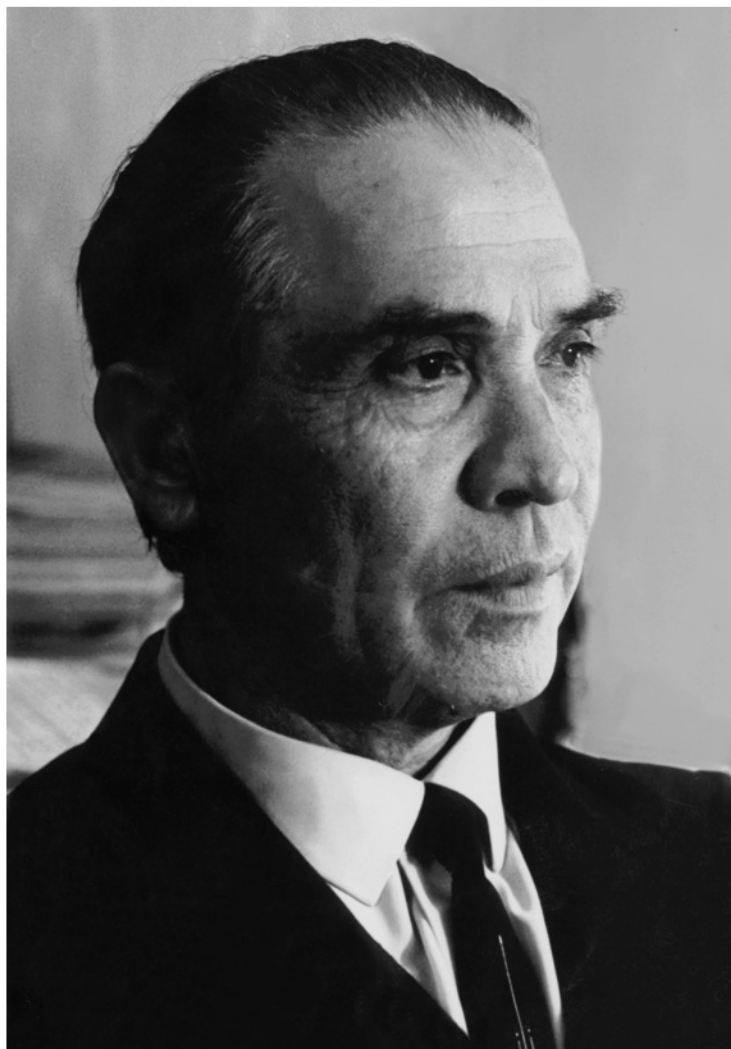
Цард тох у, чи йын дзы æрхæцдзæн йæ бæхты рохтыл? Чи дзы æрфыццаг уызæн дугъы.

О, цард тох у, тох. Марг дæр æмæ хос дæр адæймаджы удæй гуырынц:

Удхос дæр æмæ удмарг дæр.

ДАРЧЫНТЫЛЫ ДАУЫБЕТИ: 90 АЗЫ

ХАЕРЗÆГÆЙ ЦЫ САРÆЗТАЙ ЦАРДЫ УÆДДÆР?

Фæдзурыс: бæрзонд хæхтæ федтон, цъæх фæзтæ...
Нæ фæци мæ цардбонтæй иу дæр дзæгъæл.
Ныртæккæ дæр амонд ызгъоры мæ фæстæ,
Æмæхгæд зæрдæтæм ыссарын дæгъæл.

Фæдзурыс: гæзæмæ кæм зайы цъæх кæрдæг,
Мæкъуылтæ цъæх хосæй уьм самайын фаг.
Нæ кæнын зæронд дæр, уый хатын мæхæдæг,-
Хъаймæты тымыгъты нæ судзын, мыййаг.

Фæдзурыс: ыссардзынæн сусæны сатæг,
Ис тъæнджы мæй хъарм ран мæхицæн бынат,
Мæ сæрты цæргæсау ысленк кæны зарæг,
Кæйдæртау æрвылбон нæ вæййын фæллад...

Кæсын дæм æнкъардæй... нæ зæгъдзынæ исты:
«Æфтауы цъæх къомси мæ фæрцы сыфтæр».
Æмæ та ныгъуылын мæхимидæг дисты,—
Хæрзæгæй цы сарæзтай царды уæддæр?

ФÆЛÆ ЙЫН ЗЫНДЗИНÆДТЫ БАСÆТТÆН НÆЙ

М. Максимовæн

Лæудзæн ма дæ зæрдыл: мах бадтыстæм иумæ,
Нæ сæртæн ысдарæн уæлæмæ нæ уыд.
Ныккастыстæм акъоппæй ставд тулдзы риумæ,—
Уый иуран пæлæхсарæй фидар лæууыд.

Тыдтой йæ фæйнæрдæм æгъатыр нæмгуытæ
Куыддæр-иу йæхимидæг барызт тыхстæй.
Дзырдтай мæм: — Кæс-ма йæм, ызгъæльнц йæ сыфтæ..
Æрхауынц йæ къалиутæ зæхмæ сыгъдæй.

Нæмыг ыл куы суайы — рынчынау ныхъхæрзы.
 Цы уыдзæн уæззаудæр йæ уавæрæй, цы?
 Йæ уидæгтæ дардыл фæцыдысты зæххы —
 Йæ уарзон хъæбулау ыл саумæр хæцы.

Нæ бæстæйы хъысмæт дæр афтæ у, афтæ.
 Æвæдза, цы нæ уыны тохы зынтæй.
 Ыскодтой йыл йе знæгтæ иумæ уынаффæ,—
 Фæлæ йын зындзинæдты басæттæн нæй.—

Лæудзæн ма дæ зæрдыл: мах бадтыстæм иумæ,
 Нæ сæртæн ысдарæн уæлæмæ нæ уыд.
 Ныккастыстæм акъоппæй ставд тулдзы риумæ,—
 Уый иуран пæлæхсарæй фидар лæууыд!

АМ НАЛ УЫДТÆН РАГÆЙ

Æрцыдтæн æз абон... Ам нал уыдтæн рагæй...
 Йæ мидбылты худгæ мæм ракаст мæ хъæу.
 Йæ сæрæй мын дидинæг акуывта рагъæй,
 Æгомыг дæлвæзты фæхъæлдзæгдæр нæуу.

Æрызгъордта Хъосæгæй дымгæ, уый хъазы.
 Æрынцой йын нал ис нæ быдырты, нал,
 Æмæ мын мæ бецыкк фæрсырдæм æрфасы,
 Æвæдза, куыд хъал у, æнæнцой, куыд хъал!

Æваст мын мæ цонгыл уый ахæцыд размæ,
 Æнæзивæг йемæ фæраст дæн æз дæр...
 Æндæрхуызон фестад мæхи хъæу дæс азмæ.
 Мæгуырхуызæй касти уый махмæ кæддæр.

Зынаргъ мын у ацы ран алцы дæр, алцы,
 Æз уарзын йæ хуымтæ, йæ фæзтæ, йæ дон.
 Мæ зæрдыл æй дардтон, куы-иу уыдтæн балцы,
 Хадзымайы кæсæн ыстъялы хуыдтон...

Йæ цъуппæй фæлгæсын Хъуырупсы дæлвæзтæм,
Кæсын æмæ уæвгæ куыннаæ кæнон дис!
Кæм зади пæлæхсарæй къутæр бæлæстæ,
Кæм-иу кодтон, къорийæ хъазгæ, фæдис,

Кæсæгтæ цъæпæрайæ мæсчъы кæм ахстон,
Цыргъ лæдзæджы фындзæй кæм къахтон мæнтæг,
Кæм арæзтон мæргътæн къæппæджытæ, ахстон,
Ныр уыдонæй иу дæр ам нал фендзæн лæг.

Кæм ысты? Цы фесты мæ хъазæн бынæттæ?
Цы тымыгъ сæ систа?— мæхи та фæрсын,
Уæддæр мæм нæ зынынц мæ рагбоны фæдтæ
Æмæ та цымыдисæй дарддæр кæсын.

Æрттивы Цырау-дон, йæ цæст мæм ныкъулы,
Ыскалдта фырцинæй тæмæнтæ йæ таг,
Йæ былтыл — мæнæутæ, йæ фале та къулыл
Æфтауынц цъæх нартхоры хуымтæ зæлдаг.

Æвæццæгæн, ахстон кæддæр ам кæсæгтæ,
Æвæццæгæн, къорийæ хъазыдтæн ам,
Æндæр мæм цъæх нартхор цы тилы йæ цæнгтæ,
Æфсирджын мæнæу мын цы дæтты салам!

Æз нал уыдтæн ацы ран рагæй дæр, рагæй,
Уæддæр мыл зæрдæрухсæй сæмбæлд мæ хъæу.
Йæ сæрæй мын дидинæг акуывта рагъæй,
Æгомыг дæлвæзты фæхъæлдзæгдæр нæуу.

Æз дæр сæм ныккастæн цымыдис, цыбæлæй,
Мæ зæрдæмæ алцы дæр ам у хæстæг,
Бæрзондмæ мæ нымæтхуд систон мæ сæрæй
Æмæ сын хъæбулау æркуывтон ныллæг.

ÆЗ УАРЗЫН

Æз уарзын фыццагау хъуырупсаг бæлæстæ,
 Æз уарзын фынккалгæ Цъæйдоны сыр-сыр.
 Æз уарзын сæрдыгон Сылтаныхъы фæзтæ,
 Мæнæуы цъæх æфсир куы кæна тыппыр.

Сывæллон æдæрсгæ куы згъора йæ къахæй,
 Йæ хъæлæсыдзагæй куы кæна кæл-кæл.
 Йæ хъысмæт рæсугъддæр куы разыны махæй!
 Ыстыр лæг ын искæд куы вæййынц æнхъæл.

Æз уарзын, зæрдæрухс куы вæййы ныййарæг,
 Куы февæры фынгыл уый алкæд бæркад,
 Йæ фæрнджын хæдзарæй куы фæхъуысы зарæг,
 Куы вæййы сæрыстыр йæ цæуæтæй мад.

Куы вæййынц æнæниз зæрондæй, кæстæрæй,
 Рæсугъдæй хæрзæгъдау куы вæййы чынздззон.
 Куы бахизы райгæ йæ уарзон къæсæрæй,
 Куынæ кæна мисхал йæ цардыл фæсмон.

ХÆРИС БÆЛАС

Хæрис цы 'ркъул кодта йæ хихтæ?
 Йæ сыфтæртыл цы 'рбадт æртæх?
 Цæмæн кæны фæлмасæй джихтæ?
 Цы нымпылдтæ йæ быны зæхх?

Цымæ йыл уагæры цы 'рцыди?
 Цымæ цæмæн калы цæссыг?..
 Кæддæр, дам, ам салдат хæцыди,—
 Йæ риуыл сæмбæлди нæмыг.

Бæлас кæд ууыл кæны хъыг?..
 Кæд калы уый рисæй цæссыг?..

ЦÆССЫГТÆ ТЕРЧЫЙАС

Æнцойадыл йæ тыхтæ хъардта,
 Æнцойдзинад — йæ уд, йæ цæст,
 Йæ мадæн доны къус нæ радта,—
 Цæссыгтæ Терчийас æрмæст.

ДОН

Легендæ

Цы дуг уыд — нæ хатын, уæддæр та зæгъон:
 Фæндагыл сæрдыгон фæцæйцыд ирон.

Æгомыг хæхбæсты йæ хъысмæт — уæззау,
 Йæ фæстæ йæ хъæбул ызгъордта лæгау.

Нæ, дам, зади уыцы ран иу хал кæрдæг,
 Йæ цæстытыл не 'рхæцыд иуран цæрæг.

Нæ федта уым къутæр, нæ федта уым маргъ,
 Æгомыг къæдзæхты йæ фæндаг ныддаргъ.

Фæцыдис уым иу бон, фæцыди дыккаг,
 Ысдойны фæстаджырдаем саби — лæггаг.

Бæрзонд былæй таджырдаем акасти фыд —
 Хæххон доны хæл-хæл йæ хъустыл нæ цыд.

Нæ бакодта лæнкауы къада сыр-сыр,
 Ыстыхсти ныййарæг: «Цы бакæнон ныр?» —

Ныккасти сæм ноджы уæларвæй зынг хур,—
 Фыртæвдæй ныскъуыдтæ йæхимидæг дур.

Æнахъомæй сабийæн нал уыд йæ бон,
 Дзырдта ма йæ фыдмæ: «Цæй, авæр мын дон!»

Фыд систа йæ фырты, фыд размæ цыдис,
 Фырадæргæй кодта йæ зæрдæ фæдис.

Йæ ныфс ын æрбырсынмæ хъавыд фæсмон.
Уæд уалынмæ дардæй æрбазынди ком.

Цъæх кæрдæг уæрагмæ бæрзонд фæхсты зад,
Цъæх уддзæфы змæлдмæ лæджы фæллад тад.

Ныккасти лæг ноджы дæлæмæ, бындæр,
Йæ фæндаг кæм вæййы хæххонæн зындæр,

Æхсырхуыз æндахау ныйивæзт уым дон,—
Йæ зардæн, йæ хъæстытæн нал уыд кæрон.

Ныккаст æм фæндаггон, ныккаст æм, ныккаст,
Фырцинæй, мæгуырæг, фæцыдæр йæ маст.

Йæ хъæбулы нæууыл æрæвæрдта лæг,
Йæхæдæг дын фахс-фахс фæтæхы цæрдæг.

Фæрухсдæр йæ дуне, фæирддæр йæ бон.
Зыдгæнгæйæ бирæ фæнызта уым дон.

Йæ нымæтхуд акодта донæй хæрз дзаг,—
Фæстæмæ уый тагъд-тагъд нывæзта фæндаг.

Фæлæ, дам, йæ фыртæн æрныгуылд йæ хур.
Мыдадзы къуыбарæу йæ цæсгом ныббур.

Зæронд лæг æрхауди... Ныххоста йæ сæр,—
Рæудымгæйы барцыл ызгъордта йæ хъæр:

«О бабын дæн, бабын, мæ хур мыл ныттар,
Цъæх æрдузы кодтон мæ фыртæн хæдзар.

Ныр нал и мæ хъæбул, æрталынг йæ бон.
Кæстæргай-иу нузæнт нæ хъæубæстæ дон!..»

Фæдзурынц нæ хистæртæ хохы ныр дæр...
Уæдæй нырмæ раздæр дон нуазы кæстæр.

Плиты Иссæимæ фембæлд. Йæ фарсмæ бады Тотырбег, лæууынц; Дауыт, Цæггæраты Максим, Доййаты Саханджери.

Хæхбæсты.

Галиуырдыгәй рахизырдәәм: Дауыт, Асәх, Хадзыбатыр, Цырыхаты Михал, Богазты Умар.

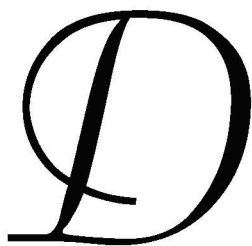

*Галиуырдыгәй рахизырдәм: фыццаг ләг бәраәг нәу, Мәрзойты Сергей,
Хъайтыхъты Геор, Цәгәраты Максим, Дауыт.*

БАӘУЫТЫ МЫРЗОЕВИ: 90 АЗЫ

СИДЗÆР УÆРЫКК

одик кауы хуынчътæй уæтæрма бакаст. Бакаст, æмæ дын гыццыл уæрыччътæ хурмæ фæлхæрттыл хуыссынц, Иу урс уæрыкк дзы скатай. Уасы цыдæр мæллæг хъалæсæй. Разгъор-базгъор кæны.

«Цымæ цæмæн уасы?» — дисы бацыд Додик.

— Цон, бакасон æм, — сдзырдта лæппу æмæ багæпп ласта кауы сæрты.

Уæрыкк æм базгъордта. Уый уыди сæнтурс, къæбæлдзыг, дзывылдарау зæрдæмæдзæугæ æмæ цæрдæг. **Йæ** фæстæ ма æрбауади ноджыдæр бирæ уæрыччътæ. Мæнæ сæ цыма исчи ардаугæ акодта, уыйау лæппуйы алыварс амбырд сты. Уасынц алыхуызон хъалæстæй, æрмæст æм æппæты разæй цы уæрыкк æрбауад, уый уасы се 'ппæтæй тынгдæр. Йæхи асæрфы Додичы дæргътæ хæлафыл. Уæгъд æй нал уадзы. Йæ фæдыл уайы æрмахуырау. Иннæ уæрыччътæ дæр лæппуйы фæдыл ныййарц сты. Додик сæм фæлæууы. Йæ гыццыл армыгъæппæн куы сæ иуы сæрыл æрсæрфы, куы иннæйы.

Уæрыччътæ дæр стæлфыдысты тагъд доны уылæнтау. Гæппытæ кодтой. Хъазыдысты. Иуæй-иутæ дзы фæлвардтой кæрæдзийæ хыл ракъахын дæр. Чысыл сау сæныкк та æрдæг амад мæкъуылы

сәрмә сгәпп ласта әмә уырдығай ракаст, цыма йәхи әвдисы, уыйау. Урс уарыкк дәр та Додичы раз февзәрди. Ләппу йәм фәкомкоммә.

— Рауай-ма, рауай! Кәугә мауал кән,— фәлмән хьәләсәй сдзырдта Додик әмә йә йә хьәбысмә фелвәста.

Уалынмә кәцәйдәр февзәрди уәлыгәс Дадо... Аивай ләппумә бирә фәкаст. әхсызгон ын уыд, фос бирә кәй уарзы, уый. Иу заман йәхи нал баурәдта. Хәстәг бацыд Додикмә әмә, мидбылты худгәйә, сдзырдта:

— Әнхәлдән, дәхицән әмбал ссардтай... Радав-ма йә, әхсыр ын адарәм. Сидзәр у,— дзырдта Дадо, йәхәдәг хызынәй систа сывәдәг, әхсыр дзы ныккодта әмә Додикмә бакаст. Уарыкк дәр цыма Дадоы ныхәстә бамбәрста, уыйау йә былтә асдәрдта, йә чысыл бырынкь баивәзта сывәдәгмә, йә дзыхы йә акодта әмә йә хьуыртт-хьуыртт ссыд.

Уәдәй фәстәмә сидзәрхуыз нал уыд уарыкк. Рәзыди бонәй-бонмә. Додик әй әхсырхьуаг, рәвдыдхьуаг нал уагьта.

КЪУХМӘРЗӘН

Әрәджы иу хабар фехьуыстон. Фәнды уә йә базонын? Хорз! Байхьусут уәдә.

...Цыд Фыдыбәстәйы Стыр хәст. Немыцаг фашисты хәдтәхджытә бон-сихорафон фазындысты Ритәйы уарзон хьәуы сәрмә. Тахтысты фәдыл-фәдыл әмә бомбәтә әппәрстой. Сыгьдысты хәдзәрттә. Ссыгьди скьола дәр. Хьуыстис мадәлты кәуын, сывәлләтты цьәхахст.

Уалынмә мигьты фәсте февзәрди иу хәдтәхәг. Хәрмә бәрзонд фәцыди, әмә, кәххон цәргәсау, йәхи уырдыгмә рауагьта. Уайтагьд баввахс немыцаг хәдтәхәгмә. Пулеметты кьәр-кьәр нал әмә нал әнцад. Фашистон хәдтәхәг афәлвәрдта йә ныхмә фәләууын, фәлә сау пиллон калгә Терчы уыләнтәм йәхи әрхаста. Урсбазыр хәдтәхәг та арвы цьәхмә йәхи систа. Атахт нәртон фатау, әмә та йәхи раскьәрдта дыккаг немыцаг хәдтәхәгыл дәр. Бацайдагь сын уәлдәфон хәст, әхстой кәрәдзийы. Хәдтәхджыты гуыв-гуыв, пулеметты кьәр-кьәр әмә сармадзанти нәрын бәстә арыдтой. Хьәуы цәрджытә сәм чысыләй, стырәй кастысты. Алчи сә кувәгау кодта, уәдә знаг тагьддәр куы айсәфид, зәгьгә, әмә әцәгдәр

афтæ рауад. Хъæуыл цыма мæйдар æхсæвы фæстæ уалдзыгон хур æрбакаст, уыйау кæрæдзийæн хъæбыстæ кæныныл фæсты. Се 'хсанæй хъуыстысты хъæлдзæг ныхæстæ:

— Кæсут-ма! Уæлæ йын цы митæ акодта, уæлæ! Йæ фындз захмæ куыд æрхæссы!.. Афтæ йын хъæуы, афтæ, адамы тæригъæдæй...

Æрмæст сæ ирвæзынганæг — урсбазыр хъæбатыр «цæргæс» дæр цуттытæгæнгæ куы æрцæйхауд, уæд хæдтæхæджы размæ тарстхуызæй азгъордтой.

— Разгъорут тагъддæр! Кæд ын исты феххуыс кæниккам, — фæфæдис хистæртæй чидæр. Фæдисонты разæй згъордта чысыл Ритæ йæ фыдыфыдимæ.

Хæдтæхæджы дуар байгом, æмæ дзы рахызт иу æрыгон, бæрзондгомау лæппулаг. Йæ пъагæттæ хурмæ æрттывтвой. Цыма никуы ницы æрцыд, уыйау, йæ мидбылты худгæйæ, сæ цурмæ æрбацыд. Хъæбыстæ æмæ батæн нал уыди карон.

— Чи дæ, кæмæй дæ? Дæхи нын бацамон, — загъта хистæртæй иу, æмæ цины цæссыгтæ йæ армытæпæнæй асæрфта.

— Æз дæн лейтенант Петров Иван Иванны фырт. Мæскуы-йаг, — дзуапп радта тæхæг, йæ цæст ахаста цъæх арвыл æмæ дарддæр дзырдта: — Мæнæн мæ тæккæ размæ фæсты фашистон лæбурджытæ...

— Нырма уыдон искуы ардæм æрбауæнддзысты? — афарста йæ гыццыл Ритæ.

— Никуал æрбауæнддзысты ардæм, — загъта тæхæг. Чызг йæ ронæй фелвæста урс-урсид къухмæрзæн æмæ загъта:

— Мæнæ дын къухмæрзæн, лæварæн. Нырма ног у...

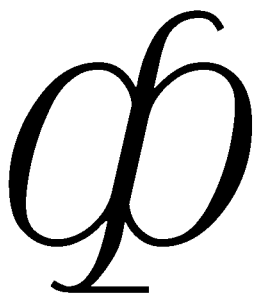
Галиуырдыгәй рахизырдаам: Дәбе, Хадзыбатыр, Грис, Мысот. 1951 аз, февраль.

Мысот (Дыккаг) фысджытимæ. 1951 аз, февраль.

Галиурдыгәй рахизырдәем: Айларты Чермен, Тотырбег, Дулаты Асләнбег, (Мысоты сияхс),
Цәрүккаты Алыкандр, Мәэрзойты Сергей, Мысот, Дарчиты Дауыт, Дзасохты Музафер ногдзау-
ты лагеры.

æстаг азты большевикты фæтæгты фыдракæндты тыххæй уыйбæрц чингуйтæ фыст æрцыд, æмæ мах уыдонмæ исты бафтауынмæ нæ ныфс нал хæссæм. Хуыцауы рæстæй бабынчынди милуангай адæмты. Бирæ фæлтæртæй рауади цагъартæ-манкурттæ, сæ зæрдæты, сæ зонды æвирхъау тас бацыд æмæ ма дзы абон дæр сæ бон фервæзын нæу.

Уæдæ 20-æм — 30-æм азты дингæнджытыл, аргъуантыл, мæзджыттыл, кувæндæттыл цы æбуалгъы цуан рапарахат, уый дæр тъымы-тъыматæн æмбисондæн хæссинаг уыдзæн. Æрмæст Дзæуджыхъæуы срамгыгътой, фехæлдтой æмæ ныггуылмызтæ кодтой 30 аргъуаны, моладзандоны æмæ кувæндоны. Ацы равдысты дзы фендзыстут цалдæры хуызистытæ — нæ къухы чи бафтыд, уыдон. Иннæтæй та иукъордæн сæ нæмттæ ранымайдзыстæм:

1. Александр Невскийы кувæндон. Уыди Базары фæзы (ныры Тамайы-фырты æмæ Дзанайы-фырты уынгты тигъыл). Фехæлдтой йæ 30-æм азты;

2. Владимиры (заронд уæлмæрдты) аргъуан. Уыди ныры Фæскомæдисон парчы (Шмулевичы уынг). Фехæлдтой йæ 30-æм азты;

3. Чырыстийы аргъуан. Уыди ныры Чкаловы уынджы дæсæм хæдзары бынаты. Фехæлдтой йæ 30-æм азты;

4. Дзуттаг дыууæ синагогайы, иу — горæты (ныры Тамайы-фырты уынджы

фынддасæм хæдзары бынаты), иннæ — уæлмæрдты (Дербентаг уынг). Дыууæйы дæр фехæлдæуыд 30-æм азты;

5. Иверийаг (Гуырззиаг) аргъуан. Уыди Центрон базары цур скверы (ныры Куйбышев æмæ Тамайы-фырты уынгты тигъыл). Фехæлдтой йæ 30-æм азты;

6. Сыгъдæг апостол Иоанны аргъуан (ныры Церетелийы уынг, 7).

7. Аргъауæг Иоанны аргъуан (ныры Титовы уынджы). Фехæлдтой йæ 30-æм азты;

8. Молоканти кувæндон. Уыди ныры Къостайы проспекты, Ушинскийы æмæ Пироговы уынгты фисыныл;

9. Ног уæлмæрдты аргъуан. Фехæлдтой йæ 30-æм азты. Ныры Глинкайы уынджы;

10. Мадымайрæмы æмбæрзæны аргъуан. Бацарæфтыд æй кодтой 20-æм азты. Ныр йæ бынаты ис милицайы пункт (Интернацион уынг);

11. Майрæмыкуадзæны сылгоймæгты моладзандон. Ахста ныры Интернацион, О.Кошевойы æмæ Марковы уынгты иу хай;

12. Сыгъдæг Нинайы аргъуан. Ныры Церетелийы уынг, 12. Сæхгæдтой йæ 1917 азы;

13. Сыгъдæг Ныккулайы аргъуан. Ныры Тимирязевы уынг, 3. Сæхгæдтой йæ 20-æм азты;

14. Зæронд æгъдæутты кувæндон. Куыста 20-æм азты онг. Уыди ныры Ватутины уынг æмæ Центрон базары ‘хсæң;

15. Госпиталы аргъуан. Ныртæккæ йæ бынаты ис хæстон ахуыргæнæндон (Чкаловы æмæ Титовы уынгты фисыныл) ;

16. Дины ахуыргæнæндонны аргъуан. Ныры Бутырины уынг, 29;

17. Кадетты корпусы аргъуан. Ныры Къостайы проспект, 2.

Тоталитаризмы азарæй чи бацарæфтыд, уыцы архитектурон æмæ культурон хæзнаты нымæцмæ ма дзæвгар ис бафтауæн. Ам фыццаджы-фыццаг Дзæуджыхъæуы аргъуантыл цыди ныхас. Фæлæ цас мæзджыттæ, кувæндæттæ фехæлдæуыд Ирыстоны иннæ горæтты æмæ хъæуты! Чи дзы аирвæзт, уыдонæй та иутæй скъæттæ, куырдадзтæ, бæхдæттæ, хор æмæ халсартæ æфснайæн къæбицтæ сарæзтой. Иннæты хуыздæр амонд фæцис æмæ «бабæззыдысты» скъолатæн, клубтæн, музейтæн.

Нæ равдысты цы аргъуанты хуызыстытæ уынут, уыдон нын зæрдæхæларæй радта республикайы Архитекторты цæдисы сæрдар Цæллагты Сослан. Арфæ йын кæнæм.

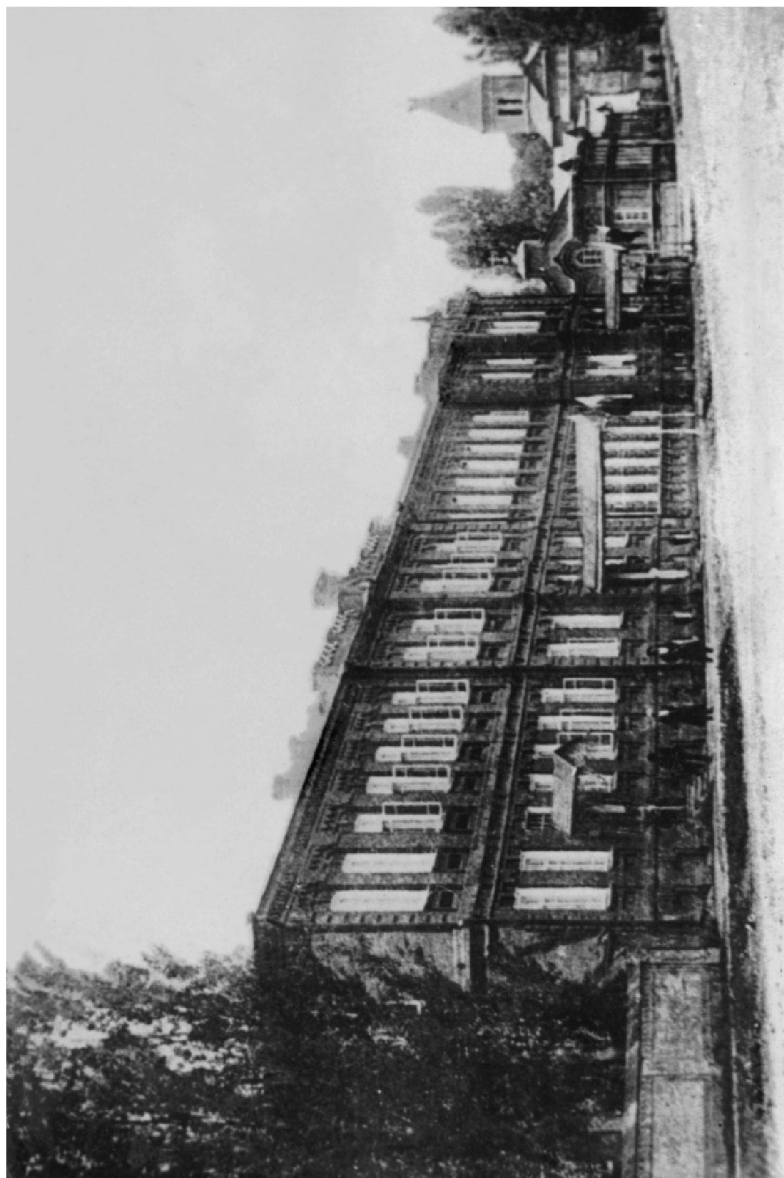
Хистæр сауджынты (архиерейты) аргъуан. Ныры Церетелийы уынг, 8. 1930-æм азты йын йæ уæллаг хай фехæлдтой. Ныртæккæ дзы ис рынчындон.

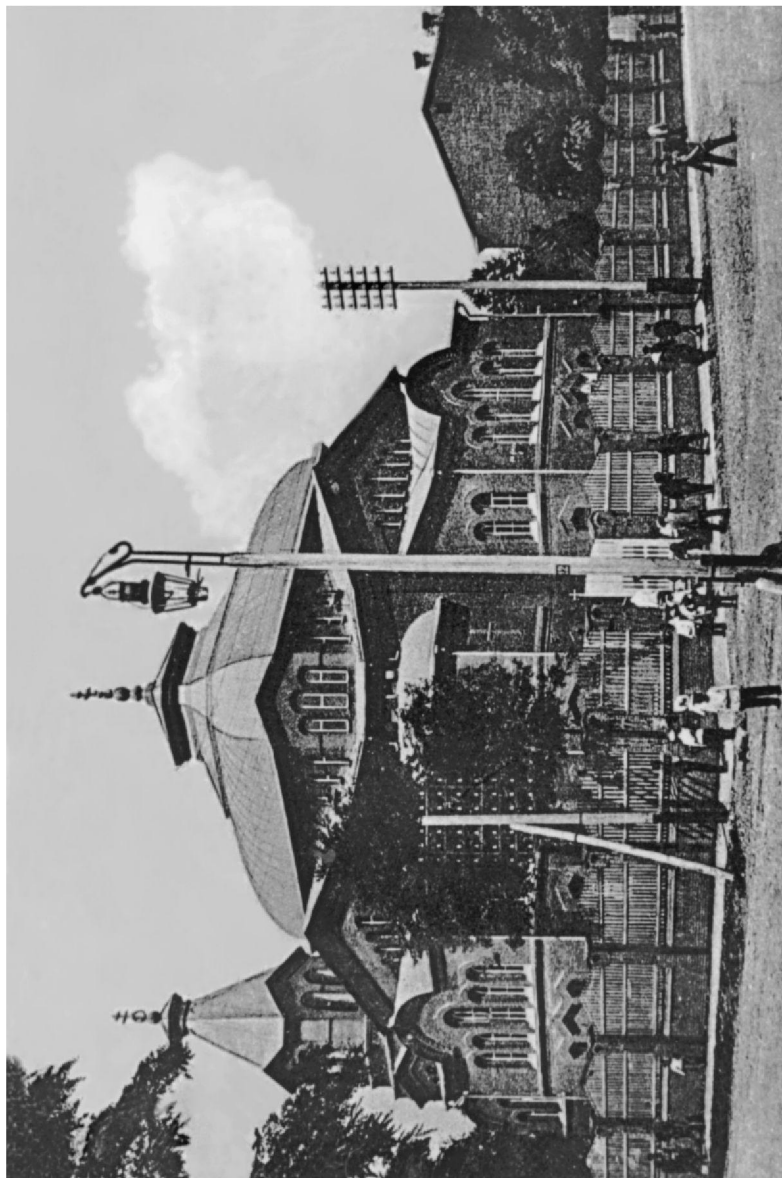
Рагон хæстон аргъуан. Фехæлдтой йæ 1934 азы. Уыди, ныртæжкæ Пушкины бюст кæм ис, уым.

Мээздэддэжы Майраамыкуадзэены аргъуан.

Дины ськолайы цур аргуан. Уыди ныры Бутырины уынджы 29 хæдзары бынаты.

Дефсымгәрон аргъуан. Уыди ныры Миллеры сәгәе Кировы уынгты фисыныл.

Дзæуджыхъæуы грекъаг аргъуан. Уыди ныры Къостайы проспект æмæ Налцыккаг уынджы фисыныл.

Сыгъдæг Петр æмæ Павелы аргъуан. Фехæлдтой йæ 1930-æм азты. Ныр йæ бынаты ис Ирон театр.

Александр Невскийы аргуан. Фехæлдтой йæ 1934 азы.
Ныр йæ бынаты ис Сывæллæтты парк.

АРВИЕСТОЖ

МИ

Лæг иунæг мийы фæрцы историйы баззайы. Зæгъæм, афтæ рауад Понтий Пилаты хъуыддаг: адæм Иесо Чырыстийы туг домдтой, марын æй кодтой, тæрхонгæнæг та Пилат уыд. Æмæ уæд уый дæр йæ къухтæ цæхсадта, ома, дам, æз ацы рæстаг лæджды тугныккалды азымджын нæ дæн.

Мæчъыдойнаг Алыксандр та афтæ бакодта. Гордийы æлхынцъ æм æрбахастой æмæ йын загътой, зæгъгæ, уыцы æлхынцъ куы райхалай, уæд дунеты паддзах уыдзынæ мыггагмæ. Уый айтæ-уыйтæ нал фæкодта, фæлæ йæ цирхъ фæцъортт ласта æмæ дзы æлхынцъ адзæнгæл ласта. Фæстæдæр дунетæ дæр басаста, æрмæст паддзахиуæг бирæ нæ фæкодта.

Ленины фæлгонц йæ дзæвгар цыртдзæвæнты ахæм у: гыццыл лæг дунейы дзыллæтæн йæ къухæй амонь, кæцырæм цауын хъæуы, уый. Цардæгасæй дæр, дам-иу, афтæ айтынг кодта йæ къух. Мæнæ-иу æй йæ роны атыста, зæгъгæ, уый та раст нæу — киноты йæ æвдисынц ахæм зæрдæхæлар дзæбæх лæгæй, уыцы мийы фæрцы дæр цæмæй адæмæн уарзондæр кодтаид, уый охыл æй æрымысыдысты режиссертæ. Ахæм хабар дæр æрцыд: иу таксист æмбисæхсæв Ленины цырты, йæхи чи ласын кæны, ахæм лæг фенхæлдта. Баурæдта æмæ æнхæлмæ кæсы, лæг æм кæд æрбауайдзæн, уымæ. Абон дæр ма йæм кæсы æнхæлмæ...

Сталинæн йæ алы фезмæлд дæр нымад уыд. Йæ лулæ куыд дымдта, куыд-иу дзы надта тамако, æппæт уыдæттæ дæр паддзахадон ахсджиаг хъуыддагтау уыдысты, хицæн адæймæгты хъысмæтæй бирæ ахсджиагдæр æмæ вазыгджындæр. Йæ лулæйы фæнык, дам, Хрущевы сæрыл хойгæйæ, сыгъдæг кодта, зæгъгæ, дæр дзурынц, фæлæ уый æцæг нæ уыдаид — уанцон нæу де 'мкусæджы афтæ æфхæрын...

Хрущев та йæ туфлийæ Иугонд Нациты Организацийы стъол хоста, йæ раныхасмæ йын куына хъуыстой, уæд.

Ельцин фæстаг азты йæхи куыд хъулæттæ æмæ æнцъылдтæ кодта, уый худæг уыдаид, йæ ном паддзах куына хуындаид,

Президент, уæд Фæлæ партион стыр æмбырды куы загъта, æз ма билет барвæндæй æварын, нал ма хъæуы уæ парти, загъгæ, уæд уый та æцæг æхсарджын æмæ хъæбатыр лæджы ми уыд.

Иоанн Павел Дыккагæм цы бæстæмæ бацæуы, уым йæ уæрджытыл æрлæууы æмæ йын йæ зæххæн аба кæны. Коммунизм та кæд æмæ схуыдта, низæн йæхицæй тæссагдæр чи у, ахæм хос.

О, коммунистон партиты æмæ бæстæты фæтæгтæ та карæдзийæн батæ кодтой — иу хатт Брежнев æмæ Хонеккер афтæ бандзыг сты дзыхæй-дзыхмæ, раст цыма хæзгултæ уыдысты! Фæлæ, дам, дыууæ фæтæджы куы ба кæной сæ карæдзийæн, уæд, дам, уый ууыл дзурæг у, æмæ æмбар, æмсæр сты. Иу дзы иннайы къухæн куы ба кæна, уæд та багæнæг иннæмæн у йæ дæлбар, æнæнымаддæр, æгаддæр.

Къухы айдагъ фезмæлд дæр хаттай бирæ цæуылдæртыл дзурæг ваййы. Загъæм, дыууæ лæджы карæдзийæн немыцаг фашисты салам куы дæттой, сæ къухтæ хæрдмæ фехсгайæ, уæд, уыдон чи сты æмæ цы зондахастыл хæст сты, ууыл дзурын дæр нал хъæуы...

Мах нæ сæр дыууæрдæм куы фæтилам, уæд уый, цæуылдæр æмæ цæимæдæр разы кæй не стæм, ууыл дзурæг у, фæлæ Болгарийы та разыйы дзуапп амонь.

Махатма Ганди афтæ загъта, дунейы мидæг, дам, бирæ ис, амæлын цæй номыл æмбæлы, ахæм идейæтæ, фæлæ дзы иу дæр уый аккаг нæу, æмæ сæ сæрвæлтау искæй марай. Англисаг колонизатортимæ дæр йæ тох гæрзифтонгæй нæ уыд. Историйы баззад «Цæххы бунт». 1930 азы мартыйы Ганди æрлæууыди, бынæттон цæрджытæн цæхх цæттæгæнæн нæй, загъгæ, уыцы закъоны ныхмæ — йæ фарс чи уыд, уыцы адæммæ цыппар æмæ ссæдз боны 300 километрæй фылдæр æвæндаг зæххытыл денджызмæ фæцыдысты. Денджызы былгæрон Махатма Ганди йæ армыдзаг цæхх систа — уый охыл фыдгæнæджы ном ацъапп ластой. Йæ хæдуæлвæд афтæ бакодтой иннæтæ дæр. Сæдæ мин адаймагæй фылдæры æрцахстой уый тыххæй. Адæм бынтон смæстджын сты æмæ сыстадысты. Колонизатортæ сæргой фесты... армыдзаг цæххы руаджы!

НАУГÆНÆГ ÆНÆ НАУ

XV æнусы Колумб фæндаг айгæрста ног бæстæ Америкæмæ. Уый æрцыд æнусы тæккæ кæрон, фæлæ китаийæгтæ уымæй бирæ раздæр хъуамæ бафтыдаиккой Америкæмæ.

Уыцы анусы райдайæны горæт Нанкинаей хурныгуыланмæ араст науты уæды заманы æппæтæй егъаудæр армадæ, йæ сæргы адмирал Чжэн Хэ. Йæ бæрны уыди 300 науы 28 мин матросимæ — ахæм флот уымæй фæстæмæ фондз фондзыссæдз азы дæргы иу паддзахадмæ дæр нал уыд. Наутæ куыд арæзтой Китайы, уый дæр стыр диссагæн баззад анусты дæргы, иннæ бæстæты ахæм наутæ аразын 350 азы фæстæ базыдтой.

Чжэн Хэйы наутæй иутан сæ дæргъ уыдис аенахъæн 100 метры, сæ фæтæн та 50-мæ æввахс; уыдысты бирауæладзыгон, алæмæты рæсутъд фæлгонцгонд каютæтимæ. 1492 азы Колумб цы æртæ науыл фæраст, уыдонæн се стырдары дæргъ хæццæ кодта æрмæст 30 метрмæ.

Чжэн Хэ бахæццæ Африкæмæ, алы диссагтæ дзы æрбаласта, уымæ жирафтæ дæр. Куыд ваййы алы хатт дæр, афтæ та уымæ дæр халæггæнджытæ разын æмæ йæ императоры цæсты бафтыдтой. Цытæ фæдтой, цытæ бавзæрстой, кæуылты æмæ куыд ленк канын æмбæлы дард бæстæтæм — æппæт уыцы фыстытæ йын басыгътой. Фæла ма императоры архивы уæддæр баззад æндæр æрмæг. Гъемæ куыд сбæраг, афтæмæй китаецтæ Мексикæмæ фæндаг базыдтой суанг фæндзæм анусы — уæд уыцы бæстæйы фæзындысты буддизмы символтæ.

Диссаг рауади Китайы хъуыддаг: Чжэн Хэйыл фæуæлахиз сты цыбырзонд ахуыргæндтæ. Мах, дам, æндæр бæстæты ницы хъуыддаг ис, зæгъгæ, сæ ардыдæй император нал уагъта фурдты сæрты æндæр бæстæтæм ленк канын, ног наутæ аразын, чи сæм уыд, уыдон та сæхæдæг дæрæн ныккодтой. 3500 науай флот байсæфт тæссармæ зондыл хæст ахуыргæндты азарæй, æмæ Китай бира анусты дæргы дунейы царды хъæрæй иппæрдæй баззад. Уыйхыгъд размæ рацыдысты Европæ, стæй та Америка.

ФÆНДАРÆСТ

Нал и рухс дунейыл кадджыты заринаг æмæ таурæгъты дзуринаг Мамсыраты Линæ.

О, æцæг ахæм уыди: чидæриддæр чысыл исты дæр фехъуыста Франкойы ныхмæ испайнагты тохы тыххæй, уыдонæн æппæтæн дæр зындгонд уыд ацы ном.

Михаил Кольцов фыста Линæйы тыххæй: «... Из осажденного Мадрида прилетели в Сантандер... Мы убого шагаем без зонтиков,

но беда не в этом, а в Лине. Пройдя десять шагов, я ясно вижу, что с Линой мы здесь не жильцы. Перед отлетом Кармен и я на всякий случай сбросили моно, переделались в штатское. А бедная девушка села в самолет в своих драных бумажных солдатских штанах, в огромных ободранных башмаках, в которых она топала на Гвадарраме и варила бойцам суп под Толедо. Курчавая, блестящая грива, большие губы на креольском лице — все вместе это в лучшем случае для детского фильма «Хижина дяди Тома», но не для этих недостреленных буржуев.

Мы погналы ее покупать юбку».

Кольцов йæ чиныг, «Испанские тетради», загъгæ, уым бæстонай фыссы Линой сæрыхицау, инæлар-булкъон, Советон Цæдисы Хъæбатыр, бæстайы æфсæддон старджыты хицауы хæдивæг Мамсыраты Хаджийы тыххæй дæр. Комкоммæ уый цæттæ кодта фæсарæнты кусынмæ Зоргейы къорды, стæй Хемингуэйæн дæр уый радзырдта, Кольцовы зардиаг курдиатмæ гæсгæ, испайнаг партизаны истори — уыцы раныхас сси фыссæджы роман «Кæй мардыл цæгъды дзæнгæрæгы» сюжэтон бындур.

Линæ æмæ Хаджи уыдысты иттæг æхсарджын, тызмæг, тынг сыгъдæгдзæсгом æмæ, æвæццæгæн, кæмдæр æгæр æнахин адаймагтæ. Мæ зардыл ма хорз лæууы, Хаджи мын, Линæимæ сæ ахæстыты тыххæй ныхас куы рауад, уæд куыд загъта, уый: «Линæ Мæскуымæ атахт, æз та Валенсиийы баззадтæн. Къæвда уары, нæмгуытæ æхситтæнгæ цъыввыттытæ кæнынц. Æз уын-джы даргъ бандоныл иунæгæй, æнæ Линойæ, бадын æмæ цæмæндæр мæ зардæ 'лхъивы, мæ чемы нæ дæн...»

Сæ кæрæдзийы уарзтой дыууæйæ дæр. Фæлæ ногæй дæсгай азты фæстæ сæмбæлдысты.

Дæ фæстаг фæндагыл фæндараст у, Линæ.

Егор Яковлев

«Общая газета», № 50, 2000 аз

Цъары фыццаг фарсыл:

*Ног аргъуан. Уыди ныры Бутырины уын-
джы 8 хæдзары бынаты. Срæмыгътой йæ
советон дуджы.*

Цъары цыппæрæм фарсыл:

*Ромаг-Католикон аргъуан. Ныры Тамайы-фыр-
ты уынг, 16. 1930-æм азты аргъуан рацарæзтой,
скодтой дзы æртæуæладзыгон хæдзар.*

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Раиса КУДЗИЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Соня ДЕГОЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хуамæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.*

*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
коллектив редакции*

*Подписано к печати 19.02.01.. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. №1. Гарнитура
шрифта Myzi. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,77. Учетно-изд. л. 8,1. Тираж 1350 экз.
Заказ № 267.*

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

*Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева
Комитета РСО-Алания по печати и делам издательств, 362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

Цæлыккаты Газо æмæ Ахмæт.

Владикавказъ.
Vladikaukaz.

Римско-Католическій костелъ.
La cathédrale romain-catholique.

